

**ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ БІЛІМ ЖӘНЕ ҒЫЛЫМ
МИНИСТРЛІГІ**

Р.Д. Досжан
М. Т. Жоламанова

Ақша. Несие. Банктер
Оқу құралы

Алматы, 2021 ж.

МАЗМҰНЫ

Кіріспе	4
I Бөлім.	
Ақша	5
1-тарау. Ақшаның мәні мен функциялары	
1.1.1. Ақшаның қажеттілігі мен мәні	
1.1.2. Ақшаның функциялары.....	8
2-тарау. Ақша айналымы, ақша айналысы және ақша жүйесі	15
1.2.1. Металл толыққұнды ақша	
1.2.2. Қағаз ақша және олардың айналым заңдылықтары	16
1.2.3. Несиелік ақша	18
1.2.4. Электрондық ақша.....	21
3-тарау. Ақша айналымы	27
1.3.1. Ақша айналымы ұғымы.....	
1.3.2. Қолма-қол ақша айналымы және оны ұйымдастыру.....	27
1.3.3. Қолма-қолсыз ақша айналымы және қолма-қол ақшасыз есеп айырысу нысандары.....	29
1.3.4. Қазақстанның төлем жүйесі	38
4-тарау. Ақша жүйесі	43
1.4.1. Ақша жүйесі ұғымы және оның элементтері.....	
1.4.2. Ақша айналымы Заңы	44
1.4.3. Ақша массасы және ақша базасы	46
1.4.4. Банк мультипликаторының мәні мен механизмі.....	49
1.4.5. Инфляция: мәні, себептері, түрлері, салдары	51
1.4.6. Қазақстандағы инфляциялық үдерістердің ерекшеліктері. Инфляцияға қарсы саясат.....	56
1.4.7 Қазақстан Республикасының 1993 жылғы ақша реформасы: жүргізу қажеттілігі мен тәртібі.....	59
5-тарау. Несие капиталы, пайыз және несие	61
1.5.1. Несиенің экономикалық мәні	
1.5.2. Несие функциялары	63
1.5.3. Пайыздың мәні мен түрлері	65
1.5.4. Несиелік ресурстарды қалыптастыру көздері.....	69
1.5.5. Несие формалары.....	75
6-тарау. Несие және банк жүйелері. Несие мекемелерінің түрлері	79
1.6.1. Несие жүйесі ұғымы, оның құрылымы	79
1.6.2. Банк мекемелерінің түрлері	79
1.6.3. Мамандандырылған несие-қаржы институттары.....	84
II Бөлім. Орталық банктер – несие және банк жүйесінің негізгі буыны	86
7-тарау. Мемлекеттің орталық банкі, оның қалыптасуы мен дамуы	
2.7.1. Орталық эмиссиялық банктердің пайда болуы	
2.7.2. Дамыған елдердің орталық банктерінің негізгі міндеттері мен функциялары.....	87
2.7.3. ҚР Ұлттық Банкінің құрылымы мен заңды мәртебесі.....	98

8-тарау. Қазақстан Республикасы Ұлттық Банкінің функциялары мен операциялары.....	99
2.8.1. ҚР Ұлттық банкінің негізгі мақсаты, міндеттері мен функциялары.....	
2.8.2. Ұлттық банктің операциялары мен мәмілелері	104
ІІІ Бөлім. Коммерциялық банктер, олардың функциялары және қызметін ұйымдастыру.....	105
9-тарау. Коммерциялық банктердің қызметін ұйымдастыру негіздері.....	
3.9.1. Банктердің ұйымдық-құқықтық нысаны.....	
3.9.2. Банктердің қызметін ұйымдастырудың негізгі функциялары мен принциптері.....	107
3.9.3. Банктерді құру, қайта ұйымдастыру және олардың қызметін тоқтату тәртібі.....	114
3.9.4. Банктік лицензия ұғымы.....	115
10-тарау. Банктердің пассивті және активті операциялары	116
3.10.1. Пассивті операциялар.....	
3.10.2. Активті операциялар	118

Кіріспе

Қазақстанның қаржы жүйесінің неғұрлым серпінді дамып келе жатқан секторы банк секторы болып табылады. Кез-келген экономика объективті экономикалық заңдарға сүйенеді, олардың бірі – ақша айналымы Заңы. Ақша айналымы қаржы институттарының және, ең алдымен, ақша айналымының негізін құрайтын және экономиканың барлық салалары мен секторларымен байланысты банктердің әсерінен болады.

Банктер кәсіпкерліктің әртүрлі нысандарын, өндірістік және өндірістік емес салаларды, басқару салаларын қаржыландыруды қамтамасыз етеді және бюджетті қажетті ақшамен толтырады. Сондай-ақ банктер арқылы қарызға алынған ақшаның екі жақты қозғалысы жүзеге асырылады. Мемлекеттің төлем жүйесінің дамуы, ұлттық валютаның тұрақтылығы, экономиканың өсуі және ел халқының әл-ауқаты банк секторының жай-күйі мен сенімділігіне байланысты. Бұл банк мамандарын даярлау сапасын, біліктілік деңгейін арттыруды қажет етеді.

Оқу құралында «Ақша. Несие. Банктер» курсының негізгі сұрақтары егжей-тегжейлі, қолжетімді түрде баяндалған, Банк ісі, оның ұйымдастырылуы, ерекшеліктері мен даму мәселелері туралы негізгі теориялық және практикалық білім берілген. Оқу құралы мазмұны жағынан «Қаржы» мамандығы және «Ақша. Несие. Банктер» курсы бойынша мемлекеттік білім беру стандарттары талаптарына сәйкес келеді.

Оқу құралында ақша, ақша айналысы, ақша жүйесі ұғымдары, несиенің, несие жүйесінің, банктің, банк қызметінің, банк операцияларының мәні мен функциялары ашылады; Қазақстанның банк жүйесінің қазіргі жай-күйі, оның құрылымы мен жаңғыртудың негізгі бағыттары, сондай-ақ ҚР Ұлттық Банкінің қызметін ұйымдастыру, оның функциялары, банк операцияларының мәні мен мазмұны қаралады.

Коммерциялық банктердің қызметін ұйымдастыру бойынша сұрақтарға, меншікті және тартылған ресурстар ұғымына ерекше назар аударылады.

Коммерциялық банктердің дәстүрлі (несие беру және бағалы қағаздармен операциялар), сондай-ақ банктік тәжірибеде аз таралған – лизинг, форфейтинг, факторинг, сенімгерлік және валюталық операциялар егжей-тегжейлі сипатталған. Банктік тәуекелдердің түсінігі мен жіктелуі, оларды басқару әдістері келтірілген.

Бұл тәсіл оқу материалын ұсыну логикасына төтеп беруге және зерттелген категорияларды тереңірек қарастыруға мүмкіндік береді.

Банк қызметінің тәжірибесінен практикалық мысалдар келтірілген. Суреттер (диаграммалар, суреттер, графиктер, кестелер) тақырыптарды оңай игеруге мүмкіндік береді.

Оқу құралын дайындау кезінде ҚР Ұлттық Банкінің заңнамалық және нормативтік актілері, сондай-ақ белгілі қазақстандық және ресейлік экономистер Хамитов, Г.С. Сейткасимов, Ш.Р. Абдильманова, С.Ж. Ынтықбаев, У.М. Искаков, О.И. Лаврушина, З.Г. Ширинская, Е.Ф. Жуков және т.б. еңбектері пайдаланылды.

I. АҚША

1-ТАРАУ. АҚШАНЫҢ МӘНІ МЕН ФУНКЦИЯЛАРЫ

1.1.1. Ақшаның қажеттілігі мен мәні

Ақша – адам ойының ең үлкен өнертабыстарының бірі. Ақшаның табиғатта аналогтары жоқ. Қазіргі экономиканың бүкіл құрылымы ақшаның болуымен анықталады. Әлемдік экономикада ақшаның пайда болуының екі негізгі теориясы бар: рационалистік және эволюциялық.

Рационалистік теорияға сәйкес ақша – бұл тауарларды айырбастау үшін қолданылатын арнайы құрал ретінде ойлап тапқан адамдар арасындағы келісімнің нәтижесі.

Бұл теорияның жақтаушылары – К. Гэлбрейт, К.Р. Макконнел, С.Л. Брю, П. Самуэльсон және басқа танымал американдық экономистер.

Қазіргі уақытта ақшаның қазіргі түрлері (қағаз, электронды) жұмыс істеген кезде, бұл теория өте сенімді және тартымды көрінеді. Алайда, бұл ақшаның табиғатын түсінудегі кейбір құпияны ашпайды. Оны рационалистік теорияны жақтаушылар өздері жоққа шығармайды.

Екінші теорияны К. Маркс ұсынды. Ол ақшаның жұмбақтығы олардың пайда болуын «...қарапайым айырбастау формасынан оның көз тартарлық ақша формасына дейін» қадағалап отырса, жоғалады деп сендірді.

К. Маркс ақшаның пайда болуының эволюциялық теориясын құнның еңбек теориясымен өзара байланыстырды, одан тауардың құны оны өндіруге жұмсалған абстрактілі еңбек мөлшерімен өлшенеді (яғни, жалпы еңбек, оның неге бағытталғаны маңызды емес).

Бүгінгі таңда отандық ғалымдардың көпшілігі ақшаның пайда болуының эволюциялық теориясын ұстанады. Эволюциялық теорияға сәйкес ақшаның даму тарихының негізгі кезеңдері қандай?

Бірінші кезең – құнның қарапайым немесе кездейсоқ түрі.

Ақшаның пайда болуы қарабайыр адамдар басқа қажетті өнімдерге айырбастауға болатын кейбір өнімдердің артық мөлшерін алған кезде, б.з.д. 7 - 8 мыңжылдыққа жатады. Яғни, айырбастау кездейсоқ болды: бір өнім өз құнын оған қарсы тұрған басқа өнімде білдірді. Маркс бұл форма бір қарағанда қарапайым емес деп жазды, өйткені тауардың құнын білдіретін екі полюс болатын.

Бірінші полюсте – өз құнын білдіретін, белсенді рөл атқаратын тауар (құнның салыстырмалы түрі); екінші полюсте – бірінші тауардың құнын білдіретін материал ретінде қызмет ететін тауар, ол пассивті рөл атқарады және эквивалентті формада болады. Осылайша, салыстырмалы және эквивалентті формалар тауардың құнын білдірудің екі полюсі болып табылады.

Құнның балама формасы бірқатар ерекшеліктерге ие:

- балама тауардың пайдалану құны оған қарама-қарсының көрінісі, тауар құны ретінде қызмет етеді;

- өнім баламасындағы нақты жұмыс оның қарама-қарсының көрінісі, абстрактілі еңбек ретінде қызмет етеді;

- балама өнімді өндіруге жұмсалған жеке еңбек оның қарама-қарсының көрінісі, қоғамдық еңбек ретінде көрініс табады.

Екінші кезең – құнның толық немесе айқындалған формасы.

Еңбек бөлінісі адамның өндіргіш күшінің дамуымен қатар, ол өндіретін тауарлар спектрін күрт кеңейтіп, еңбек өнімдерімен алмасу қажеттілігін тудырды.

Бастапқыда бұл бір нәрсені екіншісіне қарапайым айырбастау болды, ол әлі күнге дейін аз мөлшерде сақталған және «бартер» деген атпен белгілі.

Мал және ауылшаруашылық тайпаларының пайда болуымен алғашқы ірі әлеуметтік еңбек бөлінісі орын алды: айырбасқа көптеген қоғамдық еңбек объектілері, сондай-ақ

салыстырмалы түрдегі тауарлар қосылды. Құнның бұл түрінің маңызды кемшілігі – көптеген балама тауарлардың болуына байланысты әр өнімнің құны заңдылықты көрініс алмайды.

Үшінші кезең – құнның жалпы формасы.

Айырбастау операцияларының көлемі мен айырбасталатын тауарлардың алуан түрлілігі артқан сайын, «тауарға арналған тауар» қағидаты бойынша табиғи айырбастау қиындай түсті, серіктестерді іздеуге кететін уақытты жоғалтуға немесе тез бұзылатын тауар ескірген жағдайда тікелей шығындарға әкелді.

Кейбір сәтсіз сатушылар тауарлардың өлу қаупі бар немесе үмітсіз жағдайда тауарды қажет тауарға емес, кейінірек оны қажетті тауарға ауыстыру үшін өтімді тауарға ауыстырды деп болжауға болады. Осылайша, алғашқы «тауарлық» ақша рөлін атқарған делдалдық тауарлар ерекшеленді. Делдал ретінде жұмыс істейтін тауарларды бірнеше рет пайдалану оларды екі есе тиімді етті, сондықтан олардың басқа тауарларға алмасқан пропорциялары тұрақты болды. Бұл бізге «балама тауарлардың» пайда болуы туралы айтуға мүмкіндік береді, бұл тауарлық ақшаның рөлі мен функцияларын одан әрі күшейтеді.

Осындай ақшаның арқасында сатып алу-сату процесі кеңістікте және уақыт бойынша бөлінеді, ал тауарлық ақшаның өзі сатып алынған тауарлар үшін төлеуге тура келетін ақша бірліктерінің саны түрінде баға масштабын қалыптастыратын есептеу бірліктеріне айналады.

Бұл процесс белгілі бір тауар өндірушінің еркі мен қалауына қарамастан өздігінен жүреді. Бұл нарықтың пайда болуымен және оның институттарының қалыптасуымен бірдей. Алайда объективті түрде бөлінген тауар-эквивалент жалпыға бірдей қабылданады, өйткені бұл ретте басқа субъектілердің мінез - құлқының болжамдылығы артады, белгісіздік азаяды, демек, жеке шығындар (шығындар), ал олармен әлеуметтік шығындар да азаяды.

Мұндай жергілікті тауар баламасы бөлінген жағдайда, белгілі бір тауардың құнын өз тәуекелімен анықтайтын екі жеке тауар өндірушінің кездейсоқ қатынасы жоғалады. Айырбастау тауардың құнын (тауарды құратын нақты жұмыс түрі) және оның мөлшерін бір тауар екіншісіне айырбасталатын айырбас пропорциялары анықтайтыны анық.

Осылайша, біз құн объективті түрде бар және жеке тауар өндірушілер арасындағы әлеуметтік қатынастарды көрсете отырып, әлеуметтік сипатқа ие екеніне көз жеткіземіз. Нәтижесінде, тауарлардың бірі екіншісіне балама ретінде қарсы болған кезде құнның жалпы формасы пайда болады.

Әр түрлі халықтардағы осындай әмбебап эквивалент функциясын әртүрлі тауарлар атқарды. Бұл, әдетте, олардың экономикасында маңызды рөл атқаратын жаппай өндіріс нәтижелері болды. Фермерлерде бұл астық, мал өсірушілерде-мал және т.б. болды, осы тауарлар бар адам өз қажеттіліктері мен отбасыларын қанағаттандыру үшін басқа да еңбек өнімдерін сатып ала алатын.

Дегенмен, біз бұл әмбебап эквиваленттің әлі де жергілікті екенін көреміз, өйткені басқа халықтар осы аумақтың тұрғындары арасында жалпыға бірдей танылған эквивалентті танымауы мүмкін. Тауар өндірісі мен айырбастың дамуымен әр түрлі халықтар жалпы экономикалық процеске тартылады, сондықтан фермерлер, малшылар, аңшылар және т. б. мойындайтын осындай әмбебап балама қажет болады.

Құнның бұл формасының ерекшелігі – әмбебап эквиваленттің рөлі әлі бір өнімге бекімегенінде.

Төртінші кезең – құнның ақшалай нысаны. Алтынға әмбебап эквиваленттің рөлін бекіту (бұл кезең, сәйкесінше, ең ұзақ болды).

Әрі қарай, ең ыңғайлы тауарлық ақшаны іздеу басталды, содан кейін аз тасымалданатын, тозатын, гетерогенді ақшадан бас тарту басталды. Ақша аренасына мыс, қола, содан кейін күміс және алтын құймалары шығады. Мұндай металл құймалары өнімнің өзіндік функциясын жоғалтып, тек айырбастау баламасына айналғандықтан, ақша қазіргі уақытта осы сөз түсінілетін мағынада пайда болды деп айту заңды. Бірте-бірте негізгі ақша материалы алтын болды, одан әр түрлі құнды монеталар шығарылды.

Алтынды эмбебап эквивалентке – ақшаға айналдыру жолы ұзақ және қиын. Шын мәнінде, бұл XIX ғасырдың ортасында орын алды деп болжауға болады. Осы уақытқа дейін ақша функцияларын алтынмен қатар күміс сияқты басқа да асыл металдар атқарды. Ағылшын ақша бірлігі – Фунт стерлинг бір кездері күмістің толық фунты болған.

Нақты тауарлар - ақша түрінде тауарлардың үлкен әлемінен алтын бөлінгенін қалай түсіндіруге болады? Алтын бірқатар ерекше қасиеттерге ие:

- ол біртекті (біз әлеуметтік құндылық туралы және өнімге енгізілген әлеуметтік еңбектің өлшемі туралы айтамыз, сондықтан мұндай эквивалент біртекті материал болуы керек);

- химиялық инертті (алтын тот баспайды және кез-келген климаттық жағдайда мәңгі сақталады);

- портативті (салыстырмалы түрде аз көлемде айтарлықтай үлкен шығындар бар);

- бөлінетін (алтынның кез-келген мөлшері кішігірім бөліктерге оңай бөлінеді).

Былайша айтқанда, теориялық тұрғыдан жоғарыда аталған шарттарға сәйкес келетін басқа материалдарды немесе металдарды бөлуге болады: күміс, гауһар тастар, платина және т. б.

Алайда экономикалық қатынастарды дамытудың объективті процесі алтынды бөліп көрсетті. Күміс жер қыртысында жеткілікті таралуына байланысты онымен бәсекелесе алмады, алмаздар біркелкілікке ие емес, оларды бөлуге болмайды, платина испандықтар оны «күміс» деп атаған және алтын кеніштерін өндірудің қалдықтары болып саналған.

Алтын жағдайында адамзат бұл металдың барлық басқа белгілері жоғалып кететіндігіне тап болды, оның тек бір ғана сипаттамасы – мөлшері қалады. Бұл сипаттама металды өзіндік құнмен байланыстырады, өйткені онда әртүрлі сапалы еңбек түрлерінің арасындағы барлық айырмашылықтар жоғалады және ол біздің алдымызда еңбек құрамы жоқ «қойыртпақ», белгілі бір өнімді өндіруге жұмсалған әлеуметтік қажетті уақыт түрінде пайда болады.

Бірақ алтын табиғаты бойынша ақша емес, ақша алтын екенін атап өткен жөн. Осылайша, алтынның ақшаға айналуы табиғи емес, ұзақ уақыт бойы жүріп келе жатқан объективті әлеуметтік процесс екенін атап өтеміз.

Құнның ақшалай формасының пайда болуымен тауарлар баға түрінде өзіндік құнның белгілі бір түрін алады (бұл тауарды айырбастауға болатын алтынның белгілі бір мөлшері).

Натуралды шаруашылықтан тауарға ауысу, сондай-ақ айырбастаудың баламалылығын сақтау ақшаның пайда болу қажеттілігін тудырды, оның қатысуынсыз тауар өндірушілердің өндірістік мамандануы мен мүліктік оқшаулануы негізінде тауарлардың жаппай алмасуы мүмкін емес.

Ақшаның пайда болуы мен қолданылуы қажеттілігі оларсыз көптеген нәтижесіз әрекеттермен расталады. Мұны 1832 жылы Р.Оуэн жүзеге асырған «еңбек бондарын» қолдана отырып, жұмыс уақытының шығындары негізінде тауарларды бағалау арқылы тауарларды ақшасыз айырбастау идеясының банкроттығы дәлелдейді. 1918 және 1921 жылдары табиғи коэффициенттер негізінде өнім алмасуды енгізуге тырысқан кезде Ресейдің тәжірибесі де сәтсіз болды.

Біздің дәуірімізге дейінгі XII ғасырда Қытайда, ал VII ғасырда.е. Жерорта теңізі елдерінде – Лидия мен Эгинада қорытпалардың салмағы, мөлшері мен құрамы бойынша бірдей металл ақша пайда болды.

Ақша эволюциясы мұнымен тоқтаған жоқ. Құн нысандарын дамытудың келесі кезеңдерін бөліп көрсетуге болады: қағаз және несие ақшаларына көшу кезеңі, содан кейін оларды айналымнан біртіндеп ығыстыру, нәтижесінде электронды ақша пайда болады.

Жоғарыда аталған көзқарастардан басқа, ақша, олардың табиғаты туралы экономикалық ғылымда металл және номиналистік теориялар да айтылды.

Металл теориясы ақшаны асыл металдармен анықтайды. Оның мәні ақша өз функцияларын орындау үшін міндетті түрде ішкі құндылыққа ие болуы керек. Бұл теорияның ең көрнекті жақтаушылары алтын мен күмісті табиғи қасиеттеріне байланысты

табиғаты бойынша ақша деп санайтын меркантилистер болды. Бұл бағыт тұтастай алғанда толыққанды (тауар) ақшасы бар жүйелер үшін жағдайды шынайы көрсетті.

Ақшаның номиналистік теориясы ақшаны құндылық белгілерімен (символдармен), шартты санау бірліктерімен анықтайды. Мұнда ақшаның металл мазмұны емес, оларға жазылған (номинал) маңызды. Ақша, ең алдымен, олардың сатып алу күшін мемлекет анықтаған кезде мемлекеттік билік пен құқықтық қатынастардың өнімі ретінде қарастырылады. Ақшаның номиналистік теориясы қазіргі экономикалық жүйелердегі ақшаның табиғатын дұрыс көрсетеді.

Ақшаны анықтауға көптеген тәсілдер бар. Мысалы, олар жалпыға бірдей эквивалент рөлін атқаратын ерекше тауар болуы мүмкін. Бұл тұжырым ұзақ уақыт бойы өзекті болып келеді, дегенмен қазіргі экономикалық әдебиеттерде ақшаның жеке функциялары мен қасиеттерін көрсететін басқа да тұжырымдар бар.

Ақша – сатып алу-сату кезіндегі құн өлшемі болып табылатын және жалпыға бірдей эквивалент рөлін атқаратын, яғни барлық басқа тауарлардың құнын білдіретін және олардың кез келгеніне айырбасталатын металл және/немесе қағаз белгілер. (Кіші экономикалық сөздік/ред. а.н. Азрилияна. – М., 2000).

П. Самуэльсон ақша ағыны – тіршіліктің қайнар көзі, ақша құн өлшемі ретінде қызмет етеді деп жазады. Сонымен қатар, ақша айырбастау құралы және баға немесе шот масштабының бірлігі ретінде әрекет етеді. (Самуэльсон П. «Экономика». – М., 1992. – Т.,- с. 40, С. 47).

Эволюциялық теорияға сәйкес ақшаға келесі анықтама беруге болады. *Ақша – бұл өндіріс пен бөлу процесінде адамдар арасындағы белгілі бір экономикалық қатынастарды білдіретін тарихи дамып келе жатқан экономикалық категория.*

Ақшаның мәні олардың қасиеттерінде жатыр:

1. Жалпыға бірдей тікелей алмасу – ақшаның кез-келген материалдық құндылықтарға алмасу мүмкіндігі.

2. Айырбастау құнының дербес нысаны тауарларды сатумен тікелей байланысты емес. Ақшаны осы формада қолданудың тән жағдайлары – несие беру, несие берешегін өтеу, әртүрлі өндірістік және өндірістік емес шығындарды қаржыландыру және т. б.

3. Жалпы жұмыс уақытын материалдандыру тауарларды өндіруге жұмсалған еңбек олардың құнын тудыратындығында көрінеді, оны ақша арқылы өлшеуге болады.

1.1.2. Ақшаның функциялары

Ақшаның пайда болуы және оларды қолдану айтарлықтай салдарға әкелді. Ақшаның пайда болуы жекелеген тауар өндірушілердің өзара алмасуының тар шеңберінен шығып, әртүрлі тауарлардың көптеген иелері қатыса алатын нарықтың пайда болуына жағдай жасауға мүмкіндік берді. Бұл өз кезегінде өндірістің мамандануын одан әрі дамытуға және оның тиімділігін арттыруға ықпал етті.

Ақшаны пайдаланудың арқасында өзара тауар алмасудың бір жолғы процесін ($T - T$) екі түрлі уақытқа бөлуге болатындығы үлкен маңызға ие болды:

- біріншісі – өз тауарларын сату ($T - A$);

- екіншісі – қажетті өнімді басқа уақытта және басқа жерде сатып алу ($A - T$).

Бұл жағдайда ақшаны пайдалану тауарларды айырбастау процестеріне делдал ретінде қатысуға әкеп тірмейді. Керісінше, ақшаның жұмыс істеуі тәуелсіз процестің ерекшеліктерін алады: өндірушілер өз тауарларын сатудан алынған ақшаны қажетті өнімді сатып алғанға дейін сақтай алады. Осыдан ақша жинақтары пайда болды, олар тауарларды сатып алу үшін де, қарызға ақша беру және қарыздарды өтеу үшін де пайдаланылуы мүмкін.

Осындай процестердің нәтижесінде ақша қозғалысы тәуелсіз мәнге ие болды, тауарлар қозғалысынан бөлінді.

Ақшаның жұмыс істеуі өз құны, ақша белгілері бар толыққанды ақшаны ауыстыруға байланысты, сондай-ақ ақша бірлігінің тіркелген алтын құрамын кейіннен алып тастауға байланысты одан да үлкен тәуелсіздік алды. Бұл ретте айналымда өзіндік құны жоқ ақша пайда болды, бұл алтынмен қамтамасыз етудің болуына қарамастан айналымның қажеттілігіне сәйкес ақша белгілерін эмиссиялауға мүмкіндік берді.

Ақшаның дербестігі қолма-қол ақшасыз есеп айырысудың, оның ішінде электрондық техникамен жүзеге асырылатын есеп айырысудың пайда болуымен едәуір кеңейді.

Ежелгі дәуірден бастап ақшаның үш негізгі функцияны атқарғаны туралы дәлелдерді байқауға болады:

1. құн өлшемі;
2. айналым құралы;
3. жинақ құралы.

Ақшаның бірінші функциясы – бұл құндылықты өлшеу функциясы немесе жай сатушылар мен сатып алушылар үшін тауарлардың құнын өлшейтін құрал. Кез-келген тауардың құнын анықтау үшін ол ақшаның белгілі бір мөлшеріне теңестіріледі. Сонымен бірге, тауарларды салыстыруға мүмкіндік беретін ақша емес екендігін есте ұстаған жөн, өйткені соңғысы адам еңбегінің өнімі, онымен біртекті салыстыру базасы бар – дерексіз жұмыс.

Ақшамен көрсетілген тауардың құны тауардың *бағасы* болып табылады. Баға немесе тауарлардың ақшалай нысаны, идеалды нысан, тек елестетімді. Бағаға тек салыстырмалы түрдегі тауар ғана ие бола алады. Ақшаның өзінде баға жоқ, олардың құнын өздері анықтау мүмкін емес. Бағаның орнына ақша сатып алу қабілетіне ие, ол олардан сатып алуға болатын тауарлардың абсолютті мөлшерінде көрінеді.

Ақшаны ойлап тапқан адамдар оларды қолдануды таба алды, өйткені олар тағы бір үлкен жаңалық ашты: барлық тауарларды салыстырмалы құндылығы негізінде бір-бірімен салыстыруға болады, ал бұл құндылықты біртекті өлшегіш – ақша арқылы білдіруге болады. Тауар-ақша операцияларын жүзеге асыру үшін әртүрлі ақша бірліктері қолданылады - теңге, доллар, маркалар және т.б. бұл бірліктерде олар тауар құнын өлшейді және салыстырады. Ақшаның бұл функциясы кейде баға шкаласы деп аталады.

Ақша құн өлшемі ретінде біртекті, бұл транзакциялар туралы жазбаларды есептеу және көру үшін өте маңызды. Бағаларды доллармен және центтермен білдіре отырып, адамдар әртүрлі тауарлардың құнын бірден және көп күш жұмсамай-ақ салыстыра алады.

Егер бір тауардың құны 20 теңге, ал екіншісі 10 теңге болса, онда бұл тауарлардың салыстырмалы құны айқын. Біздің экономикалық жүйемізде құн өлшемі жоқ делік. Бұл жағдайда әрбір тауардың бағасын теңгеммен біржақты білдірудің орнына, біз әрбір тауар мен көрсетілетін қызметтің әрбір басқа тауарға айырбасталымының пропорцияларын құрауға тура келеді. Әр түрлі тауарлар мен қызметтер үшін мүмкін болатын комбинациялардың саны өте үлкен, сондықтан өнімнің құнын анықтау өте қиын болады.

Құн өлшемі ретінде ақша мен баға ауқымы ретінде ақша арасында айтарлықтай айырмашылықтар бар. Ақша құн өлшемі ретінде барлық басқа тауарларға қолданылады, өздігінен пайда болады, ақшалай тауар өндіруге жұмсалған әлеуметтік жұмыс мөлшеріне байланысты өзгереді. Ақша баға шкаласы ретінде мемлекет белгілейді және осы металдың құнымен өзгертін металдың белгіленген салмағы ретінде әрекет етеді.

Бастапқыда ақша бірлігінің салмағы бағаның масштабына сәйкес келді, бұл кейбір ақша бірліктерінің атауларында көрініс тапты. Сонымен, Ағылшын фунт стерлингі бұрын бір фунт күмісті өлшеген. Алтын айналымында бағаның ауқымы алтынның белгілі бір мөлшеріне теңестірілген ақша бірлігін белгілеуді көздеді. АҚШ-та 1900 жылы бір доллар үшін 1,50463 г таза алтын қабылданды, бірақ доллардың одан әрі құнсыздануы кезінде ондағы алтынның құрамы үш есе төмендеді: 1934 жылы – 0,889 г дейін, 1971 жылғы желтоқсанда – 0,818 г және 1973 жылғы ақпанда – 0,737 г дейін. Тарихи даму барысында баға ауқымы ақша бірлігінің салмақтық мазмұнынан оқшауланды.

1976-1978 жылдары енгізілген Ямайка валюта жүйесі алтынның ресми бағасын, сондай-ақ алтын тепе-теңдігін алып тастады, сондықтан бағаның ресми масштабын жоғалтты. Алтын айырбасталмайтын несие ақшасымен айналымнан ығыстырылды. Қазіргі уақытта бағаның ресми ауқымы нарықтық айырбастау процесінде өздігінен қалыптасатын нақты масштабпен алмастырылды.

Айырбасталмайтын несие ақшасы айналыста болған кезде баға алтынмен емес, тікелей тауарлардан растау табады. Сондықтан, баға – бұл өнімнің бір сары металға емес, барлық тауарларға айырбас қатынасының көрінісі.

Қазіргі уақытта құнды өлшеу функциясын қағаз ақша ешқандай алтын кепілдемесіз орындайды, бірақ қымбат металдардан кем түспейді

Ақша айналым құралы ретінде. Ақша сауда-саттықтан туды және тауар алмасуды жеңілдететін техникалық құрал ретінде пайда болды. Өйткені, әр серіктестің екіншісіне қажет нәрсе болған кезде ақшасыз тек тікелей алмасу жүзеге асырылуы мүмкін. Бірақ нарыққа үш адам келсе де, егер олар ақша көмектеспесе, олар алмасу туралы келіспеуі мүмкін. Басқаша айтқанда, ақша саудаға қатысушылар арасындағы тауарлардың қозғалысын (немесе экономистер айтқандай, «айналымды») айтарлықтай жеңілдетеді. Ақша әмбебап тіл ретінде қызмет етеді, оның көмегімен сатушылар мен сатып алушылар келісуді жеңілдетеді.

Айтпақшы, өткен ғасырдың ортасына дейін әлемнің жетекші елдерінің ақша жүйесінің негізі болған алтын мен күміс негізгі ақша тауарына айналды. Бұл қымбат металдарды жер бетіндегі халықтардың көпшілігі ішкі және халықаралық сауданы едәуір жеңілдететін ең түсінікті ақша тілі ретінде қабылдады.

Тікелей сауда кезінде (Т – Т - тауарға тауар) сатып алу және сату уақыт пен кеңістікте сәйкес келді, олардың арасында алшақтық болмады. Тауар айналымы (Т1-А-Т2) уақыт пен кеңістікте бөлінген екі дербес актіні қамтиды. Уақытша және кеңістіктік алшақтықты жеңуге және өндіріс процесінің үздіксіздігін қамтамасыз етуге мүмкіндік беретін делдалдың рөлін ақша орындайды.

Ақшаның айналым құралы ретіндегі ерекшеліктері, ең алдымен, айналымдағы ақшаның нақты болуы және олардың айырбасқа қатысуының өткіншілігін қамтуы керек. Осыған байланысты ақша айналым функциясын толық құнсыз ақша – қағаз және несие орындай алады. Мұнда тауарлар мен ақшаның параллель (қарама-қарсы) қозғалысы, ақша тауар қозғалысынан шықпаған кезде орын алады. Тарихи тұрғыдан алғанда, бұл функциядан толық құнсыз ақша – қағаз пайда болды.

Ақша жинақтау құралы ретінде. Ақша әмбебап балама бола отырып, олардың иесіне кез-келген өнімді алуды қамтамасыз ете отырып, әлеуметтік байлықтың көрінісі болды. Адамдарда оларды жинақтау мен үнемдеуге деген ұмтылыс болды. Металл айналымы кезінде ақшаның бұл функциясы ақша айналымының стихиялық реттеушісі рөлін атқарды: қосымша ақша қазынаға кетті, тапшылық та солармен толтырылды.

Кеңейтілген тауар өндірісі жағдайында уақытша бос ақша қаражаттарының жинақталуы (жинақталуы және жинақталуы) капиталдың жүк айналымының қажетті шарты болып табылады. Ақша резервтерін құру экономикалық өмірдің біркелкілігі мен ерекшеліктерін тегістейді. Мемлекет ауқымында алтын қорын құру қажет болды. Алтынды айналыстан алып қоюға байланысты алтын қорының шамасы елдің байлығын айғақтайды және резиденттер мен резидент еместердің ұлттық ақша бірлігіне сенімін қамтамасыз етеді.

Ақша бұл функцияны орындай алады, өйткені олар «мінсіз өтімділікке» ие – олар кез-келген уақытта төлем құралы бола алады және жинақталған кезде номиналды құнын өзгертпейді.

Әрине, инфляцияның өсуі бар елдерде ақша жинаудың қажеті жоқ, себебі олар тез құнсызданады. Демек, жоғары өтімділікке қарамастан олардың тартымдылығын жоғалтады. Егер күннен-күнге долларға, рубльге немесе теңгеге тауарлардың азырақ санын сатып алатын болса, онда адамдар құнды ақшалай нысанда ұзақ сақтағысы келмейді. Гиперинфляция жағдайында жұмысшылар келесі күні бағалар көтерілмес бұрын өз

ақшаларын жұмсай алу үшін ай сайынғы емес, күнделікті жалақы төлеуді талап ететін жағдайлар бар.

Гиперинфляция орын алған елдерде жергілікті валюта жинақтау құралы ретінде, сондай-ақ күн өлшемі ретінде ішінара пайдаланылмауы мүмкін. Мұндай жағдайларда қызықты көрініс пайда болады: ұлттық банкноттар айналым және баға масштабы функцияларын орындайды, бірақ ақша активтерін ұстаушылар сатып алатын тұрақты шетел валютасы жинақтау құралына айналады.

Ақша функциясы делдалдық функциямен тікелей байланысты және оған төлем құралы ретінде араласады - салықтарды төлеу, несие алу және қайтару, жалақы, жәрдемақы төлеу, коммуналдық қызметтерді төлеу. Бұл ретте ақша қозғалысы тауарларды бір мезгілде өткізумен қатар жүрмейді.

Бастапқыда бұл функцияны алтын ақша, содан кейін қағаз және несие арқылы орындады. Төлем құралы функциясынан несиелік ақша тарихи түрде – толыққұнсыз ақша түрі пайда болды. Төлем құралы ретінде ақшаның тауарлардың қарама-қарсы қозғалысымен байланысты емес өзіндік қозғалыс схемасы (Т – БМ – Т), яғни тауар – шұғыл борыштық міндеттеме – ақша болады.

Мұндай схема бойынша дамыған тауар өндірісі жағдайында тауар иелері өзара байланысты және төлем тізбегіндегі байланыстардың бірінің үзілуі бірқатар төлем жасамауға әкеп соғады: мемлекет берешегінің 1 теңгесі басқа төлем жасамаудың 5-6 теңгесін тудырады.

Жетілмеген заңнамалық база мен инфляцияның өсуі жағдайында өткен ғасырдың 90-жылдарының ортасында біздің елімізде төлем дағдарысы күшейе түсті. Мәселен, Қазақстанда 1995 жылдың басында төлем жасамау 368,2 млрд теңгені, 1996 жылы – 533,9 млрд теңгені, 1998 жылы – 637,9 млрд теңгені құрады. 1998 жылдан бастап біршама төмендеу байқалады – 518,9 млрд теңгені құрады.

Ақшаны төлем құралы ретінде пайдалану «Русская правда» (XI ғ.) егжей - тегжейлі сипатталған: «Кун вираны (айыппұлды), қарызды және резаны (пайызды), оброк пен алымды (соқа мен ауладан - түтіннен) төлеу үшін қажет». Индустриалды қоғам дамыған сайын төлем құралы айналым құралын жиі алмастырады.

Қазіргі экономикалық әдебиеттерде ақшаның бұл екі функциясы әдетте біріктіріледі. Ақшаның айналым құралы ретіндегі мәнін асыра айту қиын, өйткені олар сауданың бартерлік формасынан кетуге мүмкіндік береді. Бартерді ақша айырбастаумен ауыстыру сату актісін сатып алу актісінен ажыратады.

Егер ақша болса, онда сатушы өз тауарларын сатып алғысы келетін адамды табуы керек, ал ақшаны алғаннан кейін ол қалағанының бәрін сатып ала алады. Бартерлік мәміле механизмін ақшаны айналым құралы ретінде пайдаланатын механизммен ауыстыру айналым шығындарының төмендеуіне әкеледі.

Ақша айырбастау бартерге қарағанда әлдеқайда аз күш пен уақытты қажет етеді. Айналым шығындарын азайту арқылы ақша мамандандыру мен сауданың дамуына ықпал етеді. Айналым құралы ретінде жақсы жұмыс істейтін ақшаны әркім оңай қабылдайды. Ақша олардың иесіне белгілі бір сатып алу қабілетін береді, бұл өте маңызды артықшылық.

Ақша сатып алынатын тауарлардың түрлері мен санын, сондай-ақ сатып алу уақыты мен орнын және мәмілеге серіктестерді икемді таңдауға мүмкіндік береді. Егер белгілі бір айналым құралы жеткілікті ұзақ уақыт пайдаланылса, онда оның жарамдылығы тұрақты болады және халықтың оны пайдалануға дайындығы мен қалауына байланысты болады.

Ақшаның қабылданбауының бірнеше мысалдары келтірілген. 1970 жылы АҚШ Қазынашылығы екі жыл ішінде 1966 жылдан бастап айналымнан шығарылған екі долларлық банкноттарды шығарды. Сәтсіздіктің себептерінің бірі екі долларлық банкноттарды бір долларлық банкноттармен оңай шатастыруға болатындығы болды. Адамдар номиналдарының айырмашылығы жоғары банкноттарды анық көреді, мысалы, 1 және 5 доллар емес, 1 және 2 доллар. Сонымен қатар, көптеген адамдар қандай да бір себептермен екі долларлық қағаздар бақытсыздық әкеледі деп сенді.

1979 жылы Қазынашылық «Сьюзан Б.Энтони» деп аталатын бір долларлық монетасын шығара отырып, эмиссия шығындарын азайтуға тырысты. Монетаның жарамдылық мерзімі орта есеппен 15 жылға тең, ал қағаз шоты 18 айдан аспайтындықтан айтарлықтай үнемдеу жоспарланған. Қазынашылық сонымен қатар адамдарға бірнеше тиынға қарағанда бір үлкен тиынды пайдалану ыңғайлы болады деп сенді. Халық бұл бастаманы тағы да қабылдамады: біріншіден, бұл монетаның мөлшері төрттен бір доллардан тұратын монетаға ұқсас болды және оларды шатастыру оңай. Екіншіден, қағаз ақшалар монеталарға қарағанда жақсы еді.

Әлемдік ақша функциясы. Ақша бұл функцияны әлемдік нарықта халықаралық қатынастарға қызмет ету үшін орындайды. Әлемдік ақша үш функцияны орындайды:

– халықаралық сатып алу құралдары – ақша әлемдік нарықта тауарларды қолма-қол ақшамен сатып алу-сату үшін пайдаланылады;

– халықаралық төлем құралы – ақшамен халықаралық борыштық міндеттемелер өтеледі;

– халықаралық резервтік қаражат – ақша халықаралық төлем құралының резерві ретінде әрекет етеді. Бұл функцияны мемлекеттің алтын қоры орындайды.

Тарихи тұрғыдан алғанда, әлемдік ақша төлем балансын реттеу құралы ретінде алтын болды. 1867 жылғы Париж келісімі бойынша бұл металл әлемдік ақшаның жалғыз нысаны ретінде танылды. Бұл жағдай ұзақ уақыт бойы сақталды.

Бірінші дүниежүзілік соғыстан кейін дамыған елдердің ұлттық валюталары алтынға әлемдік ақша ретінде – американдық доллар, Ағылшын фунт стерлингі, француз франкі қосылды. Бұл заң жүзінде 1922 жылы Генуядағы халықаралық келісіммен бекітілді, ол кезде Фунт стерлинг пен АҚШ доллары алтынның баламалары деп жарияланып, халықаралық айналымға енгізілді.

Екінші дүниежүзілік соғыстан кейін ірі мемлекеттердің басшылары өткен ғасырдың 30-жылдарындағы әлемдік дағдарысқа әкелген қателіктерден аулақ болуға тырысты. 1944 жылдың шілдесінде Бреттон-Вудста олар «Бреттонвуд жүйесі» деп аталатын қатты валюта бағамдары жүйесін құрды.

Сол халықаралық конференцияда Халықаралық Қайта Құру және даму банкімен бірге құрылған Халықаралық валюта қорына мүше елдер өз валюталарының бағамдарын доллармен немесе алтынмен тіркеді, ал доллар өз кезегінде алтынмен (1 унция үшін 35 доллар) байланысты болды.

АҚШ ұзақ жылдар бойы алтынды сатып алып, сатқаны, яғни долларларды шығарып немесе жойғаны алтын бағасын 35 доллар деңгейінде тұрақтандыруға және инфляцияны іс жүзінде тоқтатуға мүмкіндік берді. Долларға деген сенім және американдық экономикалық валюта саясатының тұрақтылығы маңызды болды, әсіресе шетелдік девиздік банктер кез-келген уақытта өз долларларын алтынға айырбастай алады.

Бреттонвуд жүйесінің әрекеті кезінде әлемдік экономика мен әлемдік сауда қарқынды дамыды. Сонымен бірге инфляция индексі салыстырмалы түрде тұрақты болып қалды (шамамен 3%). Көптеген елдерде шамалы ауытқулар байқалды. Алайда, бұл жүйе белгілі бір қауіптерге тап болды. 1969-1970 жылдары АҚШ - тағы өнеркәсіп өнімділігі еуропалық және Жапониядан төмен болғандықтан, американдық тауарлардың әлемдік нарықтағы бәсекеге қабілеттілігі төмендеді.

Доллардың қайта бағалануы сөзсіз болды. Енді қатты валюта бағамдарының жүйесін сақтау мүмкін болмады. Доллардың тұрақсыздығына байланысты бағамдардың күрт еркін ауытқуы «доллардан қашуға» және оның бағамының одан әрі төмендеуіне әкелді. Доллар жетекші валюта болып қала берді. Ал 1972 жылдың сәуірінде «ортақ нарыққа» мүше елдер өз валюталарының ауытқуының неғұрлым тар лимиттерін өзара белгілеу туралы шешімге келді.

Халықаралық Валюта Қоры Халықаралық өтімділік проблемаларын жеңілдету мақсатында Арнайы қарыз алу құқықтарын (SDR) енгізді. Бастапқыда 1970 жылы SDR бірлігі үшін АҚШ доллары - 0,888671 г таза алтын сияқты қатаң бекітілген Алтын

қабылданды. 1971 жылы желтоқсанда валюта бағамын тұрақтандыруға тағы бір әрекет жасалды. Доллар алтынға қатысты девальвацияланды: 35 доллар/ унциядан 38 доллар/ унция дейін.

1973 жылы ақпанда доллар екінші рет девальвацияланды, валюта нарығы бірнеше аптаға жабылуға мәжбүр болды. Осыған байланысты көптеген мемлекеттер еркін тербелмелі курстар жүйесіне көшті. Алайда, доллардың екі девальвациясынан және 1974 жылғы 1 шілдеден бастап «құбылмалы» валюта бағамдары енгізілгеннен кейін SDR бірлігінің құны «валюта қоржыны» негізінде, яғни сыртқы сауда үлесі әлемдік сауда көлемінің кемінде 1% - ын құраған 16 жетекші капиталистік елдің орташа өлшенген валюта бағамы айқындала бастады.

1981 жылдың 1 қаңтарынан бастап «валюта қоржыны» валюталарының саны беске дейін қысқарды, содан кейін оның құрамы әр бес жыл сайын қайта қаралады. Алайда, ЕЭК елдері SDR жүйесінің жұмысына және оның АҚШ долларымен тығыз байланысына қанағаттанбады.

1979 жылғы 13 наурыздан бастап «ортақ нарықтың» 8 елі (Германия, Франция, Бенилюкс, Италия, Ирландия, Дания) құрамында Еуропалық валюта жүйесі жұмыс істей бастады. Еуропалық валюта жүйесіне қатысушы елдер үшін ЭКЮ Еуропалық валюта бірлігі енгізілді.

ЭКЮ-мүше елдердің орталық банктеріндегі шоттардағы жазбалар түріндегі қағазсыз ақша бірліктері. ЭКЮ құны осы мемлекеттердің 12 валютасының орташа өлшенген бағамы негізінде анықталды. ЭКЮ-дегі белгілі бір валютаның үлесін анықтау үшін қатысушы елдердің ЖҰӨ (ішкі ұлттық өнім) салыстырылды.

Батыс Еуропа интеграциясының дамуындағы жаңа кезең – 1989 жылы сәуірде ж. Делор комитеті әзірлеген валюта және экономикалық одақ құру бағдарламасы Делора жоспары ортақ нарық құруды, ЕО-да бәсекелестікті ынталандыруды, инфляцияны тежеу, бағаны тұрақтандыру және экономикалық өсу, мемлекеттік бюджет тапшылығын шектеу және жабу әдістерін жетілдіру мақсатында экономикалық, Бюджеттік, салық саясатын үйлестіруді қамтамасыз етті. «Делора» жоспары негізінде 1991 ж. валюта-экономикалық одақты кезең-кезеңімен қалыптастыруды көздейтін Еуропалық одақ туралы Маастрихт шарты жасалды.

Бірінші кезең іс жүзінде 1990 жылдың шілдесінде ЕО-дағы капитал қозғалысы бойынша валюталық шектеулердің толық жойылуымен бір мезгілде басталды. Екіншісі 1994 жылы қаңтарда Майндағы Франкфурт қаласында мүше елдердің орталық банктерінің басқарушылары құрамында Еуропалық валюта институтын құруды бастады. Еуропалық валюта институтын құрудың мақсаты Орталық банктердің Еуропалық жүйесін ұйымдастыруға және ЭКЮ банкноталарын шығаруға дайындық болды. 1995 жылы желтоқсанда Мадридте өткен Еуропалық Кеңес 1999 жылдың қаңтарынан бастап бірыңғай еуропалық валютаны енгізу туралы шешімді растады, бұл үшінші қорытынды кезең болды.

Кеңес мүшелері оның орнына еуроны қабылдап, «ЭКЮ» атауынан бас тартуға шешім қабылдады. Кеңестің пікірінше, Еуро экю болып табылатын валютаға параллель болмайды, ол Еуроодақтың барлық мүшелері үшін маркаларды, фунттарды, франктерді түпкілікті алмастыратын бірыңғай, ортақ валютаға айналады.

Техникалық көшу төрт кезеңді қамтыды. 1998 жылдың мамырына дейін Еуропалық Одақ валюта одағына қандай елдер қатысатынын шешуі керек еді. Бірінші тізімге Австрия, Бельгия, Финляндия, Франция, Германия, Ирландия, Люксембург, Нидерланды, Италия, Португалия және Испания кірді. Ұлыбритания мен қалған Скандинавия елдері кейінгі кезеңге қосылды. Жоғарыда аталған 11 елден тұратын бұл топ ЖІӨ-нің 6,5 млрд USD және 280 млн-нан астам халқы бар нарықты құрады. Салыстыру үшін: АҚШ ЖІӨ 6,955 миллион халқы бар 263 миллиард АҚШ долларын құрайды.

1999 жылдың 1 қаңтарында басталған екінші кезеңде валюталардың белгіленген айырбастау бағамдары белгіленді. Еуропалық валюта институты Еуропалық орталық банкке айналды. Жоғарыда көрсетілген күннен бастап ақша нарықтары еуроға бағаланады, олар

банкаралық есептеулерде негізгі валютаға айналды. Корреспондент банктер өздерінің Еуро клирингтік банкін таңдап, Еуро шоттарын ашты. Жеке тұлғалар еуроны банктік шоттарында ұстап, осы валютамен төлем жасай алды, бірақ банкноттар мен монеталар әлі айналысқа шығарылған жоқ.

Үшінші кезеңде 2002 жылдың 1 қаңтарынан бастап еуроноттар мен монеталар айналымға енгізілді. Еуро ұлттық валютадан кейінгі екінші заңды төлем құралы болды.

Соңғы кезеңде, алты айдан кейін, ұлттық валюталар төлем құралы ретінде заңдылығын жоғалтты, бірақ біраз уақыттан кейін банктер оларды Еуроға айырбастады. 2002 жылдың шілдесіне қарай Еуро Еуропалық Одақтағы жалғыз валюта бірлігі болды. Еуро қолма-қол ақша шығару және бақылау Еуропалық Орталық Банкке жүктелген.

Әлемдік ақшаның функциясы қазіргі ақшамен орындалады, бірақ шектеулі түрде. Біріншіден, бүгінде ол барлық ақшамен жүзеге асырыла бермейді. Екіншіден, бүгінде халықаралық операцияларда белсенді қолданылатын ақша (мысалы, АҚШ доллары, еуро, иен) әмбебап емес, әлемдік ақша айналымының бүкіл жүйесін қамтымайды.

Барлық аталған функциялар алтын стандартында толығымен ақшамен орындалды, яғни әмбебап эквиваленттің рөлі алтынға тағайындалған кезде. Алтын стандартын алып тастау ақшаның өзінің дәстүрлі алтынсыз ақша ретінде жүзеге асыру мүмкін емес екі функциясын (қазыналар мен әлемдік ақша) орындауды тоқтатуына әкелді. Сондықтан, қазіргі жағдайда, экономикалық әдебиеттерде ақшаның тек үш функциясы көрсетілген – құн өлшемі, айналым және төлем құралдары, бірақ бұл даулы көзқарас.

Шынында да, олардың функцияларын заманауи ақшамен орындауда түбегейлі өзгерістер болғанын есте ұстаған жөн, бірақ бұл бес функцияның екеуі қазір мүлдем жоқ дегенді білдірмейді.

Қазынаны қалыптастыру функциясы іс жүзінде ақша тауарды сатқаннан кейін сақталатын және болашақта оның иесіне сатып алу қабілетін қамтамасыз ететін арнайы өтімді актив ретінде әрекет еткен кезде үнемдеу құралы функциясына айналады.

Ақша функцияларын бастапқы талдауды қорытындылай келе, олардың өзара әрекеттесуін атап өтуге болады, сонымен қатар айналым мен төлем құралы функциясы елдегі жалпы ақша массасының мөлшерін анықтауы керек, ал жинақтау функциясы мемлекеттің ақша-несие саясатымен тікелей байланысты.

Ақшаның өз функцияларын орындауының маңызды шарты ақша айналымының бүкіл жүйесінің тұрақтылығы болып табылады.

Өзін-өзі тексеруге арналған сұрақтар

1. Әлемдік экономикадағы ақшаның пайда болуының екі негізгі теориясын атаңыз.
2. Эволюциялық теорияға сәйкес ақшаның даму тарихының негізгі кезеңдері қандай?
3. Ақша функцияларын тізімдеңіз және осы ұғымдарды ашыңыз.
4. Ақшаның мәні үш қасиетке ие, оларды тізімдеңіз.

2-ТАРАУ. АҚША АЙНАЛЫМЫ, АҚША АЙНАЛЫСЫ ЖӘНЕ АҚША ЖҮЙЕСІ

1.2.1. Металл толыққұнды ақша

Тарихи даму барысында бастапқыда металл ақшаны пайдалануға негізделген металл ақша айналымы жүйесі қалыптасты.

Әмбебап эквиваленттің материалдық жағының ерекшеліктерінен туындайтын ақшаны жіктеу металл ақшаны шартты түрде толыққұнды және толыққұнсыз деп бөлуге мүмкіндік береді.

Толыққұнды (нақты) ақша – бұл номиналды (оларда көрсетілген) құны олардың нақты құнына сәйкес келетін ақша, яғни олар жасалған металдың құны (монетаның алдыңғы жағы – аверс, артқы жағы – реверс, қыры – гурт).

Алғашқы монеталар біздің дәуірімізге дейінгі XII ғасырда Қытайда, ал VII ғасырда ежелгі Лидия мемлекетінде (Кіші Азия) пайда болды. Қазақстан аумағында ғалымдар тапқан ең көне ақша – Отырар, Тараз, Түркістан, Баласағұн, Суяб қалаларындағы қазба жұмыстары кезінде табылған көне монеталар. Олар мыс, күміс, қола, алтыннан қолмен жасалған. Монеталарда, әдетте, таңбаның жалпы белгісі бейнеленген және бас жоғарғы билеуші – қаған атағы көрсетілген. Ол кезде олардың әрқайсысы өз титулымен өз монеталарын шығарды, сондықтан олар тек суреттермен ғана емес, қалыңдығы мен пішінімен де бір-бірінен өте ерекшеленеді.

Кейінірек, Орта ғасырларда қазіргі Қазақстан аумағымен шектесетін Қыпшақта күміс тенге мен мыс пул болды. Мыс монеталар әдетте тұрмыстық сатып алу үшін, ал күміс монеталар сыртқы сауда операциялары үшін пайдаланылды.

XVIII ғасырдың басында Қазақстан Ресей құрамына кіргеннен кейін біздің елде біртіндеп ресейлік монеталар мен ақша белгілері тарала бастады. 1895-1897 жылдардағы Қазақстан алдындағы ақша реформасымен алтын монеталы айналымы бар алтын монометаллизм жүйесі енгізілді.

Айналымда алтын, күміс және мыс монеталар болды. Ақша белгілерінің негізгі түрі Мемлекеттік Банктің несиелік билеттері болды, олар 92% алтынмен қамтамасыз етілді. Ақша массасының негізгі бөлігі нақты ақшаға – алтын монеталарға кедергісіз бөлінетін номиналды айналым құралдарынан тұрды, сондықтан халықтың сеніміне ие болды.

Ішкі құндылыққа ие бола отырып, толыққұнды ақша байлықтың басқа түрлеріне де, олар айналысатын нарықтық жағдайларға да байланысты емес. Толық ақшаға тауарлық ақшаның барлық түрлері, алтын және күміс монеталар кіреді.

Толыққұнсыз ақша (нақты ақшаны алмастырғыштар) – бұл номиналды құны нақтыдан жоғары ақша, яғни олардың сатып алу қабілеті ақша қатынастарының тасымалдаушысы болып табылатын тауарлардың ішкі құнынан асып түседі. Бұл ақшаның сатып алу қабілеті тек нарықтық жағдайлармен анықталады, ал толыққұнсыз ақшаның ішкі құны оған ешқандай әсер етпейді. Толыққұнсыз ақшаға қағаз, несие ақшасының барлық түрлері және металл белгілері кіреді (биллон монетасы – мыс пен алюминийден жасалған ұсақ монета).

Тарихи даму барысында ең алдымен металл ақшаны пайдалануға негізделген металл ақша айналымының жүйесі қалыптасты.

Бастапқыда (әсіресе XVI – XVIII ғасырларда) биметаллизм жүйесі болған.

Биметаллизм – әмбебап эквиваленттің рөлі екі металға бекітілген: алтын және күміс. Бұл дегеніміз, бұл металдар тең негізде айналды және олардың арасында тұрақты қатынас орнатылды.

Шектеусіз айналым және монетаны еркін соғу, бір тауарға екі баға белгілеу көзделеді. Бұл жүйе XVI - XVIII ғасырларда болған, ал Батыс Еуропаның бірқатар елдерінде XIX ғасырда да жұмыс істеген.

Биметаллизмнің үш жүйесі белгілі:

1. Алтын мен күміс монеталардың арақатынасы өздігінен орнатылатын параллель валюта.

2. Қос валюта, мемлекет металдар арасындағы қатынасты белгілеп, алтын мен күміс монеталарды басып шығару және оларды халық қабылдауы осы арақатынаста жүргізілді

3. Ақсақ валюта, алтын және күміс монеталар заңды төлем құралы болады, бірақ тең негізде емес. Мысалы, егер күмістен жасалған монеталар жабық түрде шығарылса, онда олар іс жүзінде алтын белгілері ретінде әрекет етті.

XIX ғасырдың аяғында күміс өндірісінің арзандауы нәтижесінде, және оның құнсыздануы алтын монеталар айналымнан қазынаға ауыса бастады, яғни «жаман ақша айналымнан жақсыларды ығыстыра бастады».

XIX ғасырда, биметаллизмді тек бір металға негізделген монометаллизм жүйесі алмастырды, яғни, әмбебап эквиваленттің рөлі бір металға бекітілген. Күміс монометаллизм Ресейде (1843 - 1852), Үндістанда (1852 - 1893), Қытайда (1935 жылға дейін) болған.

Алтын монета стандарты еркін бәсекелестік кезеңіндегі капитализм талаптарына сәйкес келді, өндірістің дамуына, несие жүйесіне, әлемдік саудаға және капиталды экспорттауға ықпал етті. Алтын стандарт дәуірі кейде жедел индустрияландыру мен экономикалық өркендеумен байланысты.

Бірінші дүниежүзілік соғыстан бастап алтын біртіндеп қағаз және несие ақшаларымен айналымнан шығарылды: кейіннен халықаралық айналымды алған алтынды демонетизациялау процесі басталды.

Ол алдымен елдің ішкі айналымындағы айналым және төлем құралы функцияларын, содан кейін 1976 жылдан бастап әлемдік ақша функциясын орындауды тоқтатты. Толығырақ «Халықаралық валюта-несие қатынастары» бөлімін қараңыз.

Осылайша, металл ақша айналымы жүйесі бұрынғы нәрсе болды. Қазіргі уақытта монеталар әртүрлі қорытпалар мен алюминийден жасалады.

1.2.2. Қағаз ақша және олардың айналым заңдылықтары

Қағаз ақша – ақша әлемінің салыстырмалы жаңалығы. Қағаз ақша белгілері – бұл толыққұнсыз ақша, тек олардың белгілері. Олар, әдетте, үкімет қаражатқа мұқтаж болған кезеңдерде, соғыстар мен төңкерістер кезінде, қаржыландырудың басқа көздері (салықтар, қарыздар және т.б.) таусылған кезде пайда болды. Қағаз ақшаны шығарудың тағы бір себебі елдің төлем балансының созылмалы тапшылығы болды: алтынның шетелге ағып кетуіне жол бермеу үшін мемлекет мәжбүрлі бағамен қамтамасыз етілген алтынға айырбасталмайтын ақшаны енгізуге мәжбүр болды.

Ең алғаш олар Қытайда ыңғайсыз толыққұнды мыс ақшаларын ауыстыру үшін шығарылды. Ал купюраны толыққұнды ақшаға еркін айырбастауға болатын кезде, олар сәтті айналды. Кейінірек, XIII ғ., қағаз ақшалар Персияда, ал XIV ғ. Жапонияда шығарылды.

Алайда, басқа елдерде олар «нақты ақшаны» алмастырғыштарды, яғни монеталарды кеңінен қолданды, мұндай құндылық белгілерінің номиналын егемендіктің мөрімен немесе саудагердің немесе банкирдің қолымен және жеке мөрімен куәландырды. Бастапқыда қосымша айырбастау құралдары түрінде тауарды сақтауға қабылдау, салық төлеу, несие беру туралы қолхаттар пайда болды. Олардың айналымы сауда мүмкіндіктерін кеңейтті, бірақ сонымен бірге бұл қағаз көшірмелерін металл монеталарға айырбастауды қиындатты.

Батыс елдерінің арасында бірінші болып Солтүстік Америка штаттары қағаз ақшаларын шығара бастады – 1690 жылы мұндай банкноттар Массачусетс штатында шығарылды.

Еуропада Франция бірінші болып американдық тәжірибені қабылдауға шешім қабылдады: 1716-1720 жылдары әйгілі экономист және банкир Джон Ло (1671-1629) Корольдік Банктің банкноттарын басып шығара бастады. Болашақта әлемдік экономика Джон Ло салған жолмен жүріп, орталық банктер құра бастағанда, оларға банкноттар шығаруға ерекше құқық берілді.

Қазақстан аумағында қағаз ақша белгілері XVIII ғасырдың соңында пайда болды.

Ресейде қағаз ақшаны бөлу эмиссиясы алғаш рет 1769 жылы басталды. Қағаз ақшаны енгізуге тәуекел еткен басқа елдер сияқты оларды күміс немесе алтынға айырбастауға болады деп болжалды. Бірақ бәрі басқаша болды. Ғасырдың аяғында артық қаражат бөлуші тоқтата тұруға мәжбүр болды, бөлінген рубльдің бағамы, әрине, төмендей бастады, ал тауар бағасы қымбаттады.

Ғасырдың аяғында артық шығарылған ақша айырбастауды тоқтата тұруға мәжбүр етті, бөлінген рубльдің бағамы, әрине, төмендей бастады, ал тауар бағасы қымбаттады.

Ақша «жаман» және «жақсы» деп бөлінді. Томас Грехэм Заңы бойынша жаман ақша жақсыларды ығыстырады: айналымнан нарықтық құны жаман ақшаға шаққанда жоғары ақшалар шығады. Олар жай үйде, банк сейфтерінде «жасырылады».

«Жаман» ақшаның рөлін орындаушылар айналымнан алтынды ығыстырған банкноттар болды. Бірінші дүниежүзілік соғыстан бері банкноттарды алтынға айырбастауды тоқтату үрдісі кең таралды. Содан кейін Банк билеттері қазынашылық билеттерден, қағаз ақшаның екінші түрінен іс жүзінде ажыратыла бастады. Орталық банктердің алдында ақша айналымын қырағылық бақылау міндеті тұрды. Шын мәнінде, қағаз ақшаның өзі пайдалы құндылыққа ие емес.

Қағаз ақша – рәміздер, құндылық белгілері. Неліктен алтыннан жаппай және кейіннен бекітілген қалдық пайда болды? Қарапайым түсініктеме: қағаз ақшаны пайдалану оңай, оны алып жүру оңай. «Қағаз ақшаны арзан айналым құралы ретінде қарау керек» деп айтқан әйгілі ағылшын адамы Адам Смиттің сөздерін еске түсірейік.

Шынында да, айналымда монеталар жойылады, асыл металдың бір бөлігі жоғалады. Оның үстіне өнеркәсіп, медицина, тұтынушылардың алтынға деген қажеттілігі артты. Ең бастысы – триллион доллармен, теңгемен, Франк және басқа да ақша бірлігімен жүретін тауар айналымына алтынның қызмет көрсетуі мүмкін емес.

Қағаз ақша айналымына көшу тауар алмасу шеңберін күрт кеңейтті. Қағаз ақша-банкноттар мен қазынашылық билеттер-мемлекет аумағында төлем құралы ретінде қабылдануға міндетті. Олардың құны осы ақшаға сатып алуға болатын тауарлар мен қызметтердің санымен ғана анықталады.

Сонымен, XX ғ. қағаз ақшаны айналымға шығумен және алтын мен күмісті нарықтық бағамен сатып алуға болатын тауарға айналдырумен ерекшеленеді.

Қағаз ақша деп – мемлекеттік қазынашылық бюджеттік қажеттіліктер үшін тікелей немесе жанама түрде шығаратын және мәжбүрлі сатып алу қабілетімен жабдықталған ақша белгілерін түсіну керек. Оларға қазынашылық билеттер, әр түрлі суррогаттар (қазынашылық вексельдер, мемлекеттік облигациялар, мемлекеттік бағалы қағаздардың кейбір түрлері және биллон монетасы) жатады.

Қағаз ақша – бұл мәжбүрлі номиналға ие, металлға айырбасталмайтын және мемлекет өз шығындарын өтеу үшін шығаратын ақша белгілері.

Қазіргі ақша – бұл әлеуметтік құбылыс. Оларды мемлекеттік билік тағайындайды. Олардың түсі, мөлшері және көркемдік құндылығы сатып алушылар мен сатушылар үшін үлкен рөл атқармайды. Ақшаға деген сенім белгілі бір мемлекеттік биліктің беделіне деген сеніммен анықталады. Мемлекет атынан қоғам қағаз және пластик парақшалар түрінде және сурет түрінде басқаларға ақша тағайындай алады, ал кейбір азаматтар оларды өз қажеттіліктері үшін ақша ретінде пайдаланады. Сондықтан бүгінде ақша «декреттік» деп аталады.

Мемлекет ақшаның таралымын-эмиссиясын бақылауда ұстайды. Егер ақшаны шығару шектелмеген болса немесе оны әркім басып шығара алатын болса, онда бағалар күрт көтеріліп, ақша құнсызданып, оларды ешкім пайдаланбайтын еді. Қоғам натуралды айырбасқа оралады.

Қағаз ақша табиғатта тұрақсыз, яғни олар әдетте құнсызданады, өйткені олар бюджет тапшылығын жабу үшін шығарылады. Олар алтынға айырбасталмайды және өзіндік ішкі құны жоқ, сондықтан айналымнан артық ақшаны алу механизмі (Қазына механизмі) жұмыс істемейді, сондықтан қажеттіліктен тыс шығарылған қағаз ақша айналым арналарында

қалып, құнсызданады. Ақшаның құнсыздануы – бір қағаз ақша бірлігінің сатып алу қабілетінің өзгеруі (бірақ барлық қағаз ақша массасы емес).

Ақшаның құнсыздануының екі түрі бар:

- ішкі – ішкі нарықтағы тауарларға қатысты құнсыздану, яғни бағаның өсуі;
- сыртқы – шетел валютасына қатысты ақшаның құнсыздануы, яғни ұлттық валюта бағамының төмендеуі.

1.2.3. Несиелік ақша

Несиелік ақша – бұл жеке тұлғалардың немесе мемлекеттің мүліктік міндеттемелерін алмастыру негізінде пайда болатын ұжымдық ұғым. Олардың пайда болуы ақшаның төлем құралы ретіндегі функциясымен байланысты, мұнда ақша нақты ақшамен белгіленген мерзімнен кейін өтелуі керек міндеттеме болып табылады. Несиелік ақшаға вексель, банкнот, чек, электронды ақша жатады.

Банкнот – елдің орталық банкінің кепілдігімен қамтамасыз етілген мерзімсіз борыштық міндеттеме. Бастапқыда банкноттар алтынға айырбастаудың алтын кепілдігіне ие болды. Олар қатаң белгіленген құнға ие және іс жүзінде мемлекеттің бүкіл аумағында ұлттық ақша болып табылады.

1990 жылға дейін қазынашылық билеттері де, КСРО банкноттары да Кеңес Одағында айналыста болды. Біріншісіне қазынашылық шығарған және «қазынашылық билеттер» деген белгісі бар 1, 3 және 5 рубль номиналы бар шағын жиынтық банкноттар кірді. Номиналы 10 рубльден тұратын банкноттарды КСРО Мемлекеттік банкі шығарды, яғни банкноттар болды.

Қазіргі уақытта Қазақстанда ақша белгілерін тек Қазақстан Республикасының Ұлттық Банкі шығарады («Қазақстан Республикасының Ұлттық Банкі туралы» 1995 жылғы 30 наурыздағы № 2155 ҚР Заңының негізінде).

Осы Заңға сәйкес банкноттар мен монеталарды шығаруды, олардың айналысын ұйымдастыруды және Қазақстан аумағында айналыстан алууды тек қана ҚР Ұлттық Банкі жүзеге асырады. Банкноттар мен монеталарды айналысқа шығаруды Ұлттық банк оларды жеке және заңды тұлғаларға сату арқылы жүзеге асырады.

Сондай-ақ банкноттарды шығаруға, оларды айналысқа шығаруға және айналыстан алуға қатысты мынадай нормативтік-құқықтық актілер бар: «ҚР Ұлттық Банкінің ұлттық валюта банкноттары мен монеталарын сату және сатып алу қағидаларын бекіту туралы» Қазақстан Республикасы Ұлттық Банкі Басқармасының 2005 жылғы 12 желтоқсандағы № 163 қаулысы; «Қазақстан Республикасы Ұлттық валютасының банкноттары мен монеталарының төлемділігін айқындау қағидаларын бекіту туралы» ҚР ҰБ Басқармасының 2003 жылғы 26 желтоқсандағы № 477 қаулысы.

Вексель. Вексельдер мен чектер – банкирлер ойлап тапқан қолма-қол ақшасыз ақшаның ең алғашқы түрлері. Археологтар бұл ақша құжаттарының прототиптерін Ежелгі Вавилонда, яғни б. з. д. 20 ғасырда көпестер мен банкирлер қолданғанын дәлелдеді.

Алайда вексельдің шынайы тарихы капиталистік қатынастардың дамуымен байланысты, сондықтан Италия аударым векселінің отаны болып саналады, онда XII – XIII ғғ. бірқатар экономикалық, саяси және географиялық факторларға байланысты капитализмнің дамуына, басқа елдермен сауда байланыстарына қолайлы жағдайлар жасалды.

Вексель – борышкердің белгілі бір соманы алдын-ала белгіленген мерзімде және белгіленген жерде төлеуге жазбаша сөзсіз міндеттемесі. Вексельдің сөзсіз болуы оны әдеттегі қолхаттан ерекшелендіреді, ол әдетте төлемнің қандай себептерге немесе қандай жағдайда жасалатынын көрсетеді. Вексельде вексель жазып беретін адам (вексель беруші) вексель ұстаушыға көрсетілген соманы төлеуге міндеттенетін мән-жайлар көрсетілмейді.

Сонымен қатар, қарыз қолхатынан айырмашылығы, заң вексель ұстаушыға төлем мерзімінің басталуын күтпей-ақ оны үшінші тұлғаға төлем құралы ретінде пайдалануға мүмкіндік береді, яғни ақша түрі ретінде.

Халықаралық вексель құқығының нормаларын біріздендіру тек 1930 жылы Женевада болды, онда бірыңғай вексель Заңы (БВЗ) қабылданды. БВЗ-де бекітілген вексельдердің негізгі белгілері мен түрлері, сондай-ақ олардың айналым механизмі қазіргі әлемдік вексельдер нарығы үшін негіз болып қала береді.

КСРО-да вексельдер 1917 жылға дейін ішкі айналымда қолданылды, кейінірек 1922 жылдан 1930 жылға дейін, 1930 жылдан 1990 жылға дейін вексель бүкіл КСРО-да ішкі айналымда қолданылмады. 1991 жылдан бастап вексель бағалы қағаздарға жатқызылған №650-ХІІ «Қазақ ССР бағалы қағаздардың айналысы және қор биржасы туралы» бірінші республикалық заңның пайда болуына байланысты Қазақстанда вексельдерді қолдану мүмкін болды.

1992 жылғы 27 ақпанда Ұлттық Банктің Басқармасы Қазақстан Республикасындағы вексельдік есеп айырысу жүйесі туралы Уақытша ережені қабылдады.

Қазақстандағы вексель айналысының дамуындағы маңызды сәттердің бірі Қазақстан Президенті Н. Назарбаевтың 28.04.97 ж. «Қазақстан Республикасындағы вексель айналысы туралы» заңды қабылдауы болды, онда елдегі вексель айналысы қарапайым және аударылатын коммерциялық вексельдерді шығаруды және айналысын қамтитыны атап өтілді. Банктердің өз вексельдерін шығаруға құқығы жоқ, олар тек есеп кеңсесі ретінде әрекет етеді. Сондай-ақ, заңнамада достық, қола және қаржылық вексельдер шығаруға тыйым салынады. «Қазақстан Республикасындағы вексель айналысы туралы» 28.04.97 ж. Заңына ҚР 24.12.01 ж. № 276-ІІ Заңына сәйкес; 09.07.03 ж. № 482-ІІ ҚР Заңымен, ҚР 03.07.13 ж. № 121-V Заңымен, 02.07.18 жылғы ҚР, № 168-VI Заңына, ҚР 02.01.21 ж., No 399-VI Заңына сәйкес өзгерістер енгізілді.

«Қазақстан Республикасындағы вексель айналысы туралы» Заңға сәйкес жай вексель (соло) – бұл вексель берушінің талап етуі бойынша немесе болашақта белгілі бір уақытта вексельде көрсетілген ақша сомасын вексель ұстаушыға төлеу жөнінде шартталмаған міндеттемесі. Ал аударым векселі (тратта) – бұл вексель берушінің (трассанттың) өз борышкеріне (трассасына) болашақта белгілі бір уақытта не ұсынылғаннан кейін вексельде белгіленген ақша сомасын үшінші тұлғаға (ремитентке) немесе оның бұйрығына ештеңемен келісілмеген ұсынысы (бұйрығы).

Аударым векселінің заңды төлем құралы күші болмайды, сондықтан іс жүзінде борышкер (трассат) вексель бойынша белгіленген мерзімде төлем жасауға, яғни траттаға акцепт жасауға өзінің келісімін жазбаша растауға міндетті екендігі әдетке айналған.

«Қазақстан Республикасындағы вексель айналысы туралы» Заңның 24-бабына сәйкес акцепт «акцептелген» деген сөзбен немесе мәні бірдей басқа сөзбен көрсетіледі. Вексельдің беткі жағында жасалған төлеушінің қарапайым қолының акцепт күші болады.

Іс жүзінде, вексель түрлері:

- несиеге тауарларды сатып алу-сату бойынша нақты мәмілелер негізінде пайда болатын коммерциялық вексель;
- ақша қаражаттарын жинақтау мақсатында банк өз клиентіне беретін банк векселі;
- бюджет тапшылығы мен кассалық алшақтықты жабу үшін мемлекет шығарған қазынашылық вексель.

Классикалық және қазіргі заманғы вексельдің сөзсіз артықшылықтары, атап айтқанда, вексель – Индоссаменттің артында арнайы беріліс жазбасын жасау арқылы құқықтарды берудің жеңілдетілген әдісін қамтиды. «Қазақстан Республикасындағы вексель айналысы туралы» Заңның 12 – бабына сәйкес индоссамент вексельдің өзінде не ерекше қосымша парақ-аллонжда ғана жасалуға тиіс (ол вексельге жаңа өткізу жазбаларын жасауға орын жетіспеген кезде қосылады).

Беру жазбасының мысалдары мыналар болуы мүмкін: «бұйрықты төлеңіз» (бұдан әрі жаңа вексель ұстаушының атауы, вексельді беруші тұлғаның күні мен қолы), «менің орнына төлеңіз».

Вексельдің сенімділігі вексель бойынша кепілгерлік авальмен ұлғайтылуы мүмкін. Оны жасаған тұлға - авалист (әдетте банк) вексель беруші, индоссант тарапынан вексель бойынша міндеттемелердің орындалуы үшін жауапты болады. Аваль вексельде немесе қосымша парақта (аллонжда) жазу түрінде ресімделуі мүмкін.

1997 жылғы 28 сәуірдегі «Қазақстан Республикасындағы вексель айналысы туралы» заңның 83-бабына сәйкес есеп кеңселері (банктер) вексельдермен операциялардың мынадай түрлерін жүзеге асыра алады:

- вексельдерді инкассоға қабылдау;
- вексельдерді есепке алу және авалирлеу;
- төлеушінің вексельді төлеу бойынша қызмет көрсетуі, сондай-ақ домицилденген вексельдерді төлеу;
- делдалдық тәртібімен вексельдерді акцептеу.

Жоғарыда санамаланған барлық операцияларды коммерциялық банктер Қазақстан Республикасының Қаржы нарығын және қаржы ұйымдарын реттеу мен қадағалау жөніндегі агенттігі берген лицензия болған кезде жүргізеді.

Қазақстанның нарықтық экономикаға көшуі жоспарлы экономика кезеңінде талап етілмеген, бірақ қазіргі экономикалық дамыған елдерде кеңінен қолданылатын көптеген қаржы құралдарының шаруашылық айналымына оралуына себеп болды. Осындай құралдардың бірі-вексель.

Егер біз өткен ғасырдың 90-жылдарының басындағы вексельдермен банктік операциялардың дамуын және олардың қазіргі жағдайын салыстыратын болсақ, қазір бұл операциялардың көлемі едәуір артқанын атап өтуге болады.

Егер XX ғасырдың 90-жылдарының басында және ортасында. банктер іс жүзінде вексельдік операциялармен айналыспаса, онда 90-жылдардың аяғы мен 2000-жылдардың басында банктік қызметтердің осы секторында жандану сезілді. Бүгінгі таңда вексельдердің ең көп таралған операциялары-вексельдерді есепке алу, қайта есепке алу, авалирлеу. Елдегі вексельдер нарығын жандандырудың басты себебі – вексель айналысына қатысты бірқатар заңнамалық актілерді әзірлеу және енгізу:

1. Қазақстан Республикасы Ұлттық Банкінің Директорлар Кеңесінің 1999 жылғы 15 қарашадағы № 396 қаулысымен бекітілген Қазақстанның Екінші деңгейдегі банктерінің вексельдерді есепке алу ережесі.

2. Қазақстан Республикасы Ұлттық Банкінің кейбір нормативтік құқықтық актілеріне екінші деңгейдегі банктердің аударым және жай коммерциялық вексельдермен операцияларын жүзеге асыру мәселелері бойынша өзгерістер мен толықтырулар енгізу туралы Қазақстан Республикасының Ұлттық Банкі Басқармасының 2005 жылғы 13 мамырдағы N 61 Қаулысы.

3. Екінші деңгейдегі банктердің, Қазақстан Республикасының бейрезидент банктері филиалдарының және банк операцияларының жекелеген түрлерін жүзеге асыратын ұйымдардың аударым және жай вексельдермен операциялар жүргізу қағидаларын бекіту туралы Қазақстан Республикасы Ұлттық Банкі Басқармасының 2015 жылғы 31 желтоқсандағы № 261 қаулысы.

4. Қазақстан Республикасының аумағында шығарылатын немесе аумағына әкелінетін вексель қағазының қорғаныш дәрежелеріне қойылатын талаптарды, сондай-ақ вексель қағазына қойылатын техникалық талаптарды бекіту туралы Қазақстан Республикасы Ұлттық Банкі Басқармасының 2016 жылғы 28 қаңтардағы № 31 қаулысы. Қазақстан Республикасының Әділет министрлігінде 2016 жылы 25 ақпанда № 13249 тіркелді.

Чек – несие мекемесіндегі шот иесінің чек ұстаушыға белгілі бір соманы төлеу туралы сөзсіз бұйрығын қамтитын белгіленген нысандағы ақшалай құжат. Чектер алғаш рет XVI-XVII ғасырларда пайда болды.

Чектердің үш негізгі түрі бар: атаулы – беру құқығы жоқ белгілі бір адамға; ұсынушы – алушының атын көрсетпестен; ордерлі – белгілі бір адамға, бірақ индоссамент арқылы беру құқығымен.

Қазақстанда чектерді беру, олардың айналымы және оларға ақы төлеу мынадай нормативтік-құқықтық құжаттар негізінде жүзеге асырылады: Төлемдер және төлем жүйелері туралы Қазақстан Республикасының Заңы 2016 жылғы 26 шілдедегі № 11-VI ҚРЗ, Қазақстан Республикасының аумағында чектерді қолдану қағидаларын бекіту туралы Қазақстан Республикасы Ұлттық Банкі Басқармасының 2016 жылғы 31 тамыздағы № 204 қаулысы.

Осы нормативтік-құқықтық актілерге сәйкес Қазақстанда чектердің мынадай түрлері шығарылуы мүмкін:

- чек беруші банкке алдын ала енгізген депозитпен қамтамасыз етілген, жабылған чек;
- алдын ала депозитпен қамтамасыз етілмеген өтелмеген чек.

Чектерде Банктің оларды төлеу жөніндегі, оның ішінде өтелмеген чектер бойынша кепілдігі болуы мүмкін.

Чек беру – чек берушінің төлем құжатын чек ұстаушыға беруі арқылы жүргізілетін төлемді жүзеге асыру тәсілі. Чек беру чек берушінің ақшалай міндеттемесін орындау болып табылмайды.

Көрсетілген міндеттеме чек бойынша ақша алған кезде орындалады. Чек беруші мен банктің чекті пайдалануға байланысты құқықтары мен міндеттері чек беруші мен банк арасындағы чектерді пайдалану туралы шарт негізінде туындайды. Чек ұстаушының құқықтары чек берушіден чек алған кезде туындайды. Құқықтар мен міндеттерді іске асыру чек беруші чек берген сәттен бастап жүргізіледі.

Чек ұстаушыда чекте көрсетілген сомада чек берушінің банкіне ақшалай талап қою құқығы туындайды. Чек берушінің банкі чек ұстаушы ұсынған чекті төлейді не Қазақстан Республикасы Ұлттық Банкінің нормативтік-құқықтық актілерінде көзделген мерзімдерде оны төлеуден уәжді түрде бас тартады.

Электрондық ақшаның көмегімен, яғни электронды сигналдар түріндегі қағазсыз тасымалдағыштар негізінде банкаралық операциялардың басым бөлігі жүзеге асырылады. Жаңа технологияларды енгізу қағаз тасығыштарға негізделген чектер мен чек кітапшаларын электрондық микросхемалары бар несиелік карточкалармен ауыстыру үшін жағдай жасады. Несиелік карталар бөлшек сауда мен қызмет көрсету саласында кеңінен қолданылады.

Біз электронды ақшаны несие ақшасының бір түрі ретінде қарастыруды бөлек тақырып ретінде қарастыруды қажет деп таптық, өйткені бұл мәселе өте жаңа және кең, сондықтан егжей-тегжейлі қарауды қажет етеді.

1.2.4. Электрондық ақша

Өткен ғасырдың 60-жылдарының басында компьютерлерді банк жүйесіне енгізу пластикалық карталарды қолдануға мүмкіндік берді. Электрондық ақша дегеніміз – иелерінің иелігіндегі құрылғыларда (пластикалық карталарда) электронды түрде сақталатын ақша бірлігі.

Автоматтандырылған есеп айырысу палаталары, автоматтандырылған кассир жүйелері (электрондық кассалар мен банкоматтар) және сатып алу пунктінде орнатылған терминалдар электрондық ақша жүйесінің негізгі элементтері болып табылады. Электрондық ақша эмиссиясын пластикалық картаның иесіне қызмет көрсететін банк жүргізеді. Бір жағдайда эмиссия клиенттің банктегі шотындағы ақша қаражатымен қамтамасыз етіледі және сатып алу құны бірден шоттан алынады. Ал басқасында, банк клиентке несие бере отырып, электрондық ақшаны эмиссиялайды және пластикалық карточканың иесіне тауарларды немесе қызметтерді сатып алу кезінде олардың төлемін кейінге қалдыруға мүмкіндік береді.

Төлем карточкалары ХХ ғ.60-шы жылдарының ортасынан бастап әлемде кеңінен пайдаланыла бастағанына қарамастан, Қазақстанда төлем карточкаларының нарығы 1993 ж. ғана электрондық әмияндар тұжырымдамасы негізінде микропроцессорлық дебиттік және несиелік карточкаларды қолдана отырып, төлем карточкаларының ұлттық банкаралық жүйесін құруға дайындықтан бастап дами бастады.

Электрондық әмиян тұжырымдамасын іске асыру есеп айырысуды жүзеге асырғанға дейін, яғни «таза» түрде қарастырылмайды, бірақ клиенттердің микропроцессорлық карточкаларында ескерілетін ақша іс жүзінде банкте клиенттердің жеке шоттарында қалады, осылайша оларды банк жүйесінде жинақтауға мүмкіндік береді. Халық тауарлар мен қызметтер үшін есеп айырысуды Қазақстан Республикасының кез келген жерінде және осындай карточканы ұстаушыға қандай банкте қызмет көрсетілетініне қарамастан жүргізуге мүмкіндік алады.

Қазақстан аумағында пластикалық карточкалардың жұмыс істеуінің заңнамалық негізі болып табылады:

1. Қазақстан Республикасының Ұлттық Банкі Басқармасының «Қазақстан Республикасында төлем карточкаларын шығару және пайдалану қағидаларын бекіту туралы» 2000 жылғы 24 тамыздағы №331 қаулысы.

2. ҚР ҰБ Басқармасының 2002 жылғы 2 шілдедегі №713 «Микропроцессорлық карточкалар негізінде төлем карточкаларының ұлттық банкаралық жүйесін дамыту бағдарламасын бекіту туралы» қаулысы.

3. Қазақстан Ұлттық Банкі Басқармасының «Микропроцессорлық карточкалар негізінде төлем карточкаларының ұлттық банкаралық жүйесінің жұмыс істеу қағидаларын бекіту туралы» 2002 жылғы 23 желтоқсандағы №510 қаулысы.

2021 жылғы 1 мамыр жағдай бойынша төлем карточкаларын шығаруды 20 банк және «Қазпочта» АҚ жүзеге асырады. Аталған ұйымдар келесі халықаралық жүйелердің төлем карточкаларын шығарып, таратумен айналысады: VISA International, MasterCard Worldwide, UnionPay International, American Express International және Diners Club International. Бұдан басқа келесі Қазақстан банктері жергілікті жүйелері төлем карточкаларын шығарады: Altyn Card – «Қазақстан Халық Банкі» АҚ, Ситибанк Қазақстан жергілікті карточкасы - «Ситибанк Қазақстан» АҚ және Kaspi.kz төлем карталары жүйесі - «Kaspi Bank» АҚ

2021 жылғы 1 мамыр жағдай бойынша банктердің айналымдағы карточкаларының саны 52,6 млн. жетіп, карточкаларды ұстаушылардың саны – 41,0 млн. адам болды. Кеңінен таралған карточкалар түрі дебеттік карточкалар болып табылады, олардың үлесі 73,4%, екінші орындағы кредиттік карточкалардың үлесі – 23,9%. Кредиттік лимиті бар дебеттік карточкалар мен алдын ала ақысы төленген карточкалардың үлесіне сәйкесінше 2,7% тиеді.

2021 жылдың қаңтар-мамырында қазақстандық эмитенттердің төлем карточкаларын пайдалана жүргізілген транзакциялардың көлемі 23,9 трлн. теңгеге жетіп, транзакциялар саны 1 661,0 млн. бірлікті құрады.

Оның ішінде қолма-қол жасалмайтын транзакциялар саны 2,5 есе, ал (транзакциялардың саны 1134,1 млн. және көлемі 2,4 есе өсіп 17,9 трлн. тенге құрады. Төлем карточкаларын ұстаушылардың қолма-қол ақшаны алу операцияларының саны 88,6 млн. бірлікті, көлемі 5 992,2 млрд. теңгені құрады. 2020 жылдың осындай уақыт аралығымен салыстырғанда ақша шешу операцияларының саны 10,7%-ға, көлемі 26,8%-ға артты.

1-кестеден 2015 жылдан бастап 2021 жылғы шілдеге дейін республикамызда пластикалық карточкалар нарығын дамытудың барлық негізгі көрсеткіштері өсуде деп қорытынды жасауға болады.

1. Қазақстандағы пластикалық карточкалар нарығының даму көрсеткіштері

Көрсеткіш	01.01.15	01.01.16	01.01.17	01.01.18	01.01.19	01.01.20	1.01.21
Айналыстағы карточкалардың саны	17 276,1	17 162,4	15 702,8	19 411,0	23 389,9	32 048,3	47 965,7

(мың бірлік), оның ішінде:							
-жергілікті жүйелер	1 029,2	824,9	198,1	86,6	34,2	5 019,5	14 057,3
-халықаралық жүйелер, оның ішінде:	16 246,9	16 337,5	15 504,6	19 324,4	23 355,7	27 028,8	33 908,4
Visa International	14 014,4	13 315,1	11 167,5	12 664,4	14 814,3	16 103,9	22 348,5
MasterCard Worldwide	2 166,1	2 480,2	3 099,1	5 271,0	6 986,8	9 615,9	9 936,1
Карточка ұстаушылардың саны (мың адам), оның ішінде:							
-жергілікті жүйелер	900,8	713,0	166,1	71,2	30,9	4 932,1	10 612,7
-халықаралық жүйелер, оның ішінде:	14 269,1	13 596,5	14 042,8	16 940,9	18 948,8	24 861,2	28 595,5
Visa International	12 229,1	10 881,9	10 251,8	11 257,4	11 863,6	14 352,6	17 852,3
MasterCard Worldwide	1 983,7	2 328,0	2 829,0	4 562,1	5 966,5	9 219,8	9 206,9
Пайдаланылған карточкалар саны (мың.):							
- жергілікті жүйелер	663,0	509,3	114,4	33,1	0,1	4 189,8	9 634,7
- халықаралық жүйелер, оның ішінде:	6 556,2	7 971,3	8 305,3	9 848,6	11 381,3	13 986,6	17 144,5
Visa International	5 422,3	6 385,1	5 913,0	6 286,6	6 744,3	6 888,7	10 101,9
MasterCard Worldwide	1 105,0	1 286,9	1 618,0	2 732,2	3 783,4	6 398,3	6 301,1
POS-терминал (шт.) саны, оның ішінде.:							
- сауда кәсіпорындарында	56 197	70 399	99 433	116 722	126 979	161 690	202 979
- банктерде	6 555	7 458	8 065	10 002	8 817	8 720	8 785
Банкоматтар саны (дана)	9 206	9 146	9 561	9 698	11 017	11 315	12 728
қолма-қол ақшаны беру функциясымен	8 048	7 793	8 016	8 065	7 956	6 749	6 551
қолма-қол ақшаны беру және қабылдау функциясымен	1 158	1 353	1 545	1 633	3 061	4 566	6 177
Сауда кәсіпорындарының саны (бірлік)	35 594	44 113	66 079	78 686	82 527	96 428	108 159
Банктердің онлайн сервистерін қолданушылар саны (мың бірлік)	12 156	14 273	14 447	16 371	11 017	19 701	28 730

Қазақстан аумағында қолма-қол ақшасыз операциялардың негізгі үлесі интернет/мобильді банкинг (қолма-қол жасалмайтын операциялардың жалпы саны, көлемінен сәйкесінше 66,0% және 82,3%) және POS-терминалдар (қолма-қол жасалмайтын операциялардың жалпы саны, көлемінен сәйкесінше 33,9% және 17,2) арқылы жүргізілді. Қолма-қол ақшаны беру операциялары негізінен банкоматтар арқылы жүзеге асырылған (қолма-қол ақшаны беру бойынша операциялардың жалпы саны мен көлемінен сәйкесінше 98,7% және 95,4%).

Пластикалық карталар арнайы пластиктен жасалған және олардың көпшілігінде стандартты өлшем бар: 2,125 x3, 375 (шамамен 53,9x85,6 мм) және қалыңдығы 0,039 (~0,76 мм).

Пластиковые карты по некоторым параметрам делятся на две группы. Первая группа – это карты, предназначенные для использования в банках (иногда это может быть и не банк, а другая финансовая организация). Вторая группа – это карты, предназначенные для использования в клубах и других организациях.

Банковские карты делятся на две группы: дебетовые и кредитные. Дебетовые карты используются для списания средств с банковского счета. Кредитные карты используются для получения средств в кредит.

При оформлении карты необходимо предоставить определенные документы и данные. К ним относятся: паспортные данные, номер карты, срок действия, наименование банка-эмитента, наименование организации-получателя.

Карты делятся на две группы: дебетовые и кредитные. Дебетовые карты используются для списания средств с банковского счета. Кредитные карты используются для получения средств в кредит.

Телематричные карты – это карты, предназначенные для использования в банках. Они используются для списания средств с банковского счета. Телематричные карты делятся на две группы: дебетовые и кредитные.

Электронные карты делятся на две группы: дебетовые и кредитные. Дебетовые карты используются для списания средств с банковского счета. Кредитные карты используются для получения средств в кредит.

Магнитная лента – это лента, предназначенная для хранения информации. Она используется для хранения информации о транзакциях, совершенных с помощью карты.

Карты делятся на две группы: дебетовые и кредитные. Дебетовые карты используются для списания средств с банковского счета. Кредитные карты используются для получения средств в кредит.

Банковские карты делятся на две группы: дебетовые и кредитные. Дебетовые карты используются для списания средств с банковского счета. Кредитные карты используются для получения средств в кредит.

Интегрированные карты – это карты, предназначенные для использования в банках. Они используются для списания средств с банковского счета. Интегрированные карты делятся на две группы: дебетовые и кредитные.

Смарт-карты – это карты, предназначенные для использования в банках. Они используются для списания средств с банковского счета. Смарт-карты делятся на две группы: дебетовые и кредитные.

барлық ағымдағы банктік шотына қосылмаған. Ол белгілі бір ақша сомасына «зарядталады», сондықтан оның көмегімен жасалған есептеулер ешқандай авторизацияны қажет етпейді.

«Электрондық әмиян» банкте картаның белгілі бір түрі түрінде бос сатылады. Оны әдеттегі шотқа белгілі бір ақша сомасын енгізу арқылы сатып алуға болады, ол осы сома толық есептен шығарылғанға дейін толтырылмайды. Бұл сомаға «электронды әмиян» «зарядталады», яғни оның иелері тауарлар мен қызметтерге ақы төлеу арқылы жұмыс істейді. Барлық сома таусылған кезде «электрондық әмиянды» қайтадан «жүктеуге» болады.

Осылайша, ол ақшаны электронды түрде сақтаудың бір түрі ретінде әрекет етеді. Сыйымдылығы шектеулі болғандықтан, оның жоғалуы үлкен шығын әкелмейді, сондықтан қымбат қорғаныс жүйелерін және иесін сәйкестендіруді қажет етпейді, яғни ол анонимді болып табылады.

Магниттік карталар бүгінгі күні ең көп таралған. Бірақ сарапшылардың пікірінше, смарт-карталар болашақта кең таралады. Жақында карталардың осы түрін төлем құралы ретінде пайдаланудың айтарлықтай өсуі байқалды.

Сондай-ақ, карточкаларды сәйкестендіру ақпаратын қолдану әдісі бойынша бөлуге болады (карта иесінің аты, нөмірі, жарамдылық мерзімі және т.б.), бұл ақпаратты арнайы эмбоссер аппараты (embosser) бедерлі қаріппен жазуға болады, содан кейін карта эмбоссирленген деп аталады.

Оқшауланбаған карточкаларда сәйкестендіру ақпараты күйдәріледі және әдетте бұл карталар тек электронды пайдалануға арналған.

Функционалдық сипаттамалары бойынша банк карталары несиелік және дебеттік болып бөлінеді. Несие иесіне карточкаға (карт-шотқа) байланған банктік шоттағы қалдыққа қарағанда құны жоғары тауарлар мен қызметтерді төлеу кезінде белгілі бір несие алуға мүмкіндік береді.

Дебеттік карточканың иесі тауарлар мен қызметтерді сатып алу үшін ақы төлей алады, сондай-ақ банкоматтардан қолма-қол ақшаны тек карт-шоттағы сома шегінде ала алады. АҚШ-та несие карталары басым болса, Қазақстанда дебеттік карточкалар барлық төлем карталарының басым бөлігін құрайды.

Несиелік және дебеттік карталар Жеке және корпоративтік болуы мүмкін. Жеке карточкалар (Customer cards) тек жеке тұлғаларға, корпоративтік карточкалар - тек компанияларға (ұйымдарға) беріледі.

Корпоративтік карточка компанияның шотына байланыстырылған және оның шаруашылық қызметіне және қызметтік іссапарларына байланысты шығындарды төлеу үшін тек компания қызметкеріне ғана ресімделуі мүмкін.

Жеке және корпоративті карточкаларды жіктеу аясында отбасылық карталарды бөлек түрге бөлуге болады. Олар жеке тұлғаларға ғана беріледі, сонымен қатар корпоративті, жеке карточкалар карта иесінің отбасының әр мүшесіне берілуі мүмкін. Отбасылық карталар белгілі бір мағынада корпоративті карточкаларға ұқсас-белгіленген лимит аясында төлем жасау құқығы карточка ұстаушының отбасы мүшелеріне беріледі. Бұл ретте қосымша пайдаланушыларға жеке дербестендірілген карточкалар ұсынылады.

Банк карточкаларын төлем жүйелері немесе қызмет көрсетілетін карточкалар қауымдастықтары (Card Associations) бойынша да бөлуге болады. Әлемде ең көп тарағандары келесі жүйелердің карталары: VISA, EuroCard / MasterCard және American Express (AMEX). Бір карточкаға тек бір төлем жүйесі ғана қолдау көрсетіп, қызмет көрсете алады.

Төлем жүйелері шеңберінде шығарылатын карточкалардың тағы бір түрі – электрондық карталар. Олар көптеген төлем жүйелерінде бар. VISA - да, мысалы, Visa Electron, MasterCard – Maestro. Жоғарыда айтылғандай, мұндай карталар оқшауланбаған және тек электронды пайдалануға арналған. Оларvty банкоматтардан қолма-қол ақша алуға болады, ал олармен тауарлар мен қызметтерді арнайы электрондық терминалдармен жабдықталған сауда нүктелерінде төлей алады. Банкоматтардан қолма-қол ақша алуға арналған электронды карталар бар, мысалы, Cirrus MasterCard жүйесінде.

Виртуалды ақша – бұл электронды ақшаның ерекше түрі және олардың пайда болуы интернет ұсынатын мүмкіндіктерге байланысты. Қазіргі уақытта интернетте ұсынылатын және виртуалды ақша арқылы төленетін көптеген қызметтер бар.

Солайша, виртуалды дүкендерде сатып алуға, виртуалды казиноға баруға, акцияларды сатып алуға, аналитикалық ақпаратты пайдалануға, кеңес алуға және т.б. Интернет арқылы тауарлар мен қызметтерге ақы төлеу үшін көптеген пайдаланушылар арасында жылдам және қауіпсіз есеп айырысуға қызмет ететін виртуалды төлем жүйелері бар. Бұл жүйелердегі ақша сандармен ұсынылған, сондықтан оларды сандық деп атайды.

Сандық ақшаны компьютер дискісінде немесе смарт-карта жадында (микропроцессорлық пластикалық карталар) сақтауға болады. Сандық ақша эмиссиясын виртуалды төлем жүйесіне қызмет көрсететін банк жүргізеді. Шығарылған сандық ақшаны қамтамасыз ету банктегі клиенттің шотындағы қаражат арқылы жүзеге асады. Арнайы қауіпсіздік шаралары мен тарифтік саясат карталарды пайдалануды тиімді және сенімді етеді.

Кобренд пластикалық карталары бүгінде бүкіл әлемде өте танымал. Соңғы уақытта олар ТМД елдерінде де белсенді енгізілуде. Кобрендтің несиелік және депозиттік карталары - бұл банктер мен кез-келген компаниялар бірлесіп шығарған карталар. Олар тауарлар мен қызметтерге ақы төлеуге ғана емес, сонымен қатар Банктің серіктес компаниясынан жеңілдіктер мен бонустар алуға мүмкіндік береді.

Шетелде кобрендтер барлық пластикалық карталардың көп бөлігін құрайды. Мысалы, Еуропада әрбір бесінші карта - кобренд, ал АҚШ -та әрбір екінші карта.

Ірі сауда желілері мен супермаркеттермен бірге шығарылатын ең сәтті және көптеген карталар, бұл әлемдегі барлық кобрендтердің 60% құрайды. Екінші орында авиакомпаниялармен (шамамен 10%), одан әрі - жанармай құю станцияларының желілерімен және ұялы операторлармен (5% - дан) жобалар.

Мұндай карталарда тұтынушыларды «кэшбек» қызықтырады - әрбір сатып алу үшін бонустарды есептеу, әдетте бұл тауарлар құнының 1 - 2% - ы. Сома біртіндеп жинақталады және жыл соңында клиент оны ала алады.

Авиакомпаниялармен кобрендтерге келетін болсақ, мұнда клиент ақшалай пайызды ғана емес, сонымен бірге бонустық мильді де алады, олар болашақта тегін билетті сатып алуға, қызмет көрсету класын арттыруға немесе қонақ үй бөлмесін жалға алуға мүмкіндік береді.

Мұндай жобалар үлкен шығындарды, маркетингтік жұмысты және екі тараптың да қызығушылығын талап етеді. Картаны шығару жеткіліксіз, оны нарыққа белсенді түрде тарату қажет. Кобрендті пластикалық карталар сатудың өте тиімді түрі екенін атап өткен жөн. Статистика бойынша сауда-сервистік желідегі осындай карталар бойынша айналым әдеттегіге қарағанда 30% - ға жоғары.

Қазақстандағы ең перспективалы сала телекоммуникациялар болып табылады, өйткені қазір ұялы операторлардың ең ауқымды клиенттік базаларының бірі бар, өйткені ұялы телефондар бүгінде барлығына дерлік қолжетімді.

Өзін-өзі тексеруге арналған сұрақтар

1. Металл ақша айналымының түрлерін тізімдеңіз.
2. Биметаллизмнің қандай үш түрін білесіз?
3. Алтын монометализмі ұғымы мен алтын монометаллизмнің түрлерін атаңыз.
4. Қағаз ақша ұғымын түсіндіріп, олардың эволюциясы туралы айтып беріңіз.
5. Несиелік ақшаның қандай түрлерін білесіз?

3-ТАРАУ. АҚША АЙНАЛЫМЫ.

1.3.1. Ақша айналымы ұғымы

Ақша нарықтық экономикада өте маңызды рөл атқарады. Нарық ақша, ақша айналысынсыз мүмкін емес. Ақша айналымы – тауарларды сатуға қызмет көрсететін қолма-қол және қолма-қол емес нысандағы ішкі айналымдағы ақша қозғалысы, сондай-ақ шаруашылықтағы тауарлық емес төлемдер.

Ақша айналымы әр түрлі кластағы кірістерді қоса алғанда, жалпы әлеуметтік өнімнің айналымына делдал болады. Ақша айналымы тек тауарлардың ғана емес, сонымен бірге несие мен жалған капиталдың қозғалысына қызмет етеді.

Тауар-ақша қатынастары жағдайында тауарларды сатып алу-сату, қызметтерді көрсету, сондай-ақ ақшалай нысанда міндеттемелердің әртүрлі түрлерін қанағаттандыру процесінде есеп айырысулар мен төлемдер туындайды. Барлық ақшалай төлемдердің жиынтығы ақша айналымын құрайды, оның көп бөлігі кәсіпорындардың сатылатын тауарлар мен қызметтер үшін қолма-қол ақшасыз төлемдері болып табылады. Мұндай төлемдер халықтың ақшалай кірістері мен шығыстарының бір бөлігіне де делдал болады.

Ақша айналымы – бұл қолма-қол ақша және қолма-қол ақшасыз айналымдардың жиынтығы. Олардың арасында тығыз байланыс бар: ақша үнемі қолма-қол ақшадан қолма-қол ақшаға ауысады және керісінше. Осы екі компоненттің арақатынасы төлем-есеп айырысу қатынастарының дамуы мен жетілуіне қарай өзгереді.

Тауар айналымы мен төлем-есеп айырысу қатынастарының дамуымен ақша массасының құрылымы мен ақша айналымының қолма-қол және қолма-қол ақшасыз салалары арасындағы қатынас өзгереді. Егер XIX ғасырдың соңына дейін кез келген елдің ақша айналымында қолма-қол есеп айырысу басым болса, қазіргі уақытта дамыған мемлекеттерде төлемдердің басым бөлігі қолма-қол ақшасыз тәртіппен жасалады.

Банктер мен жинақ кассаларының шоттары бойынша сомаларды аудару жолымен чектер, несиелік карточкалар қызмет көрсететін қолма-қол ақшасыз ақша айналымы, электрондық аударымдар басым болады. Есептеулерді компьютерлендірудің арқасында шоттарға жазылған ақша қолма-қол ақшасыз қолма-қол ақшаға оңай ауысады. Сонымен қатар, қазынашылық вексельдер, облигациялар, банкке белгілі бір соманы немесе алтынды салғанын растайтын сертификаттар ақша айналымына енеді.

Ағымдағы банктік шоттар мен салымдарды пайдаланудың әртүрлі құралдары пайда болды. Олардың ішінде несие карталары, жинақ шотынан қаражатты есептен шығару туралы бұйрықтар көмегімен төлемдерге арналған «нау» шоттары, үшінші тұлғаларға ақша аударуға арналған шоттар және т. б. бар.

1.3.2. Қолма-қол ақша айналымы және оны ұйымдастыру

Қолма-қол ақша айналымы – айналым саласындағы қолма-қол ақшаның қозғалысы және олардың 2 функцияны орындауы: төлем құралдары және айналым құралдары. Қолма-қол ақша тауарларға, жұмыстарға, көрсетілетін қызметтерге ақы төлеу үшін; тауарлар мен көрсетілетін қызметтердің қозғалысына байланысты емес есеп айырысу үшін (жалақы, сыйлықақы, жәрдемақы, стипендия, зейнетақы төлеу бойынша, сақтандыру шарттары бойынша сақтандыру өтемақыларын төлеу бойынша, бағалы қағаздарға ақы төлеу және олар бойынша кіріс төлеу кезінде, халықтың төлемдері бойынша, шаруашылық мұқтаждарына, іссапарларға ақы төлеуге, өкілдік шығыстарға, ауыл шаруашылығы өнімін сатып алуға және т. б. есеп айырысулар) қолданылады.

Қолма-қол ақша қозғалысы әр түрлі ақша түрлері арқылы жүзеге асырылады: банкноттар, металл монеталар, басқа несие құралдары (вексельдер, чектер, несие карталары). Қолма-қол ақша эмиссиясын орталық (әдетте, мемлекеттік) банк жүзеге асырады.

Жоғарыда айтылғандай, Қазақстанда Ұлттық банк қолма-қол ақшаны айналымға шығарады және егер олар жарамсыз болып қалса, айналымнан алып тастайды, сондай-ақ

ақшаны купюралар мен монеталардың жаңа үлгілеріне ауыстырады. Біздің елімізде қолма-қол ақша айналымын реттейтін келесі нормативтік құжаттар бар:

- «Екінші деңгейдегі банктерде және Қазақстан Республикасының банк операцияларының жекелеген түрлерін жүзеге асыратын ұйымдарда касса, сейф операцияларын және банкноттарды, монеталарды және құндылықтарды инкассациялау операцияларын жүргізу ережесі» Қазақстан Республикасының Ұлттық Банкі Басқармасының 2001 жылғы 3 наурыздағы №58 Қаулысы.

- «Банк болып табылмайтын заңды тұлғалардың банкноттарын, монеталарын және құндылықтарын инкассациялау жөніндегі қызметті лицензиялау және реттеу ережесі» Қазақстан Ұлттық Банкі Басқармасының 2002 жылғы 10 қазандағы №401 қаулысы.

- ҚР ҰБ Басқармасының 2007 жылғы 28 мамырдағы №56 «Екінші деңгейдегі банктердің үй-жайларын күзету мен жайластыруды ұйымдастыру жөніндегі нұсқаулықты бекіту туралы» қаулысы.

Қолма-қол ақшаны қағаз және металл ақшаларға бөлу ақша айналысының ыңғайлылығы тұрғысынан анықталады. Мысалы, АҚШ-та қолма-қол ақшаның 10% - ын айырбасталатын монетада ұстаған дұрыс деп саналады. Демек, төлем-есеп айырысу механизмінің рационализациясына және электрондық ақшаның даму тенденциясына қарамастан, тауарлық өндіріс қолма-қол ақшасыз жасай алмайды.

Олар мәнін сақтайды:

- 1) халықтың аз қамтылған топтары үшін;
- 2) дағдарыс жағдайында, қолма-қол ақшаны қуу күшейген кезде;
- 3) заңсыз экономикалық қызмет, меншікке салық төлеуден жалтару үшін, өйткені әділет органдары чектерді, несие карточкаларын, аударымдарды әртүрлі қылмыстардың дәлелі ретінде пайдаланады.

Қазақстандағы бөлшек сауда бүгінде негізінен қолма-қол ақша айналымынан тұрады. Халықтың көпшілігі банктерде қызмет көрсетілмейді және қолма-қол ақшамен төлейді. Банктік шоттары бар клиенттер қолма-қол ақша алып, барлық шығындарын қолма-төлегенді жөн көреді.

Қолма-қол айналым басым нарықтарда салық органдарына салық төлеушілердің кірістерін бақылау және бақылау іс жүзінде мүмкін емес. Қолма-қол ақшаның негізгі бөлігі ұсақ сатып алуға жұмсалады. Бөлшек сауда нарығындағы ұсақ төлемдер бойынша өндірістің әртүрлі салалары мен импорттық жеткізушілер ескерілмеген тауарлардың едәуір көлемін таратуы мүмкін және мемлекет салық жинау проблемаларына тап болады.

Қазіргі уақытта көптеген адамдар тиісті тіркеусіз жұмыс істейді және жалақы қолма-қол ақшамен төленетіндіктен, қызметкер мен жұмыс берушіден салық жинау өте қиын. Мемлекеттің қазіргі кезде халықты тұтынудың нақты көлемін тіркеуге және жанама салық салу саласындағы істердің жай-күйін бағалауға мүмкіндік беретін тетіктері жоқ.

Ақша иесі ашықтықты қажет етеді және оған үнемі қол жетімді ақшаны есептеу қажет. Сондықтан ол оларды әмиянға сақтауды жөн көреді. Егер ол қалдық соманы қалаған сайын көре алса және оның ақшасы қандай да бір дәрежеде инфляциядан қорғалған болса, онда ол ақшаны банкте сақтаудан және төлем карточкаларын пайдалана отырып, оларға қол жеткізуден бас тартпас еді.

Қазақстан Ұлттық Банкі банктер мен олардың клиенттеріне кассалық қызмет көрсетуді ұйымдастыру, сондай-ақ банктердің қолма-қол ақшаны сақтауы, тасымалдауы және есепке алуы жөніндегі талаптарды белгілейді. 1998 жылғы 29 маусымдағы №237 ҚР Заңына («ҚР Парламентінің Жаршысы», 1998 ж., №11-12, 177-құжат) сәйкес заңды тұлғалар арасындағы 4 000 айлық есептік көрсеткіштен асатын сомадағы төлемдер қолма-қол ақшасыз тәртіппен ғана жүзеге асырылады.

2. Қазақстан Республикасындағы ақша массасының құрылымы*

	Денежная масса (М ₃)
	оның ішінде:

Жыл	Барлығы		Айналымдағы қолма-қол ақша (Мо)		Қолма-қолсыз ақша	
	млрд тенге	%	млрд тенге	%	млрд тенге	%
1	2	3	4	5	6	7
2000	397,1	100	106,5	26,8	290,6	73,2
2001	569,1	100	131,2	23,1	437,9	76,9
2002	764,9	100	161,7	21,1	603,2	78,9
2003	970,5	100	231,1	23,8	739,4	76,2
2004	1564,9	100	345,7	22,1	1219,2	77,9
2005	1999,2	100	385,7	19,2	1613,5	80,7
2006	3608,0	100	599,3	16,6	3008,7	83,4
2007	4596,1	100	677,4	14,7	3918,7	85,3
2008	5970,4	100	714,1	12,0	5256,3	88,0
2009	7386,5	100	913,5	12,4	2130,2	87,6
2010	8 482,9	100	1 148	13,5	7 334,9	86,5
2011	9 752,2	100	1 365,7	14	8 386,5	86
2012	10 522,8	100	1 528,1	14,5	8 994,7	85,5
2013	11 598,1	100	1 512,3	13	10 085,8	87
2014	12 801,5	100	1 122,3	8,7	11 679,2	91,3
2015	17 125,9	100	1 236,9	7,2	15 889	92,8
2016	19 798,6	100	1 748,8	8,8	18 049,8	91,2
2017	19 456,3	100	1 946,3	10	17 510	90
2018	20 813,4	100	2 260,2	10,8	18 553,2	89,2
2019	21 322,1	100	2 300,5	10,8	19 021,6	89,2
2020	24 917,8	100	2 828,1	11,3	22 089,7	88,7

2-кестенің деректері Қазақстанда ақша массасы мөлшерінің динамикалық ауытқулары байқалатынын көрсетеді. Бұл елдегі экономикалық жағдайдың өзгеруіне байланысты, ал қазіргі жағдайда ақшаның жалпы массасындағы қолма-қол ақшаның үлесі, әсіресе индустриалды дамыған елдерде, аз.

Қазақстанда 2020 жылы қолма-қол ақшасыз төлемдер көлемі 2,6 есеге өсіп, 34,6 трлн теңгеге жетті. Қолма-қол жасалмайтын операциялардың үлесі 45,5% -дан 67,4% -ға дейін өсті. Қолма-қол жасалмайтын операциялардың арасында Интернеттегі транзакциялар ең танымал (барлық қолма-қол жасалмайтын операциялар көлемінің 81%). Ақшалай түрде 2020 жылдың соңында Интернет арқылы жасалған транзакциялар көлемі 28,2 трлн теңгені құрады.

Қолма-қол ақша мен қолма-қол ақшасыз айналым арасында тығыз байланыс бар: ақша үнемі бір айналымнан екінші айналысқа ауысады, бұл бірыңғай ақша жұмыс істейтін жалпы ақша айналымын құрайды.

Ел экономикасында банктер арқылы жүзеге асырылатын қолма-қол ақшасыз есеп айырысулар басым.

1.3.3. Қолма-қолсыз ақша айналымы және қолма-қол ақшасыз есеп айырысу нысандары

Қолма-қол ақшасыз айналым – қолма-қол ақшаның қатысуынсыз құнның қозғалысы. Қазақстанда қолма-қол ақшасыз есеп айырырудың үлесі 1.01.21 ж. жағдай бойынша ақша массасының 89,3% - ын құрайды. Кез келген елде қолма-қол ақшасыз есеп айырырудың жоғары деңгейі барлық ақша айналымын дұрыс, сауатты ұйымдастыру туралы айтады.

Қолма-қол ақшасыз ақша айналымы несиелік мекемелердегі шоттар бойынша ақша қаражатын аудару және өзара талаптарды есепке алу арқылы қолма-қол ақшаны пайдаланбай жүзеге асырылатын қолма-қол ақшасыз есеп айырысу арқылы жүзеге асырылады. Мұндай есептеулер ақша айналымын жеделдетуде, айналысқа қажетті қолма-қол ақшаны қысқартуда, қолма-қол ақшаны басып шығаруға және жеткізуге жұмсалатын шығындарды төмендетуде маңызды экономикалық мәнге ие.

Есептеу қатынастарына келесі элементтер кіреді:

- есеп айырысуға қатысушылар – қаражатты жеткізуші және жүк алушы, төлеуші және алушы;
- есеп айырысу мәмілесінің (операциясының) объектісі – тауар-материалдық құндылықтар, көрсетілген қызметтер, орындалған жұмыстар, қаржылық талаптар мен міндеттемелер, сондай-ақ ақша және валюта қаражаты;
- төлемдерді жүзеге асыратын органдар – банк жүйесі (коммерциялық банктер және есеп айырысу-кассалық орталықтар, сондай-ақ клирингтік мекемелер);
- есептеулердегі делдалдар – факторингтік компаниялар мен фирмалар, сондай-ақ кепілгерлер.

Банктердің қатысу сипатына байланысты есеп айырысулар банктерді айналып өтіп, контрагенттер жүзеге асыратын банктік емес, бір банкте шоттары бар контрагенттер арасындағы банктік емес және әртүрлі коммерциялық банктер арасындағы ақша қозғалысына әсер ететін банкаралық болып бөлінеді.

Ақшалай қаражатты сақтау және есеп айырысу операцияларын жүргізу үшін әрбір шаруашылық жүргізуші субъектіге коммерциялық банкте кәсіпорынның мәртебесіне, қызметінің сипатына және қаржыландыру көзіне қарай есеп айырысу, ағымдағы, несие, депозиттік және басқа да шоттар ашылады.

Қолма-қол ақшасыз есеп айырысудың негізі 1930-1932 жылдардағы несие реформасы кезінде қаланды. 30-шы жылдардан бастап 1993 жылға дейін біздің елде қолма-қол ақшасыз есеп айырысу жүйесі басқарудың қымбат механизміне бейімделді және экономиканы басқарудың әкімшілік-командалық әдістеріне сәйкес келді.

Шаруашылықтағы қолма-қол ақшасыз есеп айырысулар белгілі бір жүйе бойынша ұйымдастырылған, бұл қолма-қол ақшасыз есеп айырысуды ұйымдастыру принциптерінің, оларды ұйымдастыруға қойылатын талаптардың, нақты шаруашылық жүргізу шарттарымен анықталған талаптардың, сондай-ақ есеп айырысудың нысандары мен әдістерінің және олармен байланысты жұмыс процесінің жиынтығы деп түсініледі.

Шаруашылық жүргізудің нарықтық жағдайларында қолма-қол ақшасыз есеп айырысудың бірінші қағидаты оларды клиенттерге қаражатты сақтау және аудару үшін ашылатын банктік шоттар бойынша жүзеге асырудан тұрады. Шаруашылық жүргізудің нарықтық жағдайларында банк арқылы есеп айырысуды жүргізу экономикалық орындылыққа негізделуге, нарық субъектілерінің экономикалық дербестігімен және олардың өз әрекеттері үшін материалдық жауапкершілігімен үйлесуге тиіс.

Екінші қағидат – шоттардан төлемдерді банктер өз иелерінің бұйрығымен олар белгілеген төлем кезектілігі бойынша және шоттағы қаражат қалдығы шегінде жүргізуі керек. Бұл қағидатта нарық субъектілерінің өз шоттарынан төлемдердің кезектілігін өздері анықтау құқығы бекітілген. Бұл шаруашылық иелерінің шынайы экономикалық дербестігін бекіту жолындағы маңызды қадам болып табылады.

Бұл жағдайда банк есеп айырысуға қатысушы нарық субъектісіне қоятын басты талап – шоттағы қолда бар қаражат қалдығы шегіндегі төлемдер.

Үшінші қағидат – нарық субъектілерінің қолма-қол ақшасыз есеп айырысудың нысандарын еркін таңдау және банктер шарттық қатынастарға араласпаған жағдайда оларды шаруашылық шарттарда бекіту қағидаты. Бұл принцип сонымен қатар барлық нарық субъектілерінің (меншік нысанына қарамастан) шарттық және есеп айырысу қатынастарын ұйымдастырудағы экономикалық тәуелсіздігін бекітуге және олардың осы қатынастардың тиімділігі үшін материалдық жауапкершілігін арттыруға бағытталған. Банкке төлемдерде делдал рөлі беріледі.

Соңғы уақытта төлеушіні төлем операциясының негізгі субъектісіне айналдыру үрдісі байқалады, өйткені қолма-қол ақшасыз есеп айырысудың барлық нысандарында төлем бастамасы төлеушіге тиесілі. Бұл жағдай ел экономикасындағы нарықтық қатынастарға сәйкес келеді.

Қолма-қол ақшасыз төлем және ақша аударымы үшін төлем құралы қолданылуы керек, оның көмегімен төлем басталады және оның негізінде ақша аударылады.

Төлемдер сатып алушының келісімімен немесе төлеушінің тапсырмасы бойынша жүргізіледі; қаржы төлем құжаттары (төлем тапсырмалары, есеп айырысу чектері, шарттар) қаражатты аудару үшін негіз болып табылады. Шарттың талаптары бұзылған жағдайда 2000 жылғы 25 сәуірдегі №179 «Қазақстан Республикасының аумағында төлем құжаттарын пайдалану және қолма-қол ақшасыз төлемдер мен ақша аударымдарын жүзеге асыру қағидаларына» сәйкес төлемнен толық немесе ішінара бас тарту мүмкіндігі бар.

Қазақстанда жоғарыда аталған ережелерге сәйкес кәсіпорындардың өз міндеттемелері бойынша, сондай-ақ заңды және жеке тұлғалар арасында тауар-материалдық құндылықтар үшін есеп айырысу банк мекемелері арқылы қолма-қол ақшасыз тәртіппен жүргізілетіні анықталды.

Біздің елімізде қолма-қол ақшасыз есеп айырысуды ұйымдастыру және жүргізу шарттарын реттейтін жеткілікті ауқымды заңнамалық база әзірленді:

1. Қазақстан Республикасының кейбір заңнамалық актілеріне ақша төлемі мен аударымы, қаржы ұйымдарының бухгалтерлік есебі мен қаржылық есептілігі, банк қызметі және Қазақстан Республикасы Ұлттық Банкінің қызметі туралы Қазақстан Республикасының заңнамасын жетілдіру мәселелері бойынша өзгерістер мен толықтырулар енгізу туралы Қазақстан Республикасының 2009 жылғы 11 шілдедегі N 185-IV Заңы.

2. Қазақстан Республикасының аумағында қолма-қол ақшасыз төлемдерді және (немесе) ақша аударымдарын жүзеге асыру қағидаларын бекіту туралы Қазақстан Республикасы Ұлттық Банкі Басқармасының 2016 жылғы 31 тамыздағы № 208 қаулысы.

3. Қазақстан Республикасы банктерінің құжаттамалық аккредитивтерімен операциялар жүргізу қағидаларын бекіту туралы Қазақстан Республикасы Ұлттық Банкі Басқармасының 2014 жылғы 22 қазандағы № 199 қаулысы.

4. Қазақстан Республикасында төлем карточкаларын пайдалана отырып жүргізілетін операциялар бойынша банкаралық төлемдерді және (немесе) ақша аударымдарын жүзеге асыру қағидаларын бекіту туралы Қазақстан Республикасы Ұлттық Банкі Басқармасының 2016 жылғы 31 тамыздағы № 216 қаулысы.

5. Қазақстан Республикасы Ұлттық Банкінің Директорлар Кеңесінің 1999 жылғы 15 қарашадағы № 396 қаулысымен бекітілген «Қазақстан Республикасының екінші деңгейдегі банктерінің вексельдерді есепке алу ережесі».

6. «Төлемдер және төлем жүйелері туралы» Қазақстан Республикасының 2016 жылғы 26 шілдедегі No 11-VI Заңы (01.05.2021ж. өзгертулер мен толықтырулармен).

Біздің мемлекетіміздің аумағында қолма-қол ақшасыз есеп айырысулар мынадай төлем құжаттарының көмегімен жүзеге асырылады:

- төлем тапсырмасы;
- инкассалық өкім;
- төлемдік талап-тапсырма;
- төлем карточкасы;
- чектер;
- вексельдер.

Бұл ретте нақты нысан өнім беруші мен сатып алушы арасындағы шартта көрсетіледі және төлем тәсілімен және орнымен, құжат айналымының сипатымен және құжаттардың түрімен айқындалады.

Төлем құжаттарында келесі мәліметтер болуы керек:

- 1) атауы;
- 2) үзінді көшірменің нөмірі, күні, айы, жылы;
- 3) заңды тұлғаның ұйымдық-құқықтық нысанын не ақша жөнелтуші жеке тұлғаның тегін, атын, әкесінің атын, оның жеке сәйкестендіру кодын қоса алғанда, толық атауы;
- 4) ақша жөнелтуші банктің ұйымдық-құқықтық нысанын, оның банктік сәйкестендіру кодын қоса алғанда, толық атауы (атауының жанына оның фирмалық белгісі қойылуы мүмкін);

5) заңды тұлғаның ұйымдық-құқықтық нысанын не бенефициар жеке тұлғаның тегін, атын, әкесінің атын, оның жеке сәйкестендіру кодын қоса алғанда, толық атауы;

6) бенефициар банктің ұйымдық-құқықтық нысанын, оның банктік сәйкестендіру кодын қоса алғанда, толық атауы (атауының жанына оның фирмалық белгісі қойылуы мүмкін);

7) төлемнің мақсаты, сондай-ақ оның Ұлттық Банктің нормативтік-құқықтық актілерінде белгіленген кодтық белгіленуі;

8) цифрлармен және жазумен белгіленген төлем сомасы;

9) төлем және/немесе ақша аударымы бастамашысының уәкілетті тұлғаларының Тегі, Аты, Әкесінің аты және қолдары және (егер бар болса) - оның мөрінің бедері (қағаз жеткізгіште жасалған құжаттар үшін);

10) бенефициардың және ақша жөнелтушінің салық төлеушінің тіркеу нөмірі (бұдан әрі - СТН).

Төлем құжаттары электрондық түрде де, қағаз тасығышта да ұсынылуы мүмкін. Электрондық төлем құжаттары электрондық төлем хабарларын беру үшін белгіленген форматтарға сәйкес қалыптастырылады және банкке электрондық байланыс арналары мен телекоммуникациялар бойынша жіберіледі.

Қағаз жеткізгіште орындалған жөнелтушінің төлем құжатында жөнелтушінің уәкілетті адамдарының қолдары және қол қою үлгілері мен мөр бедеріне сәйкес оның мөрінің бедері болуға тиіс. Бұл ретте, егер қол қою үлгілері және мөр бедері бар құжатта банк шотына билік етуге уәкілетті тұлғалар ретінде бірінші және екінші қол қою құқығы бар тұлғалар көрсетілсе, төлем құжатында осы тұлғалардың қолдарының болуы міндетті.

Барлық төлем құралдарын екі топқа бөлуге болады:

- несиелік;
- дебеттік.

Несиелік төлем тапсырмаларын пайдалана отырып жүзеге асырылатын аударымдар жатады.

Төлем құралдарының әртүрлі түрлерімен есеп айырысуларды пайдалануға жүргізілген талдау 2021 жылғы қаңтар айында банктер және «Қазпочта» АҚ кестеде ұсынылған төлем құралдарын пайдалана отырып, 44 628,2 млрд. теңге сомаға 382 303,8 мың құжат бойынша транзакциялар жүргізді.

Бұрынғыдай Қазақстанның аумағында төлем тапсырмалары және төлем карточкалары неғұрлым таралған төлем құралдары болып табылады. Бір төлем тапсырмасының орташа сомасы 2021 жылдың қаңтар айында 1,9 млн. теңге құрады. Сонымен бірге төлем карточкаларының операциялар саны бойынша жоғары үлес салмағын және транзакциялар көлемі бойынша төмен үлес салмағын иемденуі осы төлем құралы негізінен үлкен емес сомадағы төлемдер мен аударымдар жүргізу үшін қолданылатындығымен сипатталады.

Көрсетілген мерзімде төлем құралдарының ішінде электрондық төлем құралдары мен чектер аз пайдаланылған. Осы құралдарды аз пайдаланылуы олардың қолдану ерекшелігіне байланысты.

Басқа төлем құралдарына тауарлар мен қызметтерді есептеуге арналған чектер, банктік шотты тікелей дебеттеу және орындалған аккредитивтер кіреді.

3. 2020-2021 ж. қаңтардағы төлем құралдары бөлінісінде төлемдер бойынша мәліметтер

Төлем құралы	(К – саны. Мың; С – сома, млрд теңге)			
	2021 ж. қаңтар.		2020 ж. қаңтар.	
	Абс.	% от общего объема	Абс.	% от общего объема

Төлем тапсырмалары	К	20 437,6	5,3	17 217,5	9,1
	С	39 012,0	87,4	33 545,4	90,8
Төлем талап-тапсырмалары	К	93,84	0	85,1	0,05
	С	2,3	0	1,4	0,004
Инкассалық өкім	К	126,8	0	72,7	0,04
	С	13,2	0	14,3	0,04
Төлем карточкалары	К	356 832,4	93,3	167 332,6	88,5
	С	4 911,2	11,0	2 786,6	7,5
Басқа құралдар	К	4 813,7	1,4	4 292,5	2,31
	С	689,5	1,6	615,3	1,65
Барлығы	К	382 303,8	100,0	189 000,4	100,0
	С	44 628,2	100,0	36 963,0	100,0

Төлем тапсырмасы ақша жөнелтушінің өзіне қызмет көрсететін банкке оның шотынан ақша алу және оны тапсырмада көрсетілген соманы бенефициардың пайдасына аудару туралы тапсырмасын білдіреді. Төлем тапсырмалары, жоғарыда айтылғандай, Қазақстан Республикасында кеңінен қолданылатын төлем құралы болып табылады. Олар төлем жүйесіндегі қолма-қол ақшасыз төлемдердің ең үлкен үлесін алады және 2009 жылғы 1 шілдедегі жағдай бойынша төлем құжаттарының саны бойынша 23,8% - ды және сомасы бойынша 90,2% - ды құрайды.

Ақша жөнелтуші қызмет көрсететін алушы банкке белгіленген нысандағы бланкілерде (1-қосымша) төлем тапсырмасын ұсынады.

Төлем тапсырмаларының көмегімен ақша аударымы жүзеге асырылуы мүмкін:

- жеткізілген тауарлар, орындалған жұмыстар, көрсетілген қызметтер үшін;
- тауарларға (жұмыстарға, қызметтерге) алдын ала ақы төлеу мақсатында;
- барлық деңгейдегі бюджеттерге және бюджеттен тыс қорларға;
- несиелерді қайтару және олар бойынша пайыздарды төлеу үшін;
- жеке тұлғалардың пайдасына (оның ішінде шот ашпай-ақ);
- заңнамада немесе шартта көзделген басқа да төлемдер.

Төлем тапсырмаларымен жоспарлы төлемдер тәртібімен есеп айырысулар да жүргізілуі мүмкін. Мұндай есептеулер өнімді тұрақты жеткізу жағдайында қолданылады (мысалы, нан немесе сүт зауыттарын сауда кәсіпорындарына жеткізу және т.б.), әр жеткізілім төлемін сатып алушының шотынан жеткізушінің шотына нақты белгіленген мерзімде және белгілі бір мөлшерде мерзімді аударумен ауыстыру ыңғайлы болған кезде қолданылады.

Мұндай есеп айырысулар кезінде өнім беруші мен сатып алушы барлық жоспарланған (нақты мерзімде) тауар жеткізілімдерінің жалпы құнын шамамен белгілейді және іс жүзінде жөнелтілген өнімнің құнын аударылған ақша сомаларымен салыстырып тексеруді жүзеге асыра отырып, оны бірнеше жоспарлы төлемдерге бөледі. Ауытқулар анықталған кезде келесі жоспарлы төлем азаяды немесе көбейеді.

Банк төлем тапсырмасын орындауға төлеушінің шотында тиісті сома болған кезде ғана қабылдайды. Ақша аударуға арналған төлем тапсырмасын алушы банк онда көрсетілген жазып беру күнімен күнтізбелік он күн ішінде қабылдайды. Ақша жөнелтуші төлем тапсырмасынан немесе ақша аударуға арналған өтініштен басқа, алушы банктің талап етуі бойынша Қазақстан Республикасының заңнамасына сәйкес төлемнің негізділігін растайтын құжаттарды ұсынуға міндетті.

Төлеуші Банктің төлем тапсырмасын акцептеуі оның жөнелтушінің төлем тапсырмасын орындау міндетін және банкте акцептелген төлем тапсырмасы, сондай-ақ оны орындауға байланысты шығындар мөлшерінде жөнелтушінің банк шотынан ақша сомасын алып қою құқығының туындауын білдіреді. Банк төлем тапсырмасын акцептегенге дейін

оны жөнелтуші өзінің банк шотындағы осы төлем тапсырмасын төлеуші банк акцептегеннен кейін оны іске асыру үшін қажетті ақша сомасын қамтамасыз етуге міндетті.

Талап етілетін ақша сомасын қамтамасыз ету, егер бұл олардың арасындағы шартта көзделсе, жөнелтуші банктің жөнелтушіге берген қарызы не жөнелтушінің банктік шоты бойынша бір күндік қарыз есебінен жүргізілуі мүмкін.

Төлем тапсырмасы мынадай талаптардың бірі болған кезде төлеуші банк акцептеген болып есептеледі:

1) банк жөнелтушіге акцепт туралы хабарлама немесе төлем тапсырмасының төлемі ретінде қолма-қол ақшаны қабылдау туралы хабарлама жіберді;

2) банк жөнелтушінің ақшасын оның төлем тапсырмасы негізінде алып қойса (банк шотын дебеттесе);

3) жөнелтуші банк төлем тапсырмасын алған күннен бастап үш жұмыс күні ішінде акцепт туралы немесе акцептен бас тарту туралы алушы Банктің хабарламасын алмаса (әдепкі бойынша);

4) Қазақстан Республикасының заңнамасында не алушы банк пен жөнелтуші арасындағы шартта көзделген өзге де жағдайларда жүзеге асырылады.

Қазақстанда дебеттік аударымдар мынадай төлем құжаттарын пайдалана отырып жүргізіледі:

1) чек;

2) төлемдік талап-тапсырмасы;

3) инкассольдық өкім (оның ішінде салық қызметі мен кеден органдарының инкассольдық өкімі);

4) банктік шотты тікелей дебеттеу;

5) вексель.

Дебеттік аударымдар кезінде төлемдер мен ақша аударымдары бенефициар төлеуге ұсынатын төлем құжатының негізінде жүргізіледі. Вексельдер мен чектерді Қазақстан Республикасының аумағында төлемді жүзеге асыру тәсілі ретінде қолдану вексель айналысы мен чектерді қолдану жөніндегі тиісті заңнамалық актілермен және Ұлттық Банктің нормативтік-құқықтық актілерімен реттеледі.

Төлемдік талап-тапсырма немесе инкассольдық өкім негізінде төлемді алу үшін бастамашы оларды бенефициардың банкіне немесе ақша жөнелтушінің банкіне ұсынуға құқылы.

Бастамашы бенефициарды қоса алғанда, бенефициардың банкіне төлемдік талап-тапсырманы немесе инкассольдық өкімді жібере отырып, осы банкке осы төлем құжаты бойынша ақша алуға және олардың арасындағы шартқа сәйкес онымен байланысты барлық операцияларды жүзеге асыруға уәкілеттік береді.

Бенефициардың банкі төлемдік талап-тапсырманы немесе инкассольдық өкімді қабылдай отырып, инкассоға төлемдік талап-тапсырманы немесе инкассольдық өкімді қабылдауға байланысты бенефициармен жасалған шарт немесе қолданыстағы заңнама нормалары негізінде ғана туындауы мүмкін инкассольдық банктің міндеттемелерін алады.

Бұл ретте инкассольлаушы банк өзіне мыналар бойынша міндеттемелер қабылдайды:

1) төлемдік талап-тапсырманы немесе инкассольдық өкімді одан әрі төлеуге немесе акцептке ұсынуға;

2) бастамашыға, оның ішінде бенефициарға акцептен немесе төлемнен бас тарту, төлемдік талап-тапсырманы немесе инкассольдық өкімді оны жөнелтушіге қайтару туралы хабарлама беру;

3) бенефициарды қоса алғанда, бастамашыға төлемдік талап-тапсырманың немесе инкассольдық өкімнің жоғалғаны туралы хабарлауға міндетті.

Жоғарыда аталған қағидалардың 95-тармағына сәйкес міндеттемелерді қабылдай отырып, инкассольлаушы банк бастамашыдан төлемдік талап-тапсырманы немесе инкассольдық өкімді алғаннан кейін келесі операциялық күннен кешіктірмей тиісті әрекеттерді орындайды. Инкассольлаушы банктің төлемдік талап-тапсырманың немесе инкассольдық

өкімнің бастамашысынан инкассоға қабылдауы инкассалаушы банктің операциялық күні ішінде жүргізіледі.

Инкассалаушы банк жоғарыда көрсетілген төлем құжаттарын қабылдаған жағдайда тізілімнің барлық даналарына олардың келіп түскен күні мен уақыты қойылады. Ақша жөнелтушінің банкі төлемдік талап-тапсырманы немесе инкассалық өкімді тікелей осы құжаттарға алған күні мен уақытын да қояды.

Төлемдік талап-тапсырма бенефициардың ақша жөнелтушіге көрсетілген талапты растайтын құжаттардың негізінде қойылатын, жеткізілген тауарлар, орындалған жұмыстар, көрсетілген қызметтер үшін ақы төлеу туралы талабын білдіреді.

Бір төлем тапсырмасының орташа сомасы 2021 жылдың сәуір айында 1,8 млн. теңге құрады. Сонымен бірге төлем карточкаларының операциялар саны бойынша жоғары үлес салмағын және транзакциялар көлемі бойынша төмен үлес салмағын иемденуі осы төлем құралы негізінен үлкен емес сомадағы төлемдер мен аударымдар жүргізу үшін қолданылатындығымен сипатталады.

Бенефициар төлемдік талап-тапсырмаларды бенефициардың банкіне не тікелей ақша жөнелтушінің банкіне белгіленген нысандағы бланкіде (2-қосымша) ұсынуға құқылы. Бенефициар бенефициардың банкіне бірнеше төлемдік талап-тапсырмаларды ұсынған кезде оларға белгіленген нысандағы бланкіде (3-қосымша) төлемдік талап-тапсырмалардың тізілімі қоса беріледі.

Бенефициар төлемдік талап-тапсырманың «Төлемнің мақсаты» бағанында олардың негізінде төлемдік талап-тапсырма қойылатын құжаттардың деректемелерін көрсетуге міндетті. Ол тізіліммен бірге бенефициардың банкіне ұсынылады, ол барлық деректемелердің толық толтырылғанын тексеріп, оны ақша жөнелтушінің банкіне жібереді.

Бенефициар төлемдік талап-тапсырманы және қоса берілген тізілімді бенефициардың банкіне не ақша жөнелтушінің банкіне оларда көрсетілген жазып беру күнінен бастап күнтізбелік 30 күн ішінде ұсынуы мүмкін. Бұл ретте төлемдік талап - тапсырманы және тізілімді толтыру күні сәйкес келуге тиіс.

Ақша жөнелтушінің банкі акцепт талап етілмейтін төлемдік талап-тапсырманы қоспағанда, ақша жөнелтушінің акцепті болған кезде ғана төлемдік талап-тапсырманы орындайды. Ақша жөнелтушінің акцепті туралы белгі қою үшін бланкінің бет жағында орын жеткіліксіз болған жағдайда бұл жазба сыртқы жағына қойылады.

Ақша жөнелтушінің төлемдік талап-тапсырманы акцептеуі соңғысының нұсқау талаптарына сәйкес оны төлеуге келісімін білдіреді.

Ақша жөнелтуші төлемдік талап-тапсырманы алған кезден бастап үш жұмыс күнінен кешіктірмей акцепт жасауы не оны акцептеуден бас тартуы тиіс.

Ақша жөнелтуші төлемдік талап-тапсырманы акцептейді және акцепт туралы белгісі бар тапсырманың данасын банкке жібереді.

Ақша жөнелтуші Қазақстан Республикасының заңнамасында және ол мен бенефициар арасындағы шартта көзделген негіздер бойынша төлемдік талап-тапсырманы акцептеуден бас тартуға құқылы. Бұл ретте ақша жөнелтуші банкке бас тарту туралы өтінішті жібереді, онда бас тарту себебін немесе өзге де заңнамалық негізделген себептерді көрсете отырып, ақша жөнелтушінің акцептен бас тарту құқығын көздейтін шарттың тиісті тармағына сілтеме міндетті түрде қамтылуға тиіс. Банктер дау-дамайды қабылдаудан бас тартудың мәні бойынша қарастырмайды.

Ақша жөнелтушінің банкі төлемдік талап-тапсырманы ақша жөнелтушінің акцепті негізінде ғана оның шотын дебеттеу арқылы акцептейді. Сондай-ақ бенефициардың шотына немесе бенефициар банкінің корреспонденттік шотына оның пайдасына одан әрі ақша аудару үшін несие беру арқылы өзі акцептеген төлемдік талап-тапсырманы орындайды.

Төлемдік талап-тапсырманы алған кезде ақша жөнелтушінің банкі осы төлемдік талап-тапсырманың әрбір данасына алынған күні туралы белгі қояды. Сондай-ақ банк келіп түскен төлемдік талап-тапсырмалардың есебін тіркеу журналында жүргізеді. Журналда

көрсетілетін журналды жүргізу нысанын, тәсілдерін және төлемдік талап-тапсырманың деректемелерін банк дербес белгілейді.

Төлемдік талап-тапсырманы алған күннен кейінгі жұмыс күнінен кешіктірмей банк бір данасын ақша жөнелтушіге қағаз жеткізгіште не электрондық нысанда береді.

Жөнелтушіден акцептен не акцептелген төлемдік талап-тапсырмадан бас тарту алынбаған кезде жөнелтушінің банкі құжатты алған күннен бастап күнтізбелік отыз күн өткен соң қайтарудың себептері көрсетілетін хабарламамен бірге жөнелтушіге төлемдік талап-тапсырманы қайтаруға құқылы.

Ақша жөнелтушінің банкі ақша жөнелтушінің акцептелген төлемдік талап-тапсырмасын олардың арасындағы шарттың талаптарына сәйкес төлейді.

Ол бойынша акцепт талап етілмейтін төлемдік талап-тапсырманы төлеген жағдайда жөнелтушінің банкі ақшаны оның банктік шотынан акцептсіз тәртіппен есептен шығаруға құқылы.

Төлемдік талап-тапсырманы немесе инкассалық өкімді орындау үшін қажетті сома болмаған не жеткіліксіз болған кезде жөнелтушінің банкі акцептелген құжаттар бойынша есепке алуды жүргізуге және оны кейіннен төлеу немесе аудару үшін оның корреспонденттік шотына ақша түскенге дейін сақтауға міндетті. Бұл ретте банк жөнелтушіге олардың арасындағы шартта белгіленген мөлшерде айыппұл және/немесе өсімпұл төлеуге міндетті.

Инкассалық өкім белгіленген нысандағы бланкіде (4-қосымша) ұсынылатын заңнамалық актілерде көзделген жағдайларда жөнелтушінің келісімінсіз оның банктік шоттарынан ақшаны алып қою үшін пайдаланылатын есеп айырысу құжаты, сондай-ақ салық қызметі органдары мен кеден органдарының инкассалық өкімі (5-қосымша) болып табылады.

Ақша өндіріп алушы жөнелтушінің банкіне соттардың шешімдері, үкімдері, ұйғарымдары мен қаулылары бойынша берілетін атқарушылық парақтардың немесе бұйрықтардың түпнұсқаларын немесе осы өндіріп алудың негізділігін растайтын ақшаны өндіріп алу туралы сот бұйрығын не олардың соттың мөрімен куәландырылған көшірмелерін қоса бере отырып, инкассалық өкімді ұсынады.

Инкассалық өкімде ақша жөнелтушінің банк шотынан оның келісімінсіз ақшаны алып қою (өндіріп алу) құқығын (оның күні мен нөмірін) көздейтін заңнамалық актіге сілтеме жасала отырып, төлемнің мақсаты көрсетіледі.

Инкассалық өкімдер жөнелтушінің банкіне - кемінде үш данада, ал бенефициардың банкіне-кемінде төрт данада ұсынылады.

Жөнелтушінің банкі ақша жөнелтушінің банктік шотын дебеттеу жолымен инкассалық өкімдерді акцептейді. Бұл ретте банк ақшаны бенефициардың пайдасына аударары және төлем туралы белгісі бар инкассалық өкімді жібереді.

Жөнелтушінің банк шотынан ақшаны алып қоюға арналған атқарушылық құжаттар оның келісімінсіз жөнелтушінің банкіне заңнамада белгіленген ескіру мерзімі шегінде ұсынылады. Бұл мерзімнің аяқталуы Банктің инкассалық өкімнің акцептінен бас тартуы үшін негіз болып табылады.

Ақшаны алып қоюды тоқтата тұру немесе тоқтату тек қана жүргізіледі:

- 1) ақшаны алып қою туралы шешім (өкім) шығарған уәкілетті мемлекеттік органның немесе лауазымды адамның шешімі бойынша;
- 2) соттың тиісті қаулысы негізінде;
- 3) қылмыстық істерді қозғауға байланысты құқық қорғау органдарының қаулылары бойынша жүргізіледі;
- 4) бенефициардың жазбаша өкімі негізінде;
- 5) Қазақстан Республикасының заңнамалық актілерінде көзделген өзге де жағдайларда тоқтатылады.

Көрсетілген қаулыларды, өкімдерді, ұйғарымдарды немесе өтініштерді банктер оларда күні, нөмірі, мөр бедері және лауазымды адамның қолы болған кезде ғана орындауға қабылдайды.

Жөнелтушіде инкассалық өкімді орындау үшін қажетті сома болмаған не жеткіліксіз болған кезде алушы банк алынған құжаттарды банк шотына ақша түскенге дейін картотекада қабылдауға және сақтауға міндетті.

Алушы банк инкассалық өкімдерді қабылдай отырып, алушы банк бір мезгілде бенефициардың банкі болып табылатын жағдайды қоспағанда, алушы банк келесі жұмыс күнінен кешіктірмей бенефициар банкке осы төлем құжаттарын картотекаға қою туралы хабарлама жіберуге міндетті.

Егер салық төлеушінің банктік шоттарында теңгемен қаражат болмаса, салықтар, айыппұлдар мен өсімпұлдар бойынша берешекті өндіріп алу салық төлеушінің банктік шоттарындағы шетел валютасындағы қаражаттан салық органдарының инкассалық өкімдері негізінде төлем жасалған кезде Ұлттық банк белгілеген шетел валюталарына теңге бағамын қолдана отырып, осы шоттарға жүргізіледі.

Жөнелтушіде салық қызметі органдарының инкассалық өкімдерін орындау үшін қажетті сома жеткіліксіз болған жағдайда, алушы банк алушы Банктің ақша жөнелтушінің пайдасына ақша қабылдауына қарай салық органдарының инкассалық өкімін ішінара орындауға міндетті.

Салық қызметі органдарының ішінара орындалатын инкассалық өкімдерінің акцепті оның беткі жағына «ішінара ақы төлеу» мөртабанын қою арқылы жүргізіледі. Барлық даналардың сыртқы жағында ішінара төлемнің күні мен сомасы және қалдық сомасы туралы жазба жасалады. Жазба банктің уәкілетті тұлғаларының қолдарымен расталады.

Алушы банк ішінара төлем сомасына төлем тапсырмасын жасау арқылы салық қызметі органдарының акцептелген инкассалық өкімін орындайды. Алушы банк «төлем мақсаты» бағанында оны орындау үшін осы төлем тапсырмасы жазылған инкассалық өкімнің деректемелерін көрсетуі тиіс.

Инкассалық өкімдерді ішінара төлеген кезде алушы банк алушы банктің операциялық күні ішінде жөнелтушінің банк шотына түскен ақшаны төлеуді жүргізеді. Ішінара орындалған инкассалық өкімдер толық төленгенге дейін картотекаға орналастырылады.

Олардың өз дебиторларына талабы бойынша бересінің шоттарына түсуге жататын салықтар бойынша төлемдерді өндіріп алуға арналған салық қызметінің инкассалық өкімі бересінің дебиторына қызмет көрсететін банкке төрт данада жіберіледі.

Мұндай өкім бересіні дебиторларына қойылатын талаптардың жеке журналында тіркеледі. Журналда инкассалық өкімнің келіп түскен күні, салық қызметінің қай органы өкім бергені, оның нөмірі, күні мен сомасы, бересі дебиторының атауы көрсетіледі.

Бересіні дебитордың инкассалық өкімін толық төлегеннен кейін оның екінші данасына банк қызметкерінің қолы қойылған «түскен сома теңге» деген жазу жазылады _____ «___» _____ ж. салық қызметі органының өкімі бойынша бюджетке аударылды.

Инкассалық өкімнің даналары төлем жасалғаннан кейін мынадай түрде бөлінеді:

- 1) бірінші дана сол күннің құжаттарына орналастырылады;
- 2) екінші данасы бересіні дебиторға оның банктік шотынан үзінді көшірмемен бірге жіберіледі;
- 3) үшінші данасы салық қызметі органына беріледі;
- 4) төртінші данасы бересіге беріледі.

Банктік шотты тікелей дебеттеу. Банктік шотты тікелей дебеттеу арқылы төлем ақша жөнелтуші мен оның Банкі арасындағы шарт негізінде жүзеге асырылады, оған сәйкес жөнелтуші бенефициардың жоғарыда көрсетілген шартқа тиісті құжаттарды қоса бере отырып, жеткізілген тауарлар, орындалған жұмыстар не көрсетілген қызметтер үшін талаптары негізінде өзінің банктік шотынан ақша алуға келісім береді.

Ақша жөнелтуші мен оның банкінің банктік шотты тікелей дебеттеу кезінде төлемді жүзеге асыру кезіндегі құқықтары мен міндеттері тиісті шарт жасалған кезден бастап туындайды.

Шартқа сәйкес банк клиенттің банктік шотына қойылатын үшінші тұлғалардың талаптарын шартта көрсетілген ақша сомасы және (немесе) уақыт кезеңі шегінде орындауға міндеттенеді.

Чектер, вексельдер және пластикалық карталар – бұл қолма-қол ақшасыз есеп айырысудың құралы ғана емес, сонымен қатар несиелік ақшалардың өкілдері (біз олар туралы «Несиелік ақша» тақырыбында егжей-тегжейлі айттық).

Коммерциялық банктер арасындағы есеп айырысулар енді не бір-бірінен корреспонденттік шоттар ашу арқылы, не ҚР Ұлттық Банкінің Қазақстандық банкаралық есеп айырысу орталығы (ҚР ҰБ ҚБЕО) арқылы жүзеге асырылады.

Коммерциялық банктердің корреспонденттік шоттар бойынша есеп айырысу операциялары (ҚБЕО-дан тыс) өзара операцияларды орындау мақсатында банктер арасында туындайтын корреспонденттік қатынастарды орнатуға негізделеді. Мұндай қатынастарды орнататын банктер корреспондент банктер деп аталады.

Корреспонденттік қатынастар, әдетте, өзара негізде (бір-бірінен) немесе біржақты тәртіппен (әдетте, серіктестердің біреуі ғана ірі банкте) шот-фактуралардың ашылуымен (шот-фактурамен) бірге жүреді. Корреспонденттік шот – бұл бір банктің басқа банкте ашылған шоты, онда оның тапсырмасы бойынша және олардың арасында жасалған корреспонденттік шарт негізінде бірінші банктің есебінен жүргізілген төлемдер көрсетіледі.

Корреспонденттер арасындағы қарым-қатынас, егер олар үшінші несие мекемесінде (әдетте банкаралық есеп айырысудың ірі орталығында) ашылған шоттар бойынша өзара есеп айырысу жүргізілсе, шотсыз да жүзеге асуы мүмкін.

Корреспонденттік қатынастардың тағы бір түрі – клирингтік шоттар ашылатын клирингтік орталықтар арқылы қатынас. Бұл ретте тең деңгейдегі қаржылық талаптар мен міндеттемелер өтеледі, ал сальдо есептен шығарылады (дебеттік) немесе негізгі корреспонденттік шотқа есептеледі (несиелік).

1.3.4. Қазақстанның төлем жүйесі

Шаруашылық жүргізуші субъектілер қызметінің қажетті элементі – бұл төлемдер мен ақша аударымдары. Төлемдер, олардың қолма-қол нысанын есептемегенде, екінші деңгейдегі банктер арқылы жүзеге асырылады. Банктер өз кезегінде Ұлттық банкпен ақша қатынастарымен байланысты. Осылайша, шаруашылық жүргізуші субъектілер, екінші деңгейдегі банктер мен Ұлттық Банк арасында күрделі ақшалай өзара қарым-қатынастар туындайды. Осы қатынастарды жүзеге асыруға мүмкіндік беретін механизм, оның ішінде аппараттық және бағдарламалық құралдар жиынтығы *төлем жүйесі* деп аталады.

Төлем операциялары мен төлем жүйесінің тиімділігі мен жылдамдығы тауар және қаржы нарықтарының табысты жұмыс істеуінің қажетті шарты болып табылады. Экономикалық процестің әр қатысушысының қаржылық жағдайының тұрақтылығы, бюджетке уақтылы түсуі және сәйкесінше мемлекеттің экономикалық және саяси тұрақтылығы ақша аудару жылдамдығына байланысты.

Қазақстанда автоматты төлем жүйелерін құру жөніндегі жұмыстар 1993 жылғы маусымнан бастап Ұлттық Банкте Ұлттық банк қызметінің барлық салаларын қамтитын банктік ақпаратты өңдеуді автоматтандыруға және банктер арасындағы есеп айырысуды қамтамасыз етуге арналған «ҚҰБАЖ» жүйесін енгізумен басталды. 1993 жылдан 2003 жылға дейін осы жүйенің 4 нұсқасы әзірленді және енгізілді.

1995 жылы Ұлттық банк құрамында Қазақстандағы бірінші клирингтік палата (Алматы клирингтік Палатасы) құрылды, ол көпжақты өзара есеп айырысу әдісі бойынша жұмыс істеді. Банктер операциялық күннің соңында әр қатысушының таза позициясы бойынша бір рет түпкілікті есеп айырысуды жүргізді. Ол кезде әлі «электрондық құжаттар»

болған жоқ, ал клирингке қатысушы банктер күннің соңында қағаз тасымалдағышта төлем тапсырмаларымен алмасуға мәжбүр болды.

Бірте-бірте Ұлттық банктің облыстық филиалдарының жанында клирингтік палаталар құрылды, олар банкаралық клирингті аймақшілік төлемдермен жүзеге асырды.

1996 жылы «электрондық төлем тапсырмасы» ұғымы нормативтік түрде бекітілді, SWIFT-ке бағдарланған төлем жүйесіне қатысушылар арасында төлемдер бойынша ақпарат алмасу үшін электрондық хабарламалар пішімдері әзірленді және енгізілді.

Бұл республикада бірыңғай төлем жүйесінің қалыптасуына алғышарттар жасады. Нәтижесінде Алматы клирингтік палатасы Қазақстандық банкаралық есеп айырысу орталығы (ҚБЕО) болып қайта құрылды, оған бүкіл ел бойынша төлемдерді ұйымдастыру бойынша орталық банкке тән емес барлық функциялар берілді.

Қазақстанның төлем жүйесін дамытудағы маңызды сәттердің бірі 1996 ж. тамызда ҚБЕО базасында жалпы негізде есеп айырысуды жүзеге асыратын электрондық төлем тапсырмаларын өңдейтін ірі төлемдер жүйесін (ІТЖ) құру болды.

ІТЖ-да ақша аудару үшін қатысушылардың корреспонденттік шоттары пайдаланылды. 2000 жылғы желтоқсаннан бастап жүйе шок (банкаралық ақша аудару жүйесі) болып қайта құрылды.

Қазіргі уақытта қазақстандық банкаралық есеп айырысу орталығы құрамына банкаралық ақша аудару жүйесі (БААЖ) және бөлшек төлемдердің автоматтандырылған жүйесі (ТАЖ) кіретін төлем жүйелерінің операторы болып табылады. Бұл жүйелер банкаралық есеп айырысулардың электрондық форматта уақтылы және үздіксіз жүргізілуін қамтамасыз етеді, Екінші деңгейдегі банктердің және банк қызметтерінің жекелеген түрлерін ұсынатын барлық қаржы ұйымдарының корреспонденттік шоттарын жүргізеді.

Тұтастай алғанда Қазақстанның төлем жүйелері арқылы (Банкаралық ақша аударымы жүйесі және Банкаралық клиринг жүйесі) 2021 жылдың қаңтар-сәуір айларында 236,1 трлн. теңге сомаға 18,4 млн. транзакция жүргізілді. 2020 жылғы қаңтар-сәуір айларымен салыстырғанда төлем жүйелеріндегі төлемдер саны 8%-ға (1363,6 мың транзакцияға) көбейді, төлемдер сомасы 3,2%-ға (7,4 трлн. теңгеге) көбейді.

Банкаралық ақша аудару жүйесі (БААЖ) – бұл нақты уақыт режиміндегі жалпы есеп айырысу жүйесі, ол Қазақстанның Ұлттық Банкіндегі шок пайдаланушылардың шоттарында ақша аударуды жүзеге асырады. Жалпы есеп айырысу жүйесі әрбір жеке өңделген төлем құжаты бойынша ақша аударуды білдіреді. Бұл ретте аударым жөнелтушіде бар қаражат шегінде өтеді.

Ақша жеткіліксіз болған жағдайда төлем хабарлары олар келіп түскенге дейін кезекке орналастырылады. Төлем сол күні аяқталады. БААЖ арқылы ірі және басым төлемдер жүзеге асырылады. Жалпы есеп айырысу жүйесі банктерге төлемдердің қайтарымсыз және түпкілікті орындалуын қамтамасыз етеді. БААЖ-да бір төлем сомасы шектелмейді.

Жүйенің жұмыс істеуі. Мамандандырылған терминалдарды қолдана отырып, қатысушылар төлем тапсырмаларын жүйеге тікелей жібереді. Төлем тапсырмалары БААЖ-ға тек электронды түрде жіберілуі керек. SWIFT пайдалана отырып, ҚБЕО төлем жүйелерінің пайдаланушыларына байланыс арналарының барлық түрлерін ұсынады: коммуналдық, бөлінген желілер, интернет, x.25, DialNet және арналарды таңдауды пайдаланушының өзінде қалдырады.

Мұнда ҚР ҰБ, ҚБЕО және жүйенің басқа пайдаланушылары арасында жауапкершілік бөлінеді. Бұл ретте Ұлттық Банк пайдаланушылардың нетто-есептері операциялық күннің соңында ҚР ҰБ бухгалтерлік кітаптарында көрсетілгеніне жауап береді.

ҚБЕО жүйені пайдаланушылардан қабылданған төлемдерді өңдеуге және бір пайдаланушыдан екіншісіне ақша аударуға жауапты. Пайдаланушылар электрондық төлем құжаттарының дұрыс толтырылуына және дұрыстығына жауапты болады.

Банкте БААЖ-ға төлемдерді жүзеге асыру үшін ақша жеткіліксіз болған кезде Ұлттық Банктен овердрафт (несие) алу мүмкіндігі көзделген. Овердрафтың негізгі

шарттары: несие банкке белгіленген лимиттер шегінде беріледі; өтеу мерзімі – операциялық күн ішінде, бірақ 18.00-ден кешіктірмей жүзеге асады.

Егер овердрафт 18.00-ге дейін жабылмаған болса, оның құны тиісті шарттарда овернайт несиесіне айналады, ол келесі күні 15.00-ге дейін төленуі керек.

Егер Ұлттық Банк алдындағы міндеттеме өтелмеген болып қалса, онда оның банк шотын бұғаттауға және овернайт пен пайыздар бойынша қажетті соманы ұстап қалуға құқығы бар.

БААЖ-тағы операциялық күн 08.00-де басталып, 20.00-де аяқталады. Операциялық күн жабылған кезде пайдаланушының шок-тағы шотындағы өтімділіктің жетіспеуі себебінен кезекте тұрған төлем тапсырмалары жойылады, бұл ретте пайдаланушыға хабарлама жіберіледі.

Осы тұрғыдан алғанда, БААЖ алдын-ала төлем жүйесі ретінде сипаттауға болады. Корреспонденттік шоттан айырмашылығы, шок шотындағы қаражатты Ұлттық банк бұғаттай алмайды.

БААЖ-да көрсетілетін қызметтердің құны төлемдерді жүргізу уақытына байланысты өзгереді және төлемдерді жүзеге асырудың тиімді процесі үшін ынталандырушы тетік ретінде пайдаланылады.

Жоғарыда айтылғандай, БААЖ нақты уақыт режимінде есептеулер жүргізеді (RTGS). Кез келген ел үшін RTGS құру қаржы саласында ең жоғары басымдыққа ие. Бұл жүйенің болуы мемлекеттің банк жүйесінің тұрақты жұмыс істеуін сипаттайды.

2021 жылдың қаңтар-сәуір айларында БААЖ арқылы 233,7 трлн. теңге сомаға 5,1 млн. транзакция жүзеге асырылды. 2020 жылғы қаңтар-сәуір айларымен салыстырғанда төлемдер саны 14,7%-ға (656,8 мың транзакцияға) көбейді, төлемдер сомасы 3,1% (7,1 трлн. теңгеге) көбейді.

Орташа алғанда бір күнде БААЖ арқылы 2021 жылдың қаңтар-сәуір айларында 3,0 трлн. теңге сомаға 64,9 мың транзакция өтті, бұл 2020 жылғы осындай кезеңіндегі деңгейден саны бойынша 16,1%-ға (9,0 мың транзакцияға) артық болса, сомасы бойынша 4,4% (0,1 трлн. теңгеге) артық.

Бөлшек төлемдер жүйесі (БТЖ). БТЖ жұмысының механизмі клирингтік есептеу жүйесіне негізделген. Қазақстанда клирингтік Палата қызметін ҚР ҰБ берген лицензия негізінде Қазақстандық банкаралық есеп айырысу орталығы атқарады. Бұл ақшаны алдын-ала брондауды қажет етпейтін таза есеп айырысу жүйесі.

Ақша пайда болған таза дебеттік сальдо мөлшерінде түпкілікті есептеу кезінде қажет. Нетто-есептеулерге негізделген төлем жүйесі банктер төлемдер мен ақша аударымдарын жүзеге асырған кезде жүйеге келіп түскен төлем хабарларын тәулік бойы қабылдауға мүмкіндік береді.

Төлем құжаттарын қабылдау операциялық күннің соңында тоқтатылады және банктердің қарсы талаптары мен міндеттемелерін есепке алу, сондай-ақ әрбір пайдаланушының таза позицияларын есептеу жүргізіледі, содан кейін есеп айырысу қорытындылары бойынша БААЖ-ға ақша аудару жүзеге асырылады.

Клирингтік жүйе ретінде БТЖ операциялық күннің соңында таза позицияны жабу үшін ғана қажетті қаражатты талап етеді. ӨБК қатысушыларының таза позицияларын есептеуді ҚБЕО 15.00-ден кейін жүргізеді. Осыдан кейін таза позициялар БААЖ арқылы жіберіледі және есептеледі.

Клиринг нәтижелері бойынша ақша аударымы аяқталғаннан кейін ҚБЕО қатысушыға осы қатысушының таза позициясына сәйкес ақша аударымының аяқталғаны туралы хабарлама береді.

Егер БААЖ арқылы негізінен ірі сомаларға төлемдер өтетін болса, онда БТЖ-де бір төлемнің ең жоғары сомасы 3 миллион теңгеге шектеу бар. БТЖ-де тек несиелік аударымдар пайдаланылады. Жүйеге келіп түскен барлық төлемдер түпкілікті болып табылмайды және ақша жөнелтуші операциялық күн ішінде кері қайтарып алуы мүмкін.

Пайдаланушылар үшін бұл жүйенің қызметтері шок қызметтеріне қарағанда арзанырақ (төлем тапсырмасы үшін 9 - 22 теңге). Клиринг жүйесінің оң сәті-бұл валюталау күнімен жұмыс істеу мүмкіндігі (үш күн бұрын есеп айырысу күнімен төлемдерді қалыптастыру). Электрондық клирингтік жүйе Қазақстанның барлық өңірлері мен қаржы мекемелеріне қызмет көрсетеді.

Қазіргі жағдайда банктерге, шаруашылық жүргізуші субъектілерге және республика халқына міндеттемелерді орындау мерзімдерін, банктер көрсететін қызметтердің құнын, өңірлік және салалық ерекшеліктерді ескере отырып, төлем тәсілдерінің (төлем құралдарының) кең таңдауы берілді. Ол үшін чектердің, вексельдердің, төлем карточкаларының, құжаттық аккредитивтердің шығарылуы мен айналысын, банктік шотты тікелей дебеттеу, банктік шотты ашпай төлемдерді жүзеге асыру тәртібін реттейтін ҚР ҰБ заңнамалық және нормативтік актілері әзірленіп, үнемі жетілдіріліп отырады.

Бөлшек төлемдер саласында төлем тапсырмалары – Қазақстанда ең көп таралған төлем әдісі. Чектер мен тікелей дебеттеу сияқты дебеттік төлем құралдары кеңінен қолданылмайды. Төлем карточкаларының, оның ішінде несиелік және дебеттік карточкалардың саласы нарықты жаулап алуда.

2021 жылдың қаңтар-сәуір айларында бөлшек төлемдер ағыны 2,4 трлн. теңге сомаға 13,3 млн. құжат болды. 2020 жылғы қаңтар-сәуір айларымен салыстырғанда клиринг жүйесіндегі құжаттар саны бойынша 5,6% (706,7 мың құжат) және төлемдер сомасы бойынша – 17,6% (363,3 млрд. теңге) көбейді.

Орташа алғанда бір күнде клиринг жүйесі арқылы 2020 жылдың қаңтар-сәуір айларында 30,3 млрд. теңге сомаға 166,3 мың құжат өтті, бұл 2020 жылғы осындай кезеңдегі деңгейден төлемдер саны бойынша 5,6%-ға (8,8 мың транзакция) және төлем сомасы бойынша – 17,6%-ға (4,5 млрд. теңге) артық.

Сонымен қатар, жоғары басымдықты болып табылмайтын және 5 млн теңгеден аспайтын төлемдерді жүргізуге арналған банкаралық клиринг жүйесінде елдегі қолма-қол ақшасыз төлемдердің жалпы санының 60,7% - ы және олардың жалпы көлемінің 1,6% - ы жүзеге асырылды, бұл да клирингтік жүйенің ұсақ сомаларға төлемдердің едәуір санын жүргізуде өз мақсатын орындағанын куәландырады.

Қазақстан Республикасында төлем жүйесін реттейтін басты орган-елдің Ұлттық Банкі, оның рөлі «Қазақстан Республикасының Ұлттық Банкі туралы» Заңда айқындалған.

Ұлттық Банк орталық банк ретінде Қазақстанда төлемдер мен ақша аударымдарын жүзеге асыру тәртібін, жүйесін және нысанын айқындайды, төлем жүйесінің жұмыс істеуін ұйымдастырады. «Банктер және банк қызметі туралы» Заң және басқа да заңнамалық актілер төлем жүйелері мен бағалы қағаздар бойынша есеп айырысу жүйелерінің қатысушылары болып табылатын екінші деңгейдегі банктердің қызметін реттейді.

ҚР-да төлемдер мен ақша аударымдарын жүзеге асыру кезіндегі қатынастарды реттейтін Негізгі заңнамалық акт «Төлемдер және төлем жүйелері туралы» Қазақстан Республикасының 2016 жылғы 26 шілдедегі No 11-VI Заңы (01.05.2021ж. Өзгертулер мен толықтырулармен) болып табылады.

Қолма-қол ақшасыз төлемдер мен ақша аударымдарын жүргізу кезінде төлем құжаттарының түрлері, оларды ресімдеу және пайдалану тәртібі, төлемдер мен ақша аударымдарына қатысушылардың құқықтары, міндеттері мен жауапкершілігі «төлем құжаттарын пайдалану және қолма-қол ақшасыз төлемдер мен ақша аударымдарын Қазақстан Республикасының аумағында жүзеге асыру қағидаларын» айқындайды.

Қазақстандық банкаралық есеп айырысу орталығы ұсынатын қолма-қол ақшасыз ақша аудару жөніндегі қызметтер «Банкаралық ақша аудару жүйесіндегі ақша аудару Қағидаларыме» және «Қазақстан Республикасында клирингті жүзеге асыру Қағидаларымен» реттеледі.

Өзін-өзі тексеруге арналған сұрақтар

1. Қолма-қол ақша айналымы ұғымын ашыңыз.
2. Қолма-қол ақшасыз ақша айналымы дегеніміз не?
3. Шок жүйесі (банкаралық ақша аудару жүйесі) арқылы қандай төлемдер жүзеге асырылады?
4. БТЖ (бөлшек төлемдер жүйесі) жұмыс механизмін сипаттаңыз.
5. Елдегі экономикалық қатынастарда қолма-қол ақшасыз есеп айырысудың негізгі түрлері қандай?

4-ТАРАУ. АҚША ЖҮЙЕСІ

1.4.1. Ақша жүйесі ұғымы және оның элементтері

Ұлттық ақша жүйелері түрлерінің эволюциясы өндіріс қажеттіліктерімен анықталады. Осы факторлардың әсерінен ақша жүйесіне қазіргі заманғы талаптар қалыптасады.

Біріншіден, тауар-ақша қатынастары дамыған сайын, мемлекеттің бір орталық нарықпен ақша шығаруды реттеуі арқылы ішінара құрылған бірыңғай тұтас ақша жүйесіне қажеттілік туындады. Екіншіден, тұрақты ақша жүйесі қажет болды.

Ақырында, ақша жүйесі XVI - XVII ғасырларда қалыптасты, дегенмен оның жеке элементтері ертерек кезеңде пайда болды. Ақша айналымын ретке келтірудің алғашқы әрекеттері алтын құймасының сынамасы мен салмағын растайтын бай өзгерістерден туындады. Бірте-бірте құймалар мен монеталарды таңбалау құқығы мемлекетке өтті. Осылайша алғашқы мемлекеттік ақша жүйелері пайда болды.

Даму процесінде ақша жүйесі ақшаның эволюциясымен байланысты екі кезеңнен өтті. Біріншісі әмбебап балама ретінде әрекет ететін және ақшаның барлық функцияларын орындайтын ақша металының тікелей айналымымен байланысты (кезең өте ұзақ болды және XIX ғасырға дейін болды). Екінші кезең алтынның ақша өнімі ретіндегі рөлінің төмендеуіне және оны кейіннен ішкі және сыртқы айналымда әмбебап балама болған несиелік ақшасымен алмастыруға байланысты.

Қазіргі заманғы ақша жүйесі алтынмен байланыстың әлсіреуімен және қағазға жақындаған алтынмен алмастырылмайтын несиелік ақшалардың үстемдігімен ғана емес, сонымен бірге экономикаға, мемлекетке несиелік беру тәртібімен және алтын-валюта резервтерінің өсуімен де ақша шығарумен сипатталады.

Несиелік ақшаның болуы қолма-қол ақшасыз айналымның кең таралуына және дамыған елдерде қолма-қол ақшаның тек кішігірім асханалардағы есеп айырысулар мен туристік шығындарды қамтитын азаюына әкеледі.

Қазақстанда қолма-қол ақша айналымы үлесі әлі де жеткілікті үлкен. Тауарлық қамтамасыз етуден бөлек несиелік беру тәртібімен ақша шығару мүмкіндігі екінші кезеңнің тағы бір ерекшелігіне – барлық елдерге белгілі бір дәрежеде тән созылмалы инфляцияға (ақшаның құнсыздануына) алып келеді. Ақша жүйесінің дамуының бірінші кезеңінен бастап мемлекет ақша айналымына «қамқорлық» жасады. Екінші кезеңде оның рөлі артып, ақша шығарумен шектелмей, мемлекеттік реттеуде көрінді.

Тәуелсіздік алғаннан кейін Қазақстан экономиканы кең ауқымды жүйелі түрде қайта құруға және ұлттық валюта - теңгені енгізуге кірісті (1993 жылғы 15 қараша). Бұл біздің республикамыздың қаржы-несиелік саласында дербестікке ие болуының белгісі болды.

Ұлттық валюта енгізілген сәтте оның айырбас бағамы бір доллар үшін 4,68 теңгені құрады. Ұлттық банк шектеулі араласу кезінде валюта нарығындағы сұраныс пен ұсыныстың арақатынасын көрсететін теңгенің біріздендірілген валюта бағамы саясатын жүргізді.

Қазақстан Республикасының ақша бірлігі (ұлттық валютасы) 100 тиыннан тұратын қазақстандық теңге болып табылады.

Айналыстағы қазақстандық ақша белгілері банкноттар мен монеталардан тұрады. Олардың номиналдарының құрылымын Қазақстанның Ұлттық Банкі айқындайды. ҚР-дағы заңды төлем құралы қазақстандық теңге болып табылады.

Банкноттар мен монеталарды айналысқа шығаруды оларды жеке және заңды тұлғаларға сату арқылы ҚР ҰБ жүзеге асырады. Банкноттар мен монеталар Ұлттық Банктің сөзсіз міндеттемелері болып табылады және оның барлық активтерімен қамтамасыз етіледі.

Ұлттық банк банкноттар мен монеталардың қажетті санына қажеттілікті айқындайды, оларды дайындауды қамтамасыз етеді, қолма-қол ақшаны сақтау, жою және инкассациялау тәртібін белгілейді.

Монеталар келесі түрлерге бөлінеді:

* инвестициялық – инвестициялау және жинақтау объектісі болып табылатын, бағалы металдардан жасалған монеталар;

* коллекциялық монеталар – бағалы металдардан, сол сияқты бағалы емес металдардан (коллекциялау және жинақтау объектісі) шектеулі таралыммен шығарылған мерейтойлық, естелік және өзге де арнайы соғылған монеталар;

* қолма-қол ақша айналымына арналған қымбат емес металдардан жасалған монеталар.

Қазақстан Республикасында шығарылған банкноттар мен монеталардың номиналды құрамы, нысаны және ою-өрнек кестесі болуға тиіс. Көрсетілген сипаттамалар баспасөзде жарияланады.

Барлық банкноттар мен монеталар олардың белгіленген құны бойынша Қазақстанның бүкіл аумағында төлемдердің барлық түрлері бойынша, сондай-ақ банк шоттарына есептеу үшін және аудару үшін қабылдануға міндетті, шектеусіз барлық банктерде ұсақталады және айырбасталады.

Қазақстан Ұлттық Банкінен басқа ешкім айналыстағы банкноттар мен монеталарды жарамсыз деп жариялай алмайды. Тозған және бүлінген, өзінің толық көлемінің кемінде 70% - ын сақтаған банкноттарды Ұлттық банк пен қазақстандық банктер шектеусіз айырбастайды. 50% - дан астам сақталған банкноттарды ҚР Ұлттық Банкі қабылдайды және белгіленген ережелерге сәйкес айырбастайды.

Ақша бірлігін ауыстыруға Қазақстан Республикасы Президентінің құқығы бар. Ол ҚР ақша бірлігінің жұмыс істеу тәртібін, мерзімдері мен шарттарын айқындайды.

1.4.2. Ақша айналымы Заңы

Ақшаның сандық теориясы айналысқа қажетті ақша мөлшері туралы сұраққа жауап береді. Ол XVI ғасырда пайда болды, жаңа әлемнен алтын мен күміс жүйесінің едәуір ағымының әсерінен Еуропада тауарлық бағалар күрт көтеріліп, қысқа мерзімде орташа есеппен 2,5 - 4 есе өсті. Содан бері бағаның айналымдағы ақша мөлшеріне тәуелділігі экономикалық ғылымды мұқият зерттеу тақырыбына айналды.

Экономистер XIX ғасырдың бірінші жартысында ақшаның қажетті мөлшерін анықтауға жақындады, бұл кезде алтын монета стандарты ұлттық экономикалық байланыстарға қызмет көрсету үшін ақшаның жетіспеушілігіне әкелетіні белгілі болды, өйткені ақша массасы нақты алтын қорымен шектелді, ал ірі машина өндірісінің дамуымен тауар массасы күрт өсті.

Ақшаның сандық теориясының идеясы қарапайым: айналыстағы ақша санының сыртқы өзгеруі тауарлар мен қызметтер бағасының абсолютті деңгейінің пропорционалды өзгеруіне, демек ақшаның сатып алу қабілетінің өзгеруіне әкеледі.

Айта кету керек, ақшаның сандық теориясы бірыңғай тұжырымдаманы білдірмейді, бұл негізгі идея аясында пікірлер мен көзқарастардың кең спектрі бар зерттеу бағыты ғана.

Ақша айналымының мүмкін жолдарын талдай отырып, К.Маркс халық шаруашылығына қажет ақша мөлшерін анықтайтын формуланы - ақша айналымының Заңын шығарды.

Айналым құралы ретінде ақшаға деген үлкен қажеттілікке сүйене отырып, К.Маркс белгілі бір бағамен сатылатын барлық тауарлар мен қызметтерді сатып алу үшін қанша қажет болса, сонша болуы керек деп тапты. Бұл формула келесі түрге ие:

$$КД = СЦ / О,$$

мұндағы КД – айналым құралы ретінде қажетті ақша мөлшері (осы кезеңде);

СЦ – сатуға жататын тауарлар мен қызметтер бағасының сомасы (осы кезеңде);

О – ақша айналымының жылдамдығы (белгілі бір кезеңдегі бірдей ақша бірліктерінің айналымдарының орташа саны ретінде анықталады).

Жоғарыда келтірілген формулаға сәйкес ақша массасы тауар массасына сәйкес келуі керек. Осыдан келесілер шығады:

- тауар массасының өсуі айналымдағы ақшаның қарама-қарсы өсуіне әкелуі керек;
- егер ақша массасы тауар массасынан озып кетсе, онда бағаның өсуі байқалады (яғни инфляция);

- ақша массасы тауар массасынан артта қалған жағдайда, ақша айналымының өзгермейтін жылдамдығында барлық тауарлар сатылмайды, яғни өндірістің құлдырауына және экономикалық дағдарысқа әкелетін жасанды тауарлану пайда болады.

Металл айналымы кезінде айналымдағы ақша мөлшері мен ақша айналымының тұрақтылығы ақшаны жинақтау және қазынаны қалыптастыру құралы ретінде өздігінен қамтамасыз етілді. Қағаз ақша айналымы жағдайында ақша айналымын реттеушінің рөлі мемлекетке тиесілі.

Несиенің дамуын және сәйкесінше ақшаны төлем құралы ретінде пайдалануды ескере отырып, ақша айналымы заңын білдіретін формула кеңейтілді:

$$КД = (СЦ - К + П - ВП)/О,$$

мұндағы К – өтеу мерзімі осы кезеңде басталмайтын, несиеге сатылған тауарлар мен көрсетілетін қызметтер бағаларының сомасы;

П – борыштық міндеттемелер бойынша төлемдер сомасы;

ВП – өзара өтелетін төлемдердің сомасы.

Ақша айналымы Заңы олардың айналым және төлем құралдарының функцияларын орындау үшін қажетті ақша мөлшерін белгілейді.

Ақшаның қажетті мөлшері И. Фишер шығарған және келесі түргегі теңдеуімен де анықталады:

$$MV = PQ,$$

мұндағы М – айналыстағы ақша мөлшері;

V – осы кезеңдегі ақша айналымының жылдамдығы;

P – тауар бағасының деңгейі;

Q – осы кезеңде сатылатын тауар массасы.

Оң жақ бөлігі (PQ) – «тауар» – нарықта сатылған тауарлардың көлемін көрсетеді. Сол жақ бөлігі (MV) – «ақша» – әртүрлі мәмілелерде тауарларды сатып алу кезінде төленген ақша мөлшерін білдіреді.

Ақша сату процесінде делдал болғандықтан, төленген ақша мөлшері әрқашан сатылған тауарлар мен қызметтердің бағаларының қосындысымен бірдей болады, яғни айырбастау теңдеуі жеке басын білдіреді.

И. Фишер ақша айналымының жылдамдығы мен белгілі бір уақыт аралығында нарықта сатылатын тауарлар көлемі тұрақты деп болжады. Содан кейін теңдеуден баға деңгейі айналыстағы ақша санына және олардың айналым жылдамдығына тура пропорционал және тауар мәмілелерінің санына кері пропорционал болады:

$$P = (M * V)/Q.$$

Алмасу теңдеуі болжам жасауға мүмкіндік беретін кейбір эмпирикалық тәуелділіктерді анықтауда пайдалы. Алайда, И. Фишердің нұсқасы айналыстағы ақша мен тауарларды (ақша мен тауарлар ағындарын) ескереді, бірақ қоймалардағы тауарлар мен жинақтау құралы (тауарлар мен ақша қорлары) функциясындағы ақшаны ескермейді. Сонымен қатар, ақша айналымы жылдамдығының тұрақтылығы және олардың өндірісі өскен кезде нарықта сатылатын тауарлар көлемі туралы тезис даулы.

Сандық теорияның бірінші нұсқасының бұл кемшіліктері Кембридж нұсқасында немесе кассалық қалдықтар теориясында ішінара жеңілді. Кембриджден (Англия) келген

экономистер тобы, оның ішінде Альфред Маршалл, Артур Сесиль Пигу болды, содан кейін Дж. Кейнс ақшаға сұраныстың сандық теориясын зерттеумен айналысқан.

Олардың нұсқасында бастапқы болып экономикалық процестің тікелей қатысушыларында – фирмалар мен жеке тұлғаларда орналасқан ақша қаражаттары (кассалық қалдықтар) табылады. Бұл осы тәсілдің айырбастау теңдеуінен айырмашылықтарының бірі, мұнда ақша массасы мен басқа біріктірілген көрсеткіштер жоғарыдан көрінеді.

Сандық теорияның Кембридж нұсқасы формуланы білдіреді:

$$M = k \cdot P \cdot Y,$$

мұндағы М-ақша массасының көлемі;

к – шаруашылық жүргізуші субъектілер номиналды кірістің қандай үлесін қолма-қол ақша (кассалық қалдықтар) нысанында ұстауды қалайтынын көрсететін коэффициент;

Р – тауарлар мен қызметтер бағасының жалпы деңгейі;

Y – белгілі бір уақыт кезеңіндегі қоғамның нақты кірісі, яғни нарықта сатып алуға болатын тауарлар мен қызметтердің саны;

Р * Y – номиналды кіріс.

Бұл формулада жаңа ұғым (оны көбінесе Пигу формуласы деп атайды), оны алмасу теңдеуінен ажырататын жинақтау коэффициентін енгізу болып табылады.

Формуланың сол жағы қолданыстағы ақша-несие жүйесінен сырттан берілген ақша ұсынысын білдіреді. Формуланың оң жағы ақша сұранысын білдіреді, бұл табыстың бір бөлігі кассалық қалдықтар түрінде сақталатынын және айналымнан уақытша алынып тасталатынын ескере отырып, қоғам мүшелерінің жалпы номиналды табысымен анықталады.

Егер екі нұсқаны салыстырып, PQ PY-ге тең екенін ескеретін болсақ, онда k коэффициенті ақша айналымының жылдамдығын білдірудің басқа әдісі болып табылады (k шамамен 1/V шамасына тең).

Екі тәсілдің өзара байланысына қарамастан, Кембридж нұсқасы айтарлықтай ерекшелікке ие. Онда талдау экономиканың барлық субъектілерінің экономикалық шешімдер қабылдау саласына ауыстырылды. Экономикалық саясатты жүргізу кезінде үкіметтің ақша эмиссиясы жөніндегі іс-қимылын ғана емес, кәсіпкерлердің, банкирлердің, халықтың ақшаны кассалық қалдықтар нысанында сақтау жөніндегі шешімдерін де ескерген жөн.

1.4.3. Ақша массасы және ақша базасы

Ақша массасы – бұл экономикалық байланыстарға қызмет көрсететін және жеке және заңды тұлғаларға, сондай-ақ мемлекетке тиесілі сатып алу, төлем және жинақталған ақша жиынтығы.

Ақша массасын жиынтықта ақшаның барлық түрлері (қолма-қол, қолма-қол ақшасыз, несиелік) құрайды.

Ақша массасының өзгеруі және оның өсу қарқыны маңызды экономикалық айнымалыларға, сондай-ақ ұлттық экономиканы дамытудың негізгі мақсаттарына қол жеткізуге әсер етеді. Халықтың жұмыспен қамтылуының жоғары деңгейі, бағаның тұрақтылығы (инфляция мен дефляцияның төмен қарқынымен сипатталатын жағдай), экономикалық өсу, төлем балансының теңгерімділігі – осы мәселелердің барлығы ақшаның жиынтық ұсынысының және ақша массасының өсу қарқынының өзгеруімен тікелей немесе жанама байланысты.

Ақша айналымын ұйымдастыру ақша массасының белгілі бір құрылымын қамтиды. Экономикалық айналымға қызмет көрсететін қолма-қол және қолма-қол ақшасыз қаражаттың жиынтық көлемін білдіретін ақша массасының элементтері (компоненттері)

арасындағы айырмашылықтар олардың өтімділігінің дәрежесі мен сипатына байланысты. Бұл жерде қазіргі уақытта ақшаға әртүрлі өтімділік дәрежесі бар квази-ақша (банктердегі әртүрлі шоттардағы ақша, түрлі борыштық міндеттемелер және т.б.) жатқызылатындығын ескеру қажет.

Өтімділік деп түсініледі:

- тауарлар мен қызметтерге ақша алмасу мүмкіндігі;
- қарыз міндеттемесінің қолма-қол ақшаға айналу мүмкіндігі;
- күрделі салымдарға ақшалай шығындар (өндірісті ұлғайту).

Өтімділік критерийі бойынша айырмашылық барлық ақша массасын өзара байланысты ақша агрегаттарына бөлуге негіз болды.

Ақша агрегаттары – бір-бірінен өтімділік дәрежесімен, яғни қолма-қол ақшаға жылдам айналуымен ерекшеленетін ақша мен ақша активтерінің (құжаттарының) белгілі бір түрлерін біріктіретін ақша массасының бөліктері (компоненттері). Ақша агрегаттары ақша массасының құрылымын көрсетеді, ал мұндай агрегаттардың құрамы елдерде әр түрлі, өйткені бұл ақша нарығы мен несие қатынастарының даму деңгейіне байланысты.

Көбінесе келесі қондырғылар қолданылады:

M 0 – айналыстағы қолма-қол ақша көлемі (қағаз және металл ақша);

M 1 – қолма-қол ақшаның, сондай-ақ чектердің, талап етілгенге дейінгі салымдардың көлемі (мысалы, АҚШ-та M 1 агрегаты-айналыстағы қолма-қол ақшаны, коммерциялық және өзара-жинақ банктеріндегі талап етілгенге дейінгі шоттарды, НАУ шоттарын қамтитын ақша массасының көрсеткіші-жинақ және ағымдағы шот арасындағы аралық позицияны алатын шоттардың бір түрі, банктік емес жол чектері және т. б.);

M 2 – қолма-қол ақшаның, чектердің, талап етуге дейінгі салымдардың және шағын мерзімді салымдардың көлемі (мысалы, АҚШ-та-бұл M 1 агрегаты плюс жинақ шоттары, 100 мың долларға дейінгі мерзімді шоттар, бір күндік еуродоллар депозиттері, ақша нарығының өзара қорларының акциялары және т. б.);

M 3 – қолма-қол ақша, чектер, салымдар көлемі (АҚШ – та-бұл m 2 агрегаты плюс 100 мың доллардан астам мерзімді депозиттер және бағалы қағаздарды сату және кейіннен сатып алу туралы мерзімді келісімдер);

L – қолма-қол ақша, чектер, салымдар, сондай-ақ бағалы қағаздар көлемі.

Осылайша, ақша агрегаттары матрица принципіне сәйкес құрылады, әр келесіде алдыңғы қондырғы және кейбір қосымша (аз өтімді) компоненттер болады. Агрегаттардың көмегімен ақша массасын өлшеу ақша айналымын мемлекеттік реттеу үшін қолданылатын оның құрылымын нақты анықтауға мүмкіндік береді.

Қазақстанның қаржылық статистикасында болып жатқан өзгерістерді талдау үшін M0, M1, M2, M3 ақша агрегаттары пайдаланылады:

M0 – айналыстағы қолма-қол ақша;

M1 – агрегат M0 плюс банктік емес заңды тұлғалар мен халықтың ұлттық валютасындағы аударым депозиттері;

M2 – M1 агрегаты плюс ұлттық валютадағы басқа депозиттер және банктік емес заңды тұлғалар мен халықтың шетел валютасындағы аударым депозиттері;

M3 (ақша массасы) – M 2 агрегаты және банктік емес заңды тұлғалар мен халықтың шетел валютасындағы басқа да депозиттері.

Ақша агрегаттарының көрсеткіштері және олардың 2012 жылдан өзгеруі 4-кестеде келтірілген

4. Ақша агрегаттарының көрсеткіштері

	01.12	01.13	01.14	01.15	01.16	01.17	01.18	01.19	01.20	01.21
Ақша базасы (резервтік ақша)	3384140	2746246	2861003	3109020	4722030	4678806	5208414	6983953	6269522	9173822
айдағы өзгеріс, %	19,3	-5	1,2	-8,9	-0,6	-9,4	-6	5	-9	-6,2

жылдың басынан бергі кезеңдегі өзгеріс, %	19,3	-5	1,2	-8,9	-0,6	-9,4	-6	5	-9	-6,2
1.1 ҚҰБ-нен тыс қолма-қол ақша	1483816	1623074	1623028	1254094	1394955	1912365	2104909	2471410	2538014	3081432
1.2 ЕДБ-дің және басқа ұйымдардың ҚҰБ-дегі депозиттері	1900324	1123172	1237975	1854925	3327075	2766440	3103505	4512543	3731508	6092390
Ақша базасы (тармағынада)										
3167658	2669532	2832999	3015908	4637608	4214277	4709222	6452606	4978029	4919790	
айдағы өзгеріс, %	15,6	-5,7	1,7	-9	-0,7	-12,1	-8,8	7,6	-8,3	-3,3
жылдың басынан бергі кезеңдегі өзгеріс, %	15,6	-5,7	1,7	-9	-0,7	-12,1	-8,8	7,6	-8,3	-3,3
ЕДБ-дің ҚҰБ-дегі резервтік депозиттері	1091545	620510	968116	1309106	2890292	1993542	2088318	2474568	1574798	1086564
М0										
1301396	1422379	1397708	1035712	1174178	1619063	1817235	2170013	2189815	2716272	
айдағы өзгеріс, %	-4,7	-6,9	-7,6	-7,7	-5,1	-7,4	-6,6	-4	-4,8	-4
жылдың басынан бергі кезеңдегі өзгеріс, %	-4,7	-6,9	-7,6	-7,7	-5,1	-7,4	-6,6	-4	-4,8	-4
М1										
3614004	3719628	3489766	2800476	2971351	4310015	4995811	6412273	5616433	6927993	
айдағы өзгеріс, %	-6	-4,1	-0,8	-6,1	-2	-6,1	0,6	14,4	-5,3	-3,6
жылдың басынан бергі кезеңдегі өзгеріс, %	-6	-4,1	-0,8	-6,1	-2	-6,1	0,6	14,4	-5,3	-3,6
3.1 халықтың теңгедегі аудармалы депозиттері	262837	323680	356605	318649	345394	460869	548919	675818	837226	1117630
3.2 банктік емес заңды тұлғалардың теңгедегі аудармалы депозиттері	2049771	1973569	1735452	1446115	1451779	2230083	2629656	3566442	2589392	3094090
М2										
7783105	8565684	8852992	7629678	8565618	12121436	13338598	15842962	15538391	19607153	
айдағы өзгеріс, %	-2,3	0,2	2	-4,2	-0,4	-3,5	-1,3	9,5	-3,2	2,5
жылдың басынан бергі кезеңдегі өзгеріс, %	-2,3	0,2	2	-4,2	-0,4	-3,5	-1,3	9,5	-3,2	2,5
4.1 халықтың теңгедегі басқа депозиттері және шетел валютасындағы аудармалы депозиттері	1351834	1800685	1846041	1142768	1238199	2718751	3581342	4184585	4719849	
4.2 банктік емес заңды тұлғалардың теңгедегі басқа депозиттері және шетел валютасындағы	2817267	3045372	3517185	3686434	4356068	5092670	4761445	5246105	5202109	6965966

аудармалы депозиттері										
МЗ	9622127	10495911	11882162	12389730	17618433	19037212	19262850	21412108	20875848	25391985
айдағы өзгеріс, %	-1,3	-0,3	2,4	-3,2	2,9	-3,8	-1	2,9	-2,1	1,9
жылдың басынан бергі кезеңдегі өзгеріс, %	-1,3	-0,3	2,4	-3,2	2,9	-3,8	-1	2,9	-2,1	1,9
5.1 халықтың шетел валютасындағы басқа депозиттері	1121549	1278082	1726384	2836471	5516174	4443925	3927317	3664291	3538363	3900912
5.2 банктік емес заңды тұлғалардың шетел валютасындағы басқа депозиттері	717473	652145	1302786	1923580	3536641	2471851	1996934	1904855	1799094	1883919

Ақшаның қолма-қол ақшасыз айналымнан қолма-қол ақшаға ауысуы елде қолма-қол ақшаның жетіспеушілігін тудырады, көлеңкелі экономиканың пайда болуына әкеледі, кәсіпорындардың салық төлеуден жалтаруына ықпал етеді, мемлекеттің нақты экономикалық процестерге әсер ету мүмкіндігінің төмендегенін көрсетеді.

Ақша массасы екі факторға байланысты: айналыстағы ақша мөлшері және олардың айналым жылдамдығы. Айналыстағы ақша мөлшерін мемлекет олардың тауар айналымы қажеттіліктері мен бюджет тапшылығын негізге ала отырып айқындайды. Ақша айналымының жылдамдығы технологиялық процестердің ұзақтығына (ауыр немесе жеңіл өнеркәсіп), төлем айналымының құрылымына (қолма-қол ақша мен қолма-қол ақшасыз ақшаның арақатынасы), несиелік операциялар мен өзара есеп айырысулардың даму деңгейіне, сондай-ақ несие үшін пайыздық мөлшерлемелерге, банк ісінде электрондық технологияларды пайдалануға негізделген.

Қоғамдық өнім құнының айналымындағы ақша қозғалысының жылдамдығы жалпы ұлттық өнімнің немесе ұлттық кірістің ақша массасына (ЖІӨ/МЗ) қатынасы ретінде анықталады.

Төлем айналымындағы ақшаның айналымдылығы банктік шоттардағы ақша сомасының айналыстағы ақша массасының орташа жылдық шамасына қатынасымен айқындалады.

Ақша базасы (резервтік ақша) Ұлттық Банктен және Екінші деңгейдегі банктер мен басқа да ұйымдардың Ұлттық банктегі депозиттерінен тыс қолма-қол ақша сомасына сәйкес келеді. Тар ақша базасы – бұл екінші деңгейдегі банктердің Ұлттық Банктегі мерзімді депозиттерін есепке алмағандағы ақша базасы.

2012 жылдан бергі кезеңде Қазақстандағы резервтік ақша мен шағын ақша базасының көрсеткіштері «ақша агрегаттарының көрсеткіштері» деген 4-кестеде көрсетілген.

1.4.4. Банк мультипликаторының мәні мен механизмі

Қолма-қол ақшасыз ақша эмиссиясын коммерциялық банктер жүзеге асырады. Бұл қолма-қол ақшаның бір бөлігін қолма-қол ақшасыз ақшаға аудару арқылы ақша массасының өсуін емес, банктік мультипликатор механизмінің әрекеті нәтижесінде пайда болатын қолма-қолсыз ақшаның өсуін білдіреді.

Банк мультипликаторы несиелік, несие-депозиттік немесе депозиттік болу мүмкін. Мультипликатор – бұл Коммерциялық банктердегі депозиттік шоттардағы қалдықтарды бір банктен екінші банкке аудару кезінде оларды бірнеше рет ұлғайту (көбейту) процесі.

Банк мультипликаторының арқасында депозиттер банк жүйесі алған кез-келген жаңа резервтерді бірнеше рет көбейту арқылы кеңейтіледі, яғни ол банктер Ұлттық банктегі

шотта сақтауға міндетті резервтер сомасы (міндетті резервтер) мен олардың несиелік операцияларының бос резервтері мен банк депозиттері арасындағы байланысты анықтайды.

Бір коммерциялық банк қолма-қол ақшасыз ақшаның массасын көбейте алмайды; оны коммерциялық банктер жүйесі жүзеге асырады. Банк мультипликаторының механизмі қалай жұмыс істейтінін қарастырайық.

Коммерциялық банктің ресурстары оның меншікті капиталынан емес, тартылған қаражаттан: халықтың салымдарынан, кәсіпорындардың депозиттерінен, сондай-ақ басқа банктерден, оның ішінде Ұлттық Банктен алынған несиелерден құралады. Банкте тартылған ресурстар жай ғана жинақталатыны түсінікті. Олар кәсіпорындарға, ұйымдарға және халыққа несие беру үшін, сондай-ақ банктің басқа да белсенді операциялары үшін қолданылады. Осылайша, қолма-қол ақшасыз ақша массасын ұлғайту тетігі жұмыс істей бастайды.

Алдымен, орталық банк тарапынан реттеу болмаған кезде бұл өсімнің қалай болатынын қарастырайық. Мысалы, 1 кәсіпорын өз шотына оған қызмет көрсететін банкке 100 мың теңге енгізеді, олар уақытша бос болып табылады және қандай да бір кезең ішінде осы шотта қалады. 1-кәсіпорынның тартылған ресурстарын пайдалана отырып, банк осы 100 мың теңгені 2-кәсіпорынға несиеге бере алады.

Мысалы, 2-ші кәсіпорынға бұл несие 3-ші кәсіпорынмен төлеу үшін қажет делік. 2-ші кәсіпорынның шотынан өтіп, олар 3-ші кәсіпорынның шотында болады, оны қызмет көрсететін банкте ашады. Егер 3-кәсіпорын оларға уақытша қажет болмаса, онда олар біраз уақытқа оның шотында қалады. Бұл кезде бастапқыда 1-ші кәсіпорын енгізген ақша екі рет қолма-қол ақшасыз нысанда, яғни 1 және 3-ші кәсіпорындардың шоттарында есепке алынады.

Бұдан әрі, 3-кәсіпорын түскен ақшаны пайдаланғанға дейін, оның банкі осы 100 мың теңгені 4-кәсіпорынға несиеге бере алады, ол оны 5-кәсіпорнымен төлейді, демек, ақша оған қызмет көрсететін банктегі соңғысының шотында болады. Егер 5-кәсіпорын бұл ақшаны бірден келесі кәсіпорынға аудармаса, онда біраз уақыт ішінде бастапқы 100 мың теңге үш рет ескерілетін болады (1, 3 және 5-кәсіпорындардың шоттарында).

1, 3 және 5-кәсіпорындар есеп айырысуларға олардың әрқайсысының шотында 100 мың теңге болғанда, бастапқыда енгізілгенге қатысты үш есе ұлғайтылған ақша массасы айналымға шығады.

Қолма-қол ақшасыз ақша санының мұндай өсуі шексіз жалғасуы мүмкін және айналыстағы ақша массасы бақылаусыз өсетін еді. Бұған жол бермеу үшін орталық банк коммерциялық банктердің *міндетті резервтеу жүйесі* арқылы қолма-қол ақшасыз ақша шығару мүмкіндіктерін шектейді. Оның мәні коммерциялық банктер Ұлттық банкте тартылған салымдардың белгілі бір пайызын резервтеуге міндетті. Бұл пайыз *міндетті резервтер нормасы* деп аталады.

Міндетті резервтеу жүйесі болған кезде банк мультипликаторының әрекеті жоғарыда келтірілген мысалдан мүлдем өзгеше болады.

Міндетті резервтердің нормасы 10% құрайды делік. Бұл жағдайда 1-кәсіпорынға қызмет көрсететін банк оның 100 мың теңге мөлшеріндегі салымын сақтауға қабылдап, ҚР ҰБ-да 10 мың теңгені резервке қоюға міндетті болады. Демек, ол 2-ші кәсіпорынға 90 мың теңге көлемінде ғана несие бере алады. Ал 3-кәсіпорынға қызмет көрсететін банк соңғысынан сақтауға 90 мың теңгені қабылдап, Ұлттық банкте 9 мың теңгені резервке қоюы тиіс, яғни ол 5-кәсіпорынға 81 мың теңге мөлшерінде ғана несие бере алады.

Осы кезде 1-кәсіпорын алғаш енгізген ақша былайша тіркеледі (мың теңгемен): 1 - кәсіпорынның шотында 100, 3-кәсіпорынның шотында 90, ал 5-кәсіпорынның шотында 81 болады. Кәсіпорындар бұл қаражатты есептеулерге пайдаланған кезде айналымға 300 емес, тек 271 мың теңге шығады.

Егер біз осы мысалды жалғастыра берсек, онда тартылған салымдар негізінде берілген несиелер есебінен қолма-қол ақшасыз ақшаның өсу мүмкіндігі одан әрі азайып, біртіндеп жойылатынын көреміз.

Міндетті резервтер – орталық банктердің ақша-несие саясатының негізгі құралдарының бірі. Коммерциялық банктерді өздері тартқан қаражаттың бір бөлігін резервтеуге міндеттей отырып, орталық банк айналыстағы ақша массасын белгілі бір деңгейде ұстайды. Міндетті резервтердің нормасы неғұрлым көп болса, банк жүйесі соғұрлым аз ақша жасай алады. Керісінше, міндетті резервтеу нормасы неғұрлым төмен болса, коммерциялық банктердің «ақша жасау» мүмкіндігі соғұрлым жоғары болады. Осылайша, көбейту коэффициенті формула бойынша есептеледі:

$$K = 1/p * 100\%$$

мұндағы: K – мультипликация коэффициенті;

p – міндетті резервтердің нормасы.

Бұл коэффициент коммерциялық банктердің ақша мөлшерінің барынша артуын көрсетеді.

Жоғарыда келтірілген мысалда 10 %-ға тең міндетті резервтердің таңдалған нормасы,

$$K = 1/10\% * 100\% = 10.$$

Бұл банкке бастапқыда түскен салымдар бұдан әрі барынша 10 есе ұлғайтылуы мүмкін дегенді білдіреді.

Осы формуладан мультипликатор коэффициентінің мәні міндетті резервтер нормасына кері пропорционал екендігі шығады. Мультипликация процесі үздіксіз, мультипликация коэффициенті белгілі бір уақыт кезеңіне есептеледі.

Мультипликатор коэффициенті іс жүзінде ешқашан максималды мәнге жетпейді, өйткені банктер тартылған ресурстардың бір бөлігін әрдайым несиелік емес операциялар үшін пайдаланады. Орталық банк несие саясатының басқа құралдарын қолдана отырып, коммерциялық банктердің несие ақшасын шығаруына да әсер етуі мүмкін. Мысалы, жоғары табысты бағалы қағаздарды немесе валюталарды ашық нарыққа шығару арқылы Ұлттық банк банк ресурстарының несиелік әлеуетін азайта отырып, олардың бір бөлігін «кешіктіре» алады.

Ақша мультипликаторы 2021 жылғы қаңтарда 2,8 – ге дейін болмашы өсуіне қарамастан, бір жыл бұрынғымен салыстырғанда төмен деңгейде (2020 жылғы қаңтарда-3,3). Жалпы, ақша базасының өсуі ақша массасының өсуінен асып түседі, бұл ақша мультипликаторының төмен деңгейіне әкеледі.

1.4.5. Инфляция: мәні, себептері, түрлері, салдары

Инфляцияның мәні. Ақша айналымы заңдарының бұзылуы инфляцияға әкеледі. Экономикалық құбылыс ретінде инфляция ұзақ уақыт бойы болды. «Инфляция» термині (лат. inflatio-өңіту) алғаш рет Солтүстік Америкада 1861 - 1865 жылдардағы Азамат соғысы кезінде қолданыла бастады және қағаз-ақша айналымының ісіну процесін белгіледі. Бұл термин Англия мен Францияда да қолданылды. Экономикалық әдебиеттерде инфляция ұғымы бірінші дүниежүзілік соғыстан кейін, ал кеңестік экономикалық әдебиетте – өткен ғасырдың 20-жылдарының ортасынан бастап қолданыла бастады.

Инфляцияның себебі неде? Әдетте, инфляция өтімділіктің асып кетуіне байланысты, яғни ақша массасының көлемі тауарлар көлемінен едәуір асатын жағдайда пайда болады. Айналымдағы ақша санының артуы тауарлар мен қызметтерге сұраныстың артуына әкеледі. Егер өсіп келе жатқан сұраныс өнімнің тиісті өсуімен жабылмаса, бағалар көтеріледі. Бұл қарым-қатынастың ең жақсы түсіндірмесі XIX ғасырда пайда болған алмасу теңдеуі - Фишер теңдеуіне сәйкес $MV = PQ$, M (ақша массасы) және V көбейтіндісі (ақша айналымының жылдамдығы немесе түпкілікті тауарлар мен қызметтерге арналған шығыстарды қаржыландыру үшін осы кезеңдегі ақша массасы жасаған айналымдар саны) p (баға деңгейі) және Q (тауарлар мен қызметтердің түпкілікті шығарылымының көлемі) көбейтіндісіне тең.

V ақша айналымының жылдамдығы жеткілікті тұрақты болғандықтан, M ақша массасының ұлғаюы әдетте жалпы шығындардың өсуіне әкеледі. Қысқа мерзімді жоспарда M-нің өсуімен, әдетте, Q өнімінің қысқа мерзімді жоспарда өсуі мүмкін болмаған жағдайда P бағасының тиісті өсуі орын алады. Осылайша, ақша массасының қысқа мерзімді өсуі бағаның өсуіне әкеледі.

Қазіргі мағынада инфляция – бұл нарықтық экономиканың әртүрлі салаларындағы көбею теңгерімсіздіктерінен туындаған күрделі көп факторлы әлеуметтік-экономикалық құбылыс. Бұл көптеген елдерде экономика дамуының ең өткір проблемаларының бірі.

Әдеттегідей, инфляция айналым арналарының тауар айналымының қажеттіліктерінен асып кетуі ретінде анықталады, бұл ақша бірлігінің құнсыздануына және сәйкесінше тауар бағасының өсуіне әкеледі.

Бағаның үздіксіз және жалпы өсуінің нәтижесінде ақшаның сатып алу қабілетінің төмендеуі, олардың құнсыздануы байқалады.

Жалпы, инфляция кезінде ақша мыналарға қатысты құнсызданады:

- алтын (алтын стандартпен);
- тауарларға;
- шетелдік ақша бірліктеріне.

Нәтижесінде, бірінші жағдайда қағаз ақшадағы алтынның нарықтық бағасы көтеріледі; екіншісінде – тауарлардың бағасы өседі; үшіншісінде – ұлттық ақша бірлігінің шетел валютасына қатысты бағамы төмендейді.

Дегенмен, инфляция кезеңінде барлық бағалар өспейді. Кейбір тауарлардың бағасы өсуі мүмкін, басқалары тұрақты болып қалады; сонымен қатар, кейбір бағалар басқаларға қарағанда тез өсуі мүмкін. Бұл пропорциялар сұраныс пен ұсыныстың әр түрлі арақатынасына және әртүрлі икемділікке негізделген.

Сонымен қатар, бағаның кез-келген өсуі инфляцияның көрсеткіші бола бермейді. Бағалар еңбек өнімділігі динамикасындағы өзгерістер, циклдік және маусымдық ауытқулар, көбею жүйесіндегі құрылымдық өзгерістер, нарықты монополиялау, экономиканы мемлекеттік реттеу, жаңа салық ставкаларын енгізу, елдің ақша бірлігінің құнсыздануы мен ревальвациясы, нарық конъюнктурасының өзгеруі, сыртқы экономикалық факторлардың әсері, табиғи апаттар және т. б. салдарынан көтерілуі мүмкін.

Инфляцияның себептері. Бағаның өсуі және артық ақшаның пайда болуы инфляцияның сыртқы көріністері ғана. Оның түпкі себебі әртүрлі факторлардың әсерінен (жалпы тепе-теңдіктің бұзылуы) Ұлттық экономика пропорцияларының бұзылуы болып табылады:

1) жалпы экономикалық (ел үкіметінің экономикалық саясаты, экономикалық цикл фазасы, ЖҰӨ өндіру деңгейі, төлем дағдарысының болуы және т. б.);

2) әлеуметтік (әлеуметтік бағдарламаларды қабылдау және оларды іске асыру дәрежесі, оларды қаржыландыру әдістері мен көздері);

3) қаржылық-несиелік (ақша айналымын тұрақтандыруға, ақша-несиелік реттеуге және т.б. бағытталған шараларды жүргізу) болып бөлінеді.

Инфляцияның көптеген себептері барлық дерлік елдерде байқалады. Алайда, бұл процестің әртүрлі факторларының үйлесуі нақты экономикалық жағдайларға байланысты. Инфляцияның барлық себептері бір-бірімен байланысты және әрқайсысы сұраныс пен ұсыныстың өсуіне немесе төмендеуіне, олардың тепе-теңдігін бұзуға әкелуі мүмкін. Инфляция көздерінің маңызы инфляциямен күресудің нақты шараларын жасау үшін маңызды.

Инфляция механизмін қарастыру үшін оның екі түріне жүгінуге болады:

Сұраныс пен ұсыныстың тепе-теңдігі сұраныс тарапынан бұзылған *сұраныс инфляциясы*.

Сұраныс пен ұсыныстың теңгерімсіздігі өндіріс шығындарының өсуіне байланысты болған кезде *ұсыныс инфляциясы* (шығындар инфляциясы).

Алайда, іс жүзінде бір түрді екіншісінен ажырату оңай емес: көбінесе олар тығыз өзара әрекеттеседі, сондықтан жалақының өсуі, мысалы, сұраныс инфляциясы және шығындар инфляциясы сияқты көрінуі мүмкін.

Сұраныс инфляциясы. Сұраныс инфляциясының мәнін «тым көп ақша тым аз тауарларды іздейді» деген сөзбен түсіндіруге болады. Сұраныс инфляциясының бұл түрінің негізгі себептері:

- халық тарапынан сұраныстың өсуі, оның факторлары жалақы мен жұмыспен қамтудың өсуі болып табылады;
- экономикалық өрлеу кезінде инвестициялардың ұлғаюы және күрделі тауарларға сұраныстың өсуі;
- мемлекеттік шығыстардың (әскери және әлеуметтік тапсырыстардың) өсуі.

Ұсыныс инфляциясы өндірістік ресурстарды толық пайдаланбау жағдайында өндіріс шығындарының өсуіне байланысты бағаның өсуін білдіреді. Оны кейде өндіріс шығындарының инфляциясы деп атайды. Соңғы уақытта жиынтық сұраныстың төмендеуімен бағалар өсетін инфляция түрі әлемдік тәжірибеде жиі кездеседі. Ұсыныс инфляциясының негізгі себептері:

- еңбекақының өсімі;
- шикізат пен энергия тасымалдаушылардың қымбаттауы;
- баға белгілеудің монополиялық және олигополистік практикасы;
- мемлекеттің қаржылық саясаты.

Өнім бірлігіне шығындардың артуы өндірушілер қолданыстағы баға деңгейінде ұсынуға дайын болатын пайда мен өнім көлемін азайтады. Нәтижесінде тауарлар мен қызметтерді ұсыну азаяды және бағалар өседі.

Бағаның жалпы өсуі халықтың нақты табысының төмендеуіне әкеледі. Кәсіподақтардың жұмысшылардың номиналды жалақысын ұлғайту талаптары және инфляциядан түскен ақшалай шығындарды өтеудің мемлекеттік саясаты қатал шеңберді тудырады: бағаның өсуі халықтың табысын арттыру талаптарын тудырады, кірістердің өсуі кәсіпкерлердің жалақыға (ұсыныс инфляциясы) және/немесе төлемге қабілетті сұранысты қалпына келтіруге (сұраныс инфляциясы) әкеледі.

Инфляция түрлері. Жіктеу үшін әртүрлі негіздерді қолданған кезде инфляцияның бірнеше түрін ажыратуға болады.

Инфляциялық процестің сипаты (көрініс нысаны) бойынша:

Ашық инфляция – бұл бағаның тұрақты, еркін және ұзақ өсуі. Бұл сұраныс пен ұсыныстың өзара әрекеттесуі бағаның ашық, шектеусіз өсуіне ықпал ететін нарықтық экономика елдеріне тән. Ашық инфляция нарықтық процестерді бұрмаласа да, ол өндірушілер мен сатып алушыларға капиталды тиімді қолдану саласын көрсететін сигналдардың рөлін бағаларда сақтайды.

Жасырын немесе басылған инфляция – мемлекет тауар тапшылығы жағдайында бағаны қатаң бақылауды белгілейді. Сонымен қатар, оның бағасын төмендетпей өнімнің сапасын төмендетуге рұқсат етіледі, болжамды жаңа өнімдердің бағасы жасанды түрде көтеріледі. Сонымен қатар, қара нарықтағы бағалар өседі. Бұл жағдайда ақшаның құнсыздануы тапшылық пен кезекте көрінеді.

Инфляциялық шок – бағаның ашық, жедел көтерілуіне серпін бере алатын бірден, күрт өсуі.

Таралу саласы бойынша:

Жергілікті инфляция – бағаның өсуі бір елде жүреді.

Әлемдік инфляция – елдер тобын немесе бүкіл жаһандық экономиканы қамтиды.

Бағаның өсу қарқыны бойынша:

Баяу инфляция – бағалар біртіндеп, бірақ қалыпты қарқынмен тұрақты (жылына шамамен 10%) көтеріледі. Ақша құны сақталады, номиналды бағаларда келісімшарттарға қол қою тәуекелі жоқ. Индустриалды дамыған елдерде бұл экономиканың қалыпты жұмыс істеуінің элементі ретінде қарастырылады, бұл көп алаңдаушылық туғызбайды.

Орташа инфляция – бағаның тез өсуімен сипатталады (жылына 10 - нан 100-ге дейін-200%). Мұндай қарқын ауыр экономикалық және әлеуметтік салдарға әкелуі мүмкін (өндірістің құлдырауы, көптеген кәсіпорындардың жабылуы, халықтың өмір сүру деңгейінің төмендеуі және т.б.).

Гиперинфляция – бағаның апатты өсуі (жылына 500 - 1000% және одан да көп). Әлемдік рекорд Венгриядағы гиперинфляция болды (1945 тамыз -1946 шілде), ол кезде бағалар ай сайын орташа есеппен 20 есе өсті. Гиперинфляция ақша жүйесінің құлдырауын тудырады. Ақша өз функцияларын дұрыс орындауды тоқтатады, ірі кәсіпорындар тиімсіз болады. Инфляцияның бұл түрі экономикалық механизмді бұзады, өйткені оларды тауарларға айналдыру үшін ақшадан қашудың әсері күрт артады. Экономикалық байланыстар бұзылып, бартерлік алмасуға көшу жүзеге асырылады.

Баға өсуінің теңгерімділік дәрежесі бойынша:

Теңгерімді инфляция – әртүрлі тауар топтарының бағалары бір-біріне қатысты өзгеріссіз қалады. Бұл жағдайда бағаның жыл сайынғы өсуіне сәйкес пайыздық мөлшерлеме өседі, бұл тұрақты бағалармен экономикалық жағдайға тең.

Теңгерімсіз инфляция – әр түрлі тауарлардың бағасы бір-біріне қатысты және әр түрлі пропорцияда үнемі өзгеріп отырады. Өнеркәсіп мұндай жағдайда дами алмайды, индустриалды даму мүмкін емес. Тек қысқа алыпсатарлық және делдалдық операциялар мүмкін.

Бағаның өсуін күту дәрежесі бойынша:

Күтілетін инфляция – кез-келген кезеңге болжауға немесе үкімет «жоспарлауы» мүмкін.

Күтпеген инфляция – бағаның кенеттен көтерілуімен сипатталады, бұл ақша айналымы мен салық жүйесіне теріс әсер етеді. Егер экономикада инфляциялық күтулер бұрыннан бар болса, онда бағаның кенеттен көтерілуі бағаның өсуіне ықпал ететін одан әрі инфляциялық күтулерді тудыруы мүмкін. Алайда, егер инфляциялық күтулер әлі күшіне енбеген экономикада бағаның кенеттен өсуі орын алса, халықтың мінез-құлқы және оның бағаның өсуіне реакциясы басқаша болуы мүмкін: тұтынушылар нарықта төлем қабілетті сұраныс түрінде ақшаны үнемдейді және аз ұсынады. Нәтижесінде экономика қайтадан тепе-теңдік күйіне оралады. Бұл құбылыс «Пигу эффектісі» деп аталады (Нақты кассалық қалдықтардың әсері), бірақ ол тек икемді бағалар мен пайыздық мөлшерлемелер және инфляциялық күтулердің болмауы жағдайында әрекет етеді.

Инфляцияның салдары. Іс жүзінде инфляцияның экономикалық субъектілер үшін әсерінің үш негізгі нұсқасы бар:

- оң (бұл кірістің өсуін білдіреді);
- нөлдік (бейтарап);
- теріс (шығынды).

Оң нұсқа. Инфляция мемлекетке табыс әкеледі (сеньораж – ақшаны басып шығару құқығы үшін баж). Үкімет өз шығындарын қаржыландыру үшін тікелей салықтарды көбейтуді шешпеген кезде, ол Орталық банк арқылы жаңа ақшаны басып шығаруды ұйымдастырады. Осылайша бюджет тапшылығы жабылады. Алайда, сеньораж халықтың қолындағы ескі ақшаның құнын төмендетеді. Бұл жағдайда халықтың нақты кірісі инфляциялық салықтың мөлшеріне азаятыны анық.

Ақша айналымы жылдамдығының артуы коммерциялық банктерге жағымды әсер етеді, өйткені қатысушылар қолма-қол ақшаның өсіп келе жатқан массасын тезірек жұмсауға тырысады.

Жасанды тапшылықты құру, сатылатын тауарларды сатуды азайту және оларды қоймаларда жинақтау арқылы көптеген өнеркәсіптік және сауда монополиялары бағаның өсуінен үлкен пайда көреді. Нәтижесінде тауарлар бағасының өсуіне әсер ететін қосымша сұраныс туындайды.

Нөлдік нұсқа. Инфляциялық процестердің бейтарап салдары – өте сирек кездесетін құбылыс-бағаның өсуінен болатын шығындар кірістердің өсуімен толығымен жабылады.

Мұндай жағдай жекелеген кәсіпорындарда немесе ұлттық масштабта ақшалай кірістерді «Автоматты индекстеу» кезінде орын алады.

Теріс нұсқа. Үйде қолма-қол ақшаны сақтау шығындары, оны банкке орналастырған кезде алуға болатын қосымша ақша мөлшерімен анықталады (белгілі бір пайызбен). Дегенмен, банктік депозит бойынша номиналды пайыздық мөлшерлеме инфляция деңгейінен төмен, сондықтан қолма-қол ақшаны депозитке салу да инфляциялық шығындардан толық қорғауға кепілдік бермейді. Олардың мәні инфляция деңгейі мен банк есептейтін пайыздық мөлшерлеме арасындағы айырмашылыққа тең.

Инфляцияның өсуі дүкендерде, кафелерде, көлік тарифтерінде және т. б. бағаның өсуіне байланысты.

Дұрыс емес инфляциялық күтулердің шығындары бағаның өсуін күтпеген немесе инфляция бағытын дұрыс анықтамаған адамдарда пайда болады.

Жалпы алғанда, инфляцияны, көптеген басқа экономикалық құбылыстар сияқты, біржақты бағалау мүмкін болмаса да, оны абсолютті зұлымдық ретінде қарастыруға болмайды, өйткені ол экономикалық өсуді ынталандыру құралы бола алады, жағдайдың жандануына, бағаның өсуіне және пайда деңгейіне ықпал етеді.

Сондықтан сойылатын инфляция қазіргі экономикалық дамудың атрибуты ретінде қабылданады, ол теріс салдардан гөрі жағымды.

Сонымен бірге, инфляцияның бақылаудан шығуы өте жағымсыз әлеуметтік-экономикалық салдарға әкелуі мүмкін екенін ескеру қажет. Шамадан тыс және гиперинфляция экономикалық процестердің бұзылуына, ауыр әлеуметтік күйзелістерге әкеледі. Сонымен қатар, инфляция Халықаралық экономикалық (әсіресе валюталық) қатынастарға теріс әсер етуі мүмкін.

Қазіргі инфляцияның бірқатар *ерекшеліктерін* атап өтуге болады. Егер бұрын инфляция бір немесе бірнеше елдің экономикасын қамтыса, қазір бағаның өсуі жергілікті емес, әмбебап, әлемдік сипатта болады.

Әр түрлі елдердегі инфляция біркелкі емес, спазмодикалық дамуда. Инфляциялық процестің жылдамдығы циклдің белгілі бір фазасына, сондай-ақ экономиканы реттеуге мемлекеттік араласу дәрежесіне байланысты күшеюі немесе әлсіреуі мүмкін ішкі факторлармен анықталады.

Қазіргі инфляция эпизодтық емес, пропорционалды емес, созылмалы болып келеді. Өткен кезеңде жекелеген елдердегі инфляция ақша айналымының салыстырмалы тұрақтандыру кезеңдерімен алмастырылды. Қазіргі уақытта бағалар экономикалық дағдарыс кезеңінде де айтарлықтай төмендемей, өнеркәсіптік циклдің барлық кезеңдерінде өсуде.

Инфляцияға қарсы саясат. Ең алдымен, мүмкіндігінше, біз инфляцияның қандай түрін және дағдарысты бастан өткеретінімізді дәл диагноз қоюымыз керек. Сонда жағдайдан шығудың баламаларын бағалауға болады.

Дағдарыстағы әрбір мемлекеттің үкіметі инфляцияға қарсы саясат жүргізуі керек. Инфляциямен күресу әдістері тікелей және жанама болуы мүмкін. Жанама әдістерге мыналар жатады:

1. Орталық банкті басқару арқылы ақшаның жалпы массасын реттеу.
2. Орталық банкті басқару арқылы коммерциялық банктердің несиелік және есептік процестерін реттеу.
3. Коммерциялық банктердің міндетті резервтері, Орталық Банктің ашық бағалы қағаздар нарығындағы операциялары.

Ақша бірлігінің сатып алу қабілетін реттеудің тікелей әдістері, яғни инфляциямен күресу мемлекеттік реттеуді қамтиды:

1. Несиелер және сол арқылы ақша массасын;
2. Бағаны;
3. Жалақы (Кәсіподақтармен келісім бойынша);
4. Сыртқы сауда, капитал мен валюта бағамын әкелу және әкету.

Инфляцияны төмендету дегеніміз-экономикадағы ақша мен тауар массасының арасындағы айырмашылықты азайту. Бұл үшін экономиканы тепе-теңдікке әкелетін барлық әдістер қолайлы. Бірінші кезектегі шараларға мыналар жатады:

1. Елді азық-түлікпен қамтамасыз ету. Бұл кез-келген реформаның алғашқы шарты. Азық-түлік ісін жолға қою үшін мемлекет барлық меншік нысанындағы ауыл шаруашылығы кәсіпорындарына қаржылық көмек көрсетуі керек. Сондай-ақ тауар өндірушілердің рентабельді жұмысын қамтамасыз ететін деңгейде ауыл шаруашылығы тұтынатын ресурстарға мемлекеттік сатып алу бағаларын белгілеу және ауыл шаруашылығы өніміне айырбас ретінде өнеркәсіптік тауарлармен келісімшарттық сауда жүйесін құру.

2. Экономиканың жұмыс істеуі мүмкін болмайтын халық шаруашылығының бұзылған инвестициялық өрісін қайта құру. Осы мақсатта, ең алдымен, бағаның күрт өсуіне және теңгенің құнсыздануына байланысты жоғалған амортизация сомасы мен меншікті айналым қаражатын индексстеу арқылы кәсіпорындардың банктік шоттарында қалпына келтіру қажет.

3. Кәсіпорындар арасында жабдықтау-өткізу байланыстарын жолға қою. Нарықтық режимдегі кәсіпорындардың экономикалық байланыстары негізінен ірі көтерме саудагерлер-синдикаттар жүйесі арқылы тиімді. Бұл құрылымдар жекелеген аймақтарда, мемлекеттік және мемлекетаралық ауқымда жұмыс істей алады.

4. Дағдарыс кезінде коммерциялық және инвестициялық банктердің орталық банктің өңірлерді, салаларды, кәсіпорындарды несиелеудің басымдығы мен жеңілдігі жөніндегі директиваларын міндетті түрде орындауын, құжат айналымының нормативтік мерзімдерін сақтауын ескере отырып, Қазақстанның банк жүйесін орталықтандыру қажет.

5. Тұтыну нарығын тұрақтандыру үшін өндіріс пен қызмет көрсету саласындағы шағын бизнесті дамытуды ынталандыру жүйесін құрған жөн. Өндірістік үй - жайларды жалға алуға және жабдыққа лизингтік несиелер беруге (дәйекті сатып алу мүмкіндігімен), сондай-ақ күйреу тәуекелі ерекше елеулі болған кезде қызметінің алғашқы 3-5 жылында шағын кәсіпорындарды міндетті сақтандыруға мемлекеттік несиелер енгізу.

6. Дағдарыс кезеңі ішінде ішкі нарықты қорғаудың және жеке экспорттық қызметті қатаң бақылаудың ұтымды мемлекеттік саясатын жүргізу керек. Барлық экспорттық операциялар мемлекет бақылайтын және экспорттық операцияларды комиссиялық салықтарда орындайтын бірнеше ірі фирмалар мен синдикаттар арқылы жүзеге асырылуы керек.

Өткен ғасырдың 50-60 жылдары инфляция көптеген елдерде қалыпты қарқынмен жүрді. Ал 70-ші жылдары ол бақылаудан шығып, «қоғамның бірінші жауына» айналды. Инфляция 70-ші жылдардың екінші жартысында ерекше өткір болды. Осылайша, АҚШ - та бөлшек сауда бағасының орташа жылдық өсу қарқыны 1956 - 1965 жылдары 1,7%, 1966 - 1974 жылдары - 5,1%, 1975 - 1980 жылдары-9,3% құрады.

Англияда сонымен бірге: - 3,1; 7,1 және 15,8%; Италияда - 3,4; 6,0 және 17,9%; Францияда - 5,5; 9,19 және 9% болды. 80-жылдардың аяғында бағаның өсу қарқыны төмендеді және жылына шамамен 4% құрады, бұл қалыпты инфляция моделіне сәйкес келеді. Мұны бірқатар себептермен түсіндіруге болады, соның ішінде әлемдік мұнай бағасының құлдырауы, баға бәсекелестігінің артуы, негізінен халықаралық деңгейде, еңбек өнімділігінің артуы, жалақының өсуін тежеу.

Инфляция экономикаға айтарлықтай әсер етеді және бұл әсердің салдары күрделі және әртүрлі.

Егер оның кішігірім қарқыны бағаның өсуіне және пайда нормасына ықпал етсе, онда инфляция тереңдеген сайын елеулі кедергіге айналады, қоғамдағы экономикалық және әлеуметтік шиеленісті ушықтырады.

Инфляцияның жоғарылауы (гиперинфляцияны айтпағанда) экономиканы бұзады, тіпті монополияларға айтарлықтай зиян келтіреді және экономикалық саясатты жүргізуді қиындатады. Бағаның біркелкі өсуі экономика салалары арасындағы теңгерімсіздікті

күшейтеді, тұтынушылық сұраныстың құрылымын бұзады және тауарларды ішкі нарықта сату проблемасын күшейтеді.

Мұндай инфляция ақшадан тауарларға қашуды белсендіреді, бұл процесті көшкінге айналдырады, тауарлық аштықты күшейтеді, ақша жинауға ынталандыруды төмендетеді және ақша-несие жүйесінің жұмысын бұзады. Сонымен қатар, халықтың жинақтары құнсызданады, шығындарды банктер мен несие беретін мекемелер көтереді.

1.4.6. Қазақстандағы инфляциялық үдерістердің ерекшеліктері. Инфляцияға қарсы саясат

2021 жылғы ақпанда жылдық инфляция 7,4%-ды құрап, 4-6% нысаналы деңгейден жоғары болып қалып отыр. Инфляциялық процестердің қалыптасуы, ең алдымен, 2021 жылғы ақпанда азық-түлік тауарлары бағасының 11,6%-ға шұғыл өсуіне байланысты болды. Азық-түлікке жатпайтын және сервистік құрамдауыштар инфляциясы тиісінше 5,2%-ға және 3,9%-ға дейін бәсеңдеді.

2020 жылғы қарашада жылдық инфляция 4-6% нысаналы деңгейден жоғары болған күйінде 7,3%-ға дейін жылдамдады.

2020 жылы Ұлттық Банктің болжамдары бойынша инфляциялық процестерді одан әрі жеделдету күтілуде. 2020 жыл ішінде жылдық инфляция нысаналы дәлізден 4-6%-ға жоғары қалыптасатын болады және қорытынды бойынша 8,0-8,5%-ды құрайды. Инфляцияны жеделдетуге азық-түлік және азық-түлікке жатпайтын тауарлардың қымбаттауына негізгі үлес қосатын болады. Халық үшін ақылы қызметтер бағасының өсуі қалыпты болды.

2020 жылғы мамырда жылдық инфляция 6,7% - ды құрады (2020 жылғы сәуірде 6,8%). Инфляциялық процестер Қазақстанда және сауда әріптес елдерде карантиндік шаралардың, сондай-ақ теңге бағамының әлсіреуі және оны ішкі бағаға ауыстырудың әсерінен қалыптасады. Инфляция серпініне негізгі үлес азық-түлік бағасының өсуін жалғастыруда, ол мамырда жылдық мәнде 10,7%-ға қымбаттап, 2016 жылғы қазаннан бастап ең жоғары мәнге жетті. Азық-түлікке жатпайтын инфляцияның серпіні қалыпты күйінде қалып отыр, жылдық өсу 5,3%-ды құрады.

Реттелетін коммуналдық қызметтер тарапынан теріс салым нәтижесінде ақылы қызметтер бағасының өсуі 3,0%-ға дейін баяулады. 2020 жылғы мамырдағы әлемдік мұнай нарығындағы ахуалдың және одан әрі баға серпіні перспективаларының жақсаруы Қазақстан Ұлттық Банкінің Brent маркалы мұнайдың әлемдік бағасын базалық сценарий ретінде 2020 жылы орташа алғанда бір баррель үшін 35-40 АҚШ доллары деңгейінде қайта қарауына себепші болды.

Алдыңғы болжам Қазақстан Республикасының 2020-2024 жылдарға арналған әлеуметтік-экономикалық даму болжамын әзірлеу шеңберінде әзірленді, ол мұнай бағасының сценарийін бір баррель үшін 20-25 АҚШ доллары деп болжады және Үкімет дағдарысқа қарсы жоспар мақсаттары үшін базалық ретінде қарастырды. Ағымдағы жылдың соңына қарай инфляцияның 9-11%-ға дейін үдеуін болжаған алдыңғы болжамнан айырмашылығы, жаңартылған базалық сценарийге сәйкес жылдық инфляция 2020 жылдың қорытындысы бойынша 8,0- 8,5% деңгейінде қалыптасады. Инфляциялық процестер әртүрлі бағыттағы факторлардың әсерінен қалыптасатын болады. Халықтың нақты ақшалай табыстарының күтіліп отырған төмендеуі нәтижесінде бағаның төмендеу қысымын неғұрлым төмен тұтыну сұранысы көрсететін болады. Карантиндік шаралардың қолданылуы жағдайында шикізат пен өнімді жеткізу тізбегінің бұзылуы, айырбастау бағамын ішкі бағаларға ауыстыру және әлсіз тұрақтандырылған инфляциялық күтулер нәтижесінде жекелеген тауарлардың шектеулі ұсынысы ел ішіндегі бағаға жоғары әсер ететін болады.

2015 жылдан бастап Ұлттық Банк теңгенің құбылмалы айырбас бағамы кезіндегі инфляциялық таргеттеу режиміне көшті.

Инфляциялық таргеттеу – түпкі мақсаты баға тұрақтылығы болып табылатын ақша-кредит саясатының режимі.

Инфляциялық таргеттеу режимі кезінде пайыздық арна маңызды рөл атқарады, ол арқылы орталық банктің пайыздық мөлшерлеме саясаты нарықтық мөлшерлемелерге әсер етіп, сосын халықтың тұтынушылық, жинақтау, инвестициялық тәртібіне ықпал ете отырып соңында инфляциялық процестерге әсер етеді.

«Қазақстан Республикасының кейбір заңнамалық актілеріне қаржы жүйесінің тұрақтылығы мәселелері бойынша өзгерістер мен толықтырулар енгізу туралы» ҚР заңы (бұдан әрі – заң) әзірленіп, қабылданды, онда қаржы ұйымдарын төлем қабілетсіздігіне қасақана жеткізгені үшін әкімшілік және қылмыстық жауапкершілік шаралары күшейтілді.

Үкіметтің белгіленген пруденциялық нормативтерді бұзатын қаржы ұйымдарының қызметіне араласу үшін қажетті нарықтық құралдарды ала отырып, Банк акцияларын сатып алуға және мәжбүрлеп сатып алуға құқығы бар. Өз кезегінде, банктерге шығарылған облигацияларды мерзімінен бұрын сатып алу және құрылатын стрессті активтер қорының акцияларын сатып алу құқығы берілген.

Банктерге деген сенімді сақтау үшін заңда жеке тұлғалардың салымдары бойынша Депозиттерге Кепілдік беру Қорымен Кепілдік берілген максималды сома:

- ұлттық валютадағы жинақ салымдар (депозиттер) бойынша **15 миллион теңгені;**
- ұлттық валютадағы карточкалар, шоттар және басқа да депозиттер бойынша **10 миллион теңгені;**
- шетелдік валютадағы карточкалар, шоттар және депозиттер бойынша **5 миллион теңгені** (қатысушы банк лицензиясынан айырылған күні белгіленген валюта айырбастау бағамы бойынша балама) құрайды.

Егер бір қатысушы банкте түрі мен валютасы бойынша әртүрлі бірнеше депозит ашылған болса, онда әрбір депозит түрі бойынша шекті сомаларды ескере отырып, барлық депозиттер бойынша жиынтық қалдыққа төленетін кепілдік берілген шекті сома – **15 миллион теңге.**

2021 жылдың 1 қаңтарына ҰБ Резервтік міндеттемелердің әрбір түрі бойынша ең төменгі резервтік талаптардың жеке нормативі белгіленген:

- 1) ұлттық валютадағы қысқа мерзімді міндеттемелер – 2%;
- 2) ұлттық валютадағы ұзақ мерзімді міндеттемелер – 0%;
- 3) шетел валютасындағы қысқа мерзімді міндеттемелер – 3%;
- 4) шетел валютасындағы ұзақ мерзімді міндеттемелер – 1%.

Республикалық бюджет тапшылығы 2021 жылғы 1 қаңтарға (-2 185 253,3) млн теңге немесе ЖІӨ-ге (69 781 400 млн теңге) 3,1% құрады.

Республикалық бюджет тапшылығын қаржыландыруға 2 185 353,3 млн теңге, оның ішінде қарыздар түсімі есебінен – 3 067 765,7 млн теңге, қарыздарды өтеу – 677 624,1 млн теңге, бюджет қаражатының пайдаланылатын қалдықтары (-204 888,3) млн теңге сомасында пайдаланылды. Есепті кезеңнің соңына бюджет қаражатының қалдықтары сомасы 273 08,3 млн теңгені құрады.

«Алтын валюта резервтері 2021 жылдың мамырдың соңында айдың басындағы деңгейден 2,2 млрд АҚШ долларына ұлғайып, 36,5 млрд АҚШ долларын құрады. Алтын валюта резервтерінің ұлғаюы ең алдымен алтын бағасының бір унция үшін 1769 АҚШ долларынан 1892 АҚШ долларына дейін қалпына келуі аясында алтын портфелінің 1,9 млрд АҚШ долларына (немесе 7%-ға) өсуі аясында болды. Резервтер құрамындағы алтынның үлесі 67,7%-ға жетті. Бағалы металл бағасының өсуіне АҚШ мемлекеттік бағалы қағаздар кірістілігінің төмендеуі және АҚШ доллары бағамының жаһандық төмендеуі себеп болды.

1.4.7 Қазақстан Республикасының 1993 жылғы ақша реформасы: жүргізу қажеттілігі мен тәртібі

Әлемдік саудаға «аспан Түргеш-Хакан ақшасы» деген жазуы бар Түргеш монеталары енгеннен бері 13-14 ғасыр өтті. Бұл ақшаны түркі билеушілері орта

Сырдарияда, Отырар шұраты мен Жетісуда шек қойып, тек Орталық Азияда ғана емес, Шығыс Еуропада, Балтық жағалауы елдерінде, Скандинавия елдерінде де тапқан. Орталық Азиядан алынған жоғары сапалы күміс монеталар (және олардағы күмістің мөлшері 80% - ға жетті) әлемдік ақша ретінде бағаланды, ал қазіргі ұғымдар бойынша олар жоғары айырбасталатын, қатты валюта болды.

Күмістің мөлшері жартысына дейін төмендеген кезде (және қорытпада темір мен мыс болған) және тек алтын немесе күміс жабыны қолданылған кезде, XIX ғасырда бұл аймақта Ресей империясы ақшасы пайда болғанға дейін түркі билеушілерінің монеталары қолданылған.

Өткен ғасырдың 90-жылдарының басында бұрынғы КСРО-да экономиканы ырықтандыру процесімен бірге ақша-несие саласындағы ыдырату процестері күшейе түсті. 1992 жылы бірінші болып Балтық елдері, Әзірбайжан, Украина, Молдова және Беларусь өздерінің ұлттық валюталарын енгізді. 1993 жылғы мамырда олардың жолын Қырғызстан жалғастырды. 1993 жылдың шілде - тамызында Ресейде ақша Реформасы жүргізілді, оның барысында Кеңес рублінің жүруі толығымен тоқтап, оларды жаңа ресейлік ақшаға айырбастау жүргізілді.

Рубль аймағына кіретін ТМД-ның қалған елдеріне ескі ақша белгілерін Ресейдегі сияқты шарттарда жаңа үлгідегі Ресей рубліне айырбастаудан бас тартылды. Ресей мен ТМД-ның басқа республикаларының ақша жүйелері бөлінді, олар рубльді ішкі ақша айналымында төлем құралы ретінде пайдаланды.

Реформаның басынан бастап Қазақстанның саяси және экономикалық бағыты Достастық мемлекеттерінің экономикаларын интеграциялауға бағытталды. Біздің республика рубль аймағының жаңа түрін құрудың бастамашысы болды, тиісті келісімдерге қол қойылды, оның ішінде Ресей Федерациясымен ақша жүйелерін біріктіру туралы 1993 жылғы 27 қыркүйектегі келісім болды. Оның үстіне, оны Қазақстан Республикасының Жоғарғы Кеңесі ратификациялады. Алайда, біздің еліміздің Президенті мен Үкіметінің күш-жігеріне қарамастан, Қазақстанның 1993 жылғы үлгідегі Ресей банкноталарын республикада енгізуге бағытталған ұсыныстарын Ресей үкіметі жаңа рубль аймағын құруды қолдамады.

Ресейдің жаңа рубль аймағына кіру шарттары Қазақстан үшін қолайсыз болып шықты, өйткені олар оның негізгі экономикалық мүдделеріне нұқсан келтірді және ұлттық егемендікке белгілі бір шектеу қоюды талап етті.

Сонымен қатар, инфляция қарқынының жеделдеуіне және халықтың өмір сүру деңгейінің төмендеуіне себепші болған ҚР-да ескі үлгідегі ақшаның бақылаусыз тасталуы орын алды. Басқа мемлекеттің ақша бірлігін (ресей рублін) өз валютасы ретінде пайдалану тәуелсіз ақша-несие саясатын жүргізу мүмкіндігін күрт шектеді және қолма-қол ақшамен проблемалардың шиеленісуіне қауіп төндірді.

Осылайша, оқиғалардың дамуы республиканы өзінің ұлттық валютасын енгізу қажеттілігіне алып келді.

Теңгені енгізудің алдында ұлттық валютаның дизайнын әзірлеуді ғана емес, сондай-ақ өз валютасын енгізу және ақша реформасын жүргізу бойынша шет елдер мен ТМД тәжірибесін зерделеуді қамтитын мұқият дайындық рәсімі болды. Теңге енгізілген сәтте Қазақстанның Ұлттық Банкі күрделі жағдайда белгілі бір алтын-валюта қорын жасай алды. Сондай-ақ, жаңа купюралардың қажетті қоры құрылды, олар өзінің Банкнот фабрикасының жоқтығынан қысқа мерзімде Ұлыбританияда «Харрисон және ұлдары» фирмасының көмегімен басып шығарылды.

6 номинал қағаз тиындарды дайындауға тапсырыс Алматыдағы Бағалы қағаздар фабрикасында орындалды. Қағаз тиындар уақытылы дайындалды және енгізу кезінде республиканың барлық облыстарында болды.

Теңге ресми түрде өмір сүру құқығына ие болды және 1993 жылғы 15 қарашада айналымға сәтті енгізілді. 15-18 қараша аралығында Ұлттық валюта мен рубльдік

банкноттармен қатар қатар жүруге рұқсат етілді. Ал 1993 жылғы 18 қарашадан бастап Ұлттық валюта Қазақстан Республикасының аумағында жалғыз заңды төлем құралы болды.

Ұлттық валюта енгізіле бастағаннан бері банктердің және барлық шаруашылық жүргізуші субъектілердің барлық активтері мен пассивтері теңгемен қайта есептелді. Бастапқы бағам бір АҚШ доллары үшін 4,75 теңге есебінен белгіленді. Ал әрбір теңге 500 кеңес рубліне айырбасталды. Айырбастау бағамын Ұлттық Банк Басқармасының мүшелері 1-ден 1000-ға дейін ұсынды. Мемлекеттік комиссия қабылдаған бағам кейіннен ұлттық валютаның беделіне теріс әсерін тигізді: алғашқы екі жылда теңге қарқынды түрде «кұлдырады». Дегенмен, сол кезден бастап теңге біздің экономикамыздың басты құралына, мемлекеттің ақша жүйесінің негізіне айналды.

Ұлттық ақшаны енгізу Үкімет пен Ұлттық банк өндірістің құлдырауының және құлдырайтын инфляцияның күрделі жағдайларында жүзеге асыра бастаған ұлттық валютаның тұрақтылығы мен айырбасталуын қамтамасыз ету жөніндегі маңызды жұмыстың басы болды. Өзгермелі айырбас бағамы режимін таңдау да ерекше маңызға ие болды.

Теңге енгізілген кезде Қазақстанда банк саласын реформалау бойынша біраз жұмыс атқарылды: екі деңгейлі банк жүйесі жұмыс істеді, барлық мамандандырылған банктер Акционерлік қоғамдар болып қайта құрылды, ал Ұлттық банк орталық банктің бірқатар функцияларын алды.

Өзінің ұлттық валютасын енгізу Ұлттық банктің ақша-несиелік реттеудегі рөлін өлшеусіз арттырды, өйткені сол кезден бастап оның дербес ақша-несие саясатын жүргізуі және валюталық реттеу режимін қалыптастыру мүмкін болды.

Теңгенің тұрақтылығына қол жеткізу үшін Ұлттық Банк қатаң ақша-несие саясатын жүргізе бастады. Бюджет тапшылығын және директивтік несиелерді жабуға арналған несиелер беру тоқтатылды. Сонымен бір мезгілде экономиканы несиелеу функциялары толығымен екінші деңгейдегі банктерге берілді.

Ақша-несие саясаты құралдарының арсеналы біртіндеп кеңейе түсті. Қайта қаржыландыру мөлшерлемесінен, міндетті резервтер нормаларын енгізуден және ішкі валюта нарығындағы интервенциялардан басқа Ұлттық банк өзінің бағалы қағаздарын (қысқа мерзімді ноталар) шығара бастады, ашық нарықта операциялар жүргізе бастады және «овернайт» несиелерін бере бастады. Нәтижесінде 5 жыл ішінде инфляция 1993 жылғы 2165% - дан 1998 жылы 1,9% - ға дейін төмендеді.

Ақша-несие саясатын жүргізудің тиімділігіне «Қазақстан Республикасының Ұлттық Банкі туралы» Заң (1995 жылғы наурыз) ықпал етті, оған сәйкес Ұлттық Банк Президентке есеп бере бастады және өзіне заң актілерімен берілген өкілеттіктер шегінде өз қызметінде тәуелсіз болды.

Саяси қысымнан босап, Ұлттық банк қадағалауды күшейтуге және коммерциялық банктердің болашақта оларды экономиканы ұзақ мерзімді инвестициялаудың ішкі ресурстарын тартудың негізгі арналарының біріне айналдыру үшін олардың сенімділігін арттыруға ставка жасай отырып, тиімді банк жүйесін құру жөніндегі ауқымды жұмысқа кірісті. Нәтижесінде мемлекеттік органдардың араласуынан қорғалған жеткілікті түрде ашық және тұрақты банк жүйесі құрылды.

Ұлттық валютаны енгізу Қазақстанға ең алдымен реформаларды жүргізу еркіндігін берді. Біздің еліміз енді ешкімге тәуелді болмады және тек заңнамаға және экономикалық және саяси жағдайға сәйкес әрекет етті. Әрине, басында бұл оңай болған жоқ. Теңгені енгізу мемлекеттегі экономика өсімінің құрамдас бөліктерінің біріне айналды.

Өзін-өзі тексеруге арналған сұрақтар

1. Ақша жүйесі туралы түсінік беріңіз.
2. Ақша айналымы заңын кім шығарды?
3. Бүгін елдегі ақша массасының көлемін қалай есептейді?

4. Несиенің дамуын және сәйкесінше ақшаны төлем құралы ретінде пайдалануды ескере отырып, ақша айналымы заңын білдіретін формула кеңейтілді, ол қалай көрініс тапты?

5. Қазақстанда есептелетін ақша агрегаттарын және олардың компоненттерін аударыңыз.

6. Ақша реформаларын жүргізу әдістерін атаңыз.

5-ТАРАУ. НЕСИЕ КАПИТАЛЫ. ПАЙЫЗ ЖӘНЕ НЕСИЕ

1.5.1. Несиенің экономикалық мәні

Несие (латын *creditum* - қарыз, қарыз) – бұл ең күрделі экономикалық санаттардың бірі. Оның тарихи генезисінің алғышарты қарабайыр коммуналдық жүйенің ыдырауы кезеңінде қоғамның мүліктік стратификациясы болды. Алайда, несие объективті қажеттілікпен сипатталатын жағдайлардың пайда болуына ақша-тауар қатынастарының қалыптасуы мен дамуы әсер етті.

Несиенің болуының жалпы экономикалық себебі, кез-келген басқа шығындар санаты сияқты, тауарлық өндіріс болып табылады. Нақты несие үшін негізгі қалаушы мәні – осындай сипаттама ретінде қайтарымды, өтеулі қозғалыс құны. Несиелік қатынастар өндіріс процесінде пайда болмайды, олар тек осы процесті қандай-да бір түрде делдал етеді. Несие жұмысының объективті негізі – тауар алмасу саласындағы құнның қозғалысы. Сонымен бірге, несиелік қатынастардың мүмкіндігі тауар өндірушілердің меншік иелері, заңды тәуелсіз тұлғалар ретінде экономикалық оқшаулануына байланысты айырбастаудың баламалылығымен тікелей байланысты.

Объективті негізмен қатар несиелік қатынастардың пайда болуы мен жұмыс істеуінің нақты себептері бар.

Атап айтқанда, несиенің жұмыс істеу мүмкіндігін тудыратын заңдылық – бұл қаражаттың уақытша босатылуы және кәсіпорындардың өндірістік қорларының қозғалысы процесінде оларға уақытша қажеттіліктің пайда болуы. Бұл қорлар әр сәтте бір уақытта ақшалай, өнімді және тауарлық нысандарда болатыны белгілі. Қорлар құнының қозғалысы – бұл бір функционалды формадан екіншісіне дәйекті үздіксіз ауысу. Бұл процесс өндіріс пен өнімді сатудың ұйымдастырушылық және техникалық сипаттамаларының айырмашылығына байланысты әр кәсіпорындағы айналым мен қор айналымының жеке сипатымен біркелкі емес объективті түрде сипатталады.

Бұл біркелкіліктің көрінісі негізгі және айналым қаражаттарының қозғалысы кезінде ақша ағындарының пайда болуы болып саналады.

Негізгі қорлардың тізбегіндегі ауытқулар оларды жаңартуға арналған ірі бір реттік шығындар қажеттілігі мен амортизация процесінде олардың құнын қалпына келтірудің арасындағы сәйкессіздікке байланысты. Нәтижесінде кәсіпорындар өндірісті дамыту қорларында жинақталған қаражаттың уақытша артуын, сондай-ақ өз жинақтары жеткіліксіз болған жағдайда техникалық қайта жарақтандыру және өндірістік құрылыс мақсаттары үшін қосымша ақшалай ресурстарға қажеттілікті қалыптастыруы мүмкін.

Кәсіпорындардың айналым қаражаттарының қозғалысының біркелкі еместігі айналым қаражаттарына нақты қажеттіліктің олардың нормативінен ауытқуынан туындайды, бұл оның қалыпты қызметі үшін қажетті кәсіпорынның меншікті ақша ресурстарының ең аз мөлшерін анықтайды. Айналым қаражатына деген қажеттілік әр кәсіпорынға тән көптеген факторларға байланысты: өндірістің маусымдылығы, өндірілетін өнім мен тұтынылатын шикізаттың табиғаты, жұмыс кезеңінің мөлшері, өндіріс уақыты мен өнімнің айналым уақыты арасындағы байланыс, оған баға деңгейі және т. б.

Меншікті айналым қаражатының нормативі бірыңғай, орташа сипатта болады. Кәсіпорынның айналым қаражаттарының жеке айналымы айналым қаражаттарына деген қажеттілік пен қазіргі уақытта олардың нақты болуы арасындағы сәйкессіздікті объективті түрде анықтайтыны түсінікті. Бұл жағдайда айналым қаражаттарының уақытша асып кетуі де, қосымша ақша ресурстарын тарту қажеттілігі де туындауы мүмкін.

Демек, кейбір жұмыс істейтін өндірушілер уақытша бос ақша капиталын қалыптастырса, басқалары оларға қосымша қажеттілік туғызады. Мысалы, өндіруші сатуға болатын өз өнімдерін өндіруді әлі аяқтаған жоқ, бірақ өндіріс процесін жалғастыру үшін ол қосымша шикізат, материалдар сатып алуы керек, жұмыс күшін төлеуге ақшасы болуы керек немесе ол әлі де амортизациялық төлемдер мен кірістерді жеткілікті мөлшерде жинақтаған жоқ, бірақ өз кәсіпорнын жаңарту немесе кеңейту қажет деп санайды.

Осылайша, өнеркәсіптік капиталдың айналымы процесінде несие түрінде жүзеге асырылатын жеке кәсіпорындар арасында ақша капиталын қайта бөлудің объективті қажеттілігі туындайды және қаражатты уақытша қоныстандыру мен оларды тиімді пайдалану қажеттілігі арасындағы қайшылық шешіледі.

Сонымен, шаруашылық жүргізуші субъектілердің жеке тізбектерінің ерекшеліктері және олардың әлеуметтік көбею процесінде өзара байланысы несиелік қатынастардың пайда болуына мүмкіндік береді. Оларды жүзеге асыру үшін белгілі бір экономикалық және құқықтық жағдайлар қажет.

Біріншіден, басқа біреудің мүлкін уақытша қарызға алуға негізделген несиелік мәміленің табиғаты оның қатысушыларының өз міндеттемелерін орындағаны үшін жауапкершілік қажеттілігін анықтайды. Сонымен, несиелік қатынастарға кіретін кәсіпорындар мен ұйымдар олардағы мүліктің иелері болуы керек, ал егер олар қабілетті және тұрақты кепілдендірілген кіріс көздері болса, жеке тұлғалар да қарыз алушы бола алады.

Екіншіден, несиенің пайда болуының міндетті шарты – несие беруші мен қарыз алушының экономикалық мүдделерінің сәйкес келуі. Несие беруші несие беруге, сондай - ақ қарыз алушы оны алуға бірдей мүдделі болуы керек. Мұндай сәйкестікке біреуінде бос ақша ресурстары және екіншісінде қажеттілік болған кезде автоматты түрде қол жеткізілмейді. Несиенің нақты параметрлерін үйлестіру өте маңызды: оны қамтамасыз ету, несие мерзімі, пайыздық мөлшерлеме және т.б., сондай-ақ қаржыландырудың балама нұсқалары мен қаражатты орналастырудың болуы.

Нарықтық экономиканың өзгермейтін Заңы – ақша үнемі айналымда болып, үздіксіз айналымда болуы керек. Уақытша бос ақша қаражаты дереу несие капиталы нарығына түсіп, несие және қаржы институттарында жинақталып, содан кейін тиімді іске қосылып, қосымша инвестициялар қажет болған экономика салаларына орналастырылуы керек.

Мазмұны жағынан ұқсас ұғымдар бар – «несие» және «ссуда». Осы ұғымдарға экономикалық анықтама берейік.

Несие – бұл ақшаны немесе тауарларды (жұмыстарды, қызметтерді) кейіннен қайтару немесе ұсынылған тауарларға (жұмыстарға, қызметтерге) белгіленген мерзімде төлеу, оның ішінде оларды пайдалану үшін пайыздарды төлеу шартымен ұсыну.

Осылайша, несиеге не ұсынылғанына қарамастан, ақша немесе тауар (жұмыс, қызмет), қайтару тек ақшалай баламада болжанады. Бұл экономикалық категория ретінде несиенің негізгі ерекшеліктерінің бірі.

«Несие» экономикалық категориясы – бұл белгілі бір жағдайларда ақша қаражатын немесе тауарларды кез-келген адамға беру туралы экономикалық қатынастарды көрсететін ұғым.

Ақша несиесінің көзі – несие капиталы.

Экономикалық теорияға сәйкес капитал (яғни артық құн әкелетін құн) өнеркәсіптік, коммерциялық және несиелік болуы мүмкін.

Несие – бұл оның иелері жұмыс істейтін кәсіпкерлерге несие ретінде беретін және несие пайызы түрінде кіріс әкелетін ақша капиталы. Ол өнеркәсіптік капиталдың айналымы негізінде пайда болды, бірақ ол өнеркәсіптік және сауда капиталдарының айналымынан өзгеше болатын айналыммен сипатталатын капиталдың ерекше, бөлінген тәуелсіз нысаны болып табылады.

Несие капиталының ерекшеліктері:

1. Бұл капитал – меншік. Бұл меншіктің нақты көрінісі – қарыз алушының алған несиеін пайыздарды төлей отырып уақытында қайтару міндеті.

2. Ол ерекше тауар. Оның пайдалану құны капитал ретінде жұмыс істеу және пайда түрінде кіріс алу қабілетінен тұрады. Пайданың бір бөлігі – пайыз немесе несие капиталының бағасы, бұл құндылықтың ақшалай көрінісін білдіретін қарапайым тауарлардың бағасынан айырмашылығы оның қабілеттілігін төлеу.

3. Несие капиталы иеліктен шығарудың белгілі бір формасына ие. Ол сатып алудан және сатудан ерекшеленеді, онда бір уақытта тауар сатушыдан сатып алушыға, ал ақша сатып алушыдан сатушыға ауысады. Несиелік мәміле кезінде несие капиталы бір жақты беріледі: несие берілген кезде – несие берушіден қарыз алушыға, оны өтеген кезде – қарыз алушыдан несие берушіге пайыз төлей отырып жүзеге асады.

4. Несие капиталының қозғалысы. Өнеркәсіптік капитал дәйекті түрде үш нысанды алады – ақшалай, өнімді және тауарлық, $A \dots T \dots \Theta \dots T' - A'$ циклін жасайды. Сауда капиталы екі нысанды алады - тауар және ақша. Несиелік капитал үнемі ақшалай түрде болады, өйткені ол несиеге ақшалай капиталды ұсынумен және оны пайыздармен қайтарумен байланысты ($A - A'$).

Несие капиталы және ақша. Несие капиталы ақша түрінде болады. Алайда, бұл ақша емес және ақшадан сапалық және сандық жағынан ерекшеленеді. Сапа айырмашылығы – ақша, олар қандай функцияны атқарса да, артық шығын әкелмейді. Несиелік капитал – несие пайызы түрінде артық құн әкелетін құн. Несиелік капитал мен ақшаның сандық айырмашылығы – несиеге берілген капиталдың массасы айналымдағы ақша мөлшерінен асып түседі. Бұл екі себепке байланысты: біріншіден, бірдей ақша бірлігі несие капиталы ретінде бірнеше рет жұмыс істей алады. Мысалы, А кәсіпкері банкке 10 мың доллар көлемінде салым салды, банк бұл ақшаны кәсіпкерге Д кәсіпкерінен сатып алынған тауарларды төлеу үшін несиеге берді, ал соңғысы банкке ақша салды. Осы екі операцияның нәтижесінде несие капиталы қолма-қол ақшамен салыстырғанда екі есе өсті.

Бұл жағдайда қолма-қол ақша мен несие капиталының массасы арасындағы сандық айырмашылық айналым мен төлем құралдарының функцияларындағы ақша айналымының жылдамдығымен толығымен анықталады. Бұл өз кезегінде несие жүйесінің даму деңгейіне байланысты.

Екіншіден, несие капиталының едәуір бөлігі оның қозғалысын жүзеге асырады және несиелік операциялар негізінде қолма-қол ақшаны пайдаланбай жиналады.

1.5.2. Несие функциялары

Несие нарығы макроэкономикалық функцияны орындайды. Қазіргі экономикада ақша капиталы негізінен ақшалай несие капиталы түрінде жинақталады. Сондықтан ақша капиталын жинақтау жеке процесс ретінде маңызды емес, ең алдымен оның көбеюдің барлық бағытына әсері тұрғысынан, яғни макроэкономикалық тұрғыдан маңызды.

Несие функциясы субъектіге тең емес және оның белгілі бір ерекшеліктерін ғана көрсетеді. Несиеге қатысты, бұл оның функциялары тұтастай алғанда несиелік қатынастарға қатысты болуы керек – несиелік субъектілердің екеуіне де бірдей әсер етуі керек дегенді білдіреді. Сонымен қатар, несие функциялары субъектінің барлық нысандары мен түрлеріндегі көріну ерекшелігін сипаттауы керек. Осы позициялардан әдетте несиенің қайта бөлу функциясы және қолма-қол ақшаны несиелік операциялармен алмастыру функциясы бөлінеді.

Несиені қайта бөлу функциясы. Оның мақсаты несие арқылы кейбір заңды және жеке тұлғалардың уақытша бос ресурстары есебінен басқалардың қаражатына уақытша қажеттіліктер қанағаттандырылатындығында. Осылайша, несиелік қайта бөлудің ерекшелігі – бұл уақытша бос ресурстарды ғана қамтиды. Рас, коммерциялық несиенен ресурстарды алдын - ала босату мүмкін емес, бірақ бұл жағдайда несие беру несие берушіде бос қаражат болған жағдайда ғана мүмкін болады, ал олар болмаған жағдайда оларды қайтару негізінде қарыз алу мүмкіндігі болады.

Демек, ресурстарды екінші рет бөлу, яғни несиенің қайта бөлу функциясын жүзеге асыру әлі де бар.

Несиенің бұл функциясының өзіне тән ерекшелігі – оның көмегімен ақша ғана емес, тауарлық ресурстар да қайта бөлінеді. Тауар нысаны коммерциялық және лизингтік несие, ішінара тұтынушылық және халықаралық несиелер болып табылады. Тауар түрінде несие беру мүмкіндігі несие саласы арқылы қайта бөлу шекарасын едәуір кеңейтеді.

Несие арқылы қайта бөлу негізінен өнімді болып табылады, яғни қайта бөлінетін құн қарыз алушының экономикалық айналымына қосылады. Бұл мүмкіндік несиенің қайтарымдылық сияқты маңызды қасиетіне байланысты. Қарыз алған ресурстарды уақытында қайтару және несие пайызын төлеу үшін қарыз алушы алынған қаражатты тиімді пайдалануы, оларды құнның өсу процесіне салуы керек.

Несиенің қайта бөлу функциясының ерекшелігі ретінде, ең алдымен, қайта бөлудің тікелей сипатын ажыратуға болады. Несиелік мәмілелер көп жағдайда делдалдарсыз жасалады, несие беруші мен қарыз алушы бір-бірімен тікелей байланысады. Алайда, жанама қайта бөлу, атап айтқанда жанама банктік несие беру, несиелік қатынастарды ұйымдастырудың акционерлік нысаны және т. б. кезінде орын алады.

Несиені қайта бөлу функциясы несие құнының әртүрлі аспектілері мен деңгейлерін қамтиды. Сонымен, қайта бөлу жеке аумақтар арасында болуы мүмкін. Несиелік мәмілеге орналасқан жеріне қарамастан, несиелеу субъектілері қатысады. Осыған байланысты бір ауданда, облыста жұмылдырылған несие ресурстары басқа ауданда, облыста несие беру үшін пайдаланылуы мүмкін. Бұл жағдайда *аумақтық қайта бөлу* орын алады.

Егер несие ресурстары кейбір салалардағы кәсіпорындардың уақытша бос қаражаты есебінен қалыптасса, содан кейін басқаларға несие беру үшін пайдаланылса, онда *салааралық қайта бөлу* жүреді. Банктік несие несиенің негізгі нысаны болған жағдайда салааралық қайта бөлу несие саласына тән. Коммерциялық банктер клиенттерді еркін таңдау құқығына ие бола отырып, ведомстволық бағыныстылығына қарамастан кәсіпорындардың уақытша бос қаражатын жинақтайды және бұл қаражат банктің несиелік ресурстарының жиынтық массасында иесіздендіріледі.

Белгілі бір саланың кәсіпорындарына несие беру осындай иесіздендірілген қаражат есебінен жүзеге асырылады, бұл ретте осы салада жұмылдырылған несиелік ресурстардың көлемі және оған несиелік салымдар көлемі, әдетте, сәйкес келмейді.

Сонымен бірге, несиелік қатынастар *салаішілік қайта бөлудің* негізі бола алады. Осылайша, егер банк бір саланың кәсіпорындарына қызмет көрсетуге маманданған болса (салалық банк болып табылады), онда ол қайта бөлетін ресурстар тек осы саланың шегінде қозғалады. Қайта бөлу салаішілік сипатта болады және егер салалық бірлестіктер алған несиелер заңды тұлға мәртебесі жоқ олардың құрылымдық буындары арасында қайтарымдылық негізінде бөлінген жағдайда.

Қолма-қол ақшаны несиелік операциялармен алмастыру функциясы ақша айналымының қазіргі заманғы ұйымдастырылуының ерекшелігіне, оның негізінен қолма-қол ақшасыз түрде жұмыс істеуіне байланысты. Есептеулердің негізгі бөлігі және несие беру банктер арқылы жүзеге асырылатыны белгілі. Ақшаны банкке орналастыру және сақтау арқылы клиент онымен несиелік қатынастарға түседі және осылайша айналымдағы қолма-қол ақшаны банктік шоттар бойынша жазбалар түрінде несиелік операциялармен ауыстыруға жағдай жасайды.

Алмастыру функциясы – нақты ақшаны айналым құралдарымен және несие операцияларымен алмастыру.

Несие функциялары туралы мәселе несие теориясында ең даулы болып табылады. Функциялардың саны мен мазмұнына қатысты келіспеушіліктер несиенің мәнін түсіндірудегі айырмашылықпен ғана емес, сонымен бірге оларды талдаудың әдіснамалық тәсілдерін анықтауда бірліктің болмауымен де байланысты. Көбінесе несие функциялары банктердің функцияларымен анықталады.

Талдаудың бірыңғай әдіснамалық негізінің болмауының нәтижесі – әртүрлі экономистер бөлетін көптеген функциялардың пайда болуы. Оларға келесі жиі кездесетін функцияларды жатқызуға болады: тауар айналымына қызмет көрсету; айналым шығындарын үнемдеу; ғылыми-техникалық прогресті жеделдету және т. б.

Тауар айналымына қызмет көрсету. Вексель, чек, несие картасы сияқты несие ақшаларының түрлері қолма-қол ақшаны қолма-қол ақшасыз операциялармен алмастыруды қамтамасыз етеді, ішкі және халықаралық нарықтардағы экономикалық қатынастардың

механизмін жеңілдетеді және жеделдетеді. Бұл мәселені шешудегі ең белсенді рөлді қазіргі заманғы сауда қатынастарының қажетті элементі ретінде коммерциялық несиелер атқарады.

Айналым шығындарын үнемдеу. Кәсіпорынның жұмыс істеу процесінде ақша қаражатының түсуі мен жұмсалуды арасында уақытша алшақтық пайда болады. Бұл жағдайда артық пайда ғана емес, сонымен қатар қаржылық ресурстардың жетіспеушілігі де пайда болуы мүмкін. Сондықтан қарыз алушылардың барлық дерлік санаттары қолданатын және капитал айналымын едәуір жеделдетуді, демек, жалпы айналым шығындарын үнемдеуді қамтамасыз ететін меншікті айналым қаражатының уақытша жетіспеушілігін өтеу үшін несиелер кең таралды.

Капиталдың шоғырлануын жеделдету. Капиталды шоғырландыру процесі экономиканың тұрақты дамуының қажетті шарты және кез-келген шаруашылық субъектісінің басым мақсаты болып табылады. Бұл мәселені шешуде нақты көмек өндіріс ауқымын едәуір кеңейтуге және қосымша пайда алуға мүмкіндік беретін қарыз қаражатымен қамтамасыз етіледі.

Ғылыми-техникалық прогресті жеделдету. Несиенің бұл рөлі ғылыми-техникалық ұйымдардың қызметін несиелендіруде айқын көрінеді, олардың ерекшелігі басқа салаларға қарағанда капиталды бастапқы инвестициялау мен дайын өнімді сату арасындағы уақыт алшақтығы болып табылады. Сондықтан көптеген ғылыми орталықтардың қалыптасуы жұмыс істеуі несиелік ақшаны пайдаланбай мүмкін емес.

1.5.3. Пайыздың мәні мен түрлері

Несиелік пайыз дегеніміз – несиелендіруші қарыз алушыдан қарыз қаражатын пайдаланғаны үшін алатын төлем. Ол несиелендірушімен, оның мерзімімен және пайыздық мөлшерлемен анықталады.

Пайыздың сан ғасырлық тарихы бар. Біздің дәуірімізге дейінгі екі мыңжылдықта пайыздарды заттай төлеу бойынша табиғи несиелердің көптеген түрлері белгілі болды - мал, астық және т.б. Нарықтық экономикада пайыздарды төлеу дегеніміз – қарыз алушының пайданың (кірістің) бір бөлігін несиелендірушіге беруі. Несиелендіруші қарыз қаражаты үшін төлемді талап етеді, өйткені ол өз капиталының (мүлкінің) бір бөлігін береді және несиелендіруші кезінде өз пайдасын алу мүмкіндігінен айырылады.

Бұл тұжырымдаманы Карл Маркс пен Джон Кейнстің теориялары тұрғысынан қарастырыңыз. Маркс пайыздың қайнар көзі артық құн деп санайды. Пайыз несиелендірушілер мен қарыз алушылар арасындағы қатынасты көрсетеді. Пайыз – артық құнның түрлендірілген түрі, материалдық өндіріс саласындағы жұмысшылар жасаған пайданың бір бөлігі. Кейнс несиелендіруші мен оның нормасына үлкен мән берді. Ақшаны ең өтімді мүлік ретінде қарастыра отырып, Кейнс несиелендіруші бойынша пайыздарды өндіріп алуды ақша иелері «өтімділіктен бас тартуға» бейім емес екендігімен және уақытша «өтімділіктен бас тарту» үшін оларды сыйақы алу керек деп түсіндірді. Осылайша, Кейнстің теориясына сәйкес пайыздық мөлшерлеме – бұл белгілі бір мерзімге өтімділікпен бөліскені үшін сыйақы. Бұл сыйақының шамасы, оның көзқарасы бойынша, екі фактормен айқындалады: 1) Ақша санымен және 2) ақша иелерінің «өтімділікті қалау» дәрежесімен. Кейнстің айтуынша, «ақша мөлшері – бұл өтімділіктің артықшылығымен қатар, осы жағдайларда пайыздың нақты мөлшерін анықтайтын тағы бір фактор».

Пайыздарды төлеу туралы несиелік қатынастарды қарастырған кезде құнның өзгеру процесіндегі айырмашылықтарды түсіну керек. Егер несиелендірушінің соңғы сатысында құнның қайтарылуы болса, онда пайыз – несиелендірушіге өскен капиталдың қозғалысы. Аванс капиталы қозғалыста сақталып қана қоймай, артып, өз көлемінде өсуі керек. Банк өндірістік кәсіпорынға несиелендіру берген кезде, қаражаттың қозғалысы кеңейтілген түрде $A-A-T-A_1-A_2$ түрінде ұсынылуы мүмкін.

A-A-ның бірінші бөлігі банктің кәсіпорынға несиелендіру бергенін білдіреді; A-T-кәсіпорын оны өнім өндіруге жұмсады; T- A₁ — кәсіпорын өндірілген өнімді сатты, ал A₁- A₂ —

кәсіпорын несиені қайтарып, пайыз төледі. Сондықтан несие беруші үшін оның несиелік ресурсының қозғалысы сайып келгенде А - А1 ретінде ұсынылуы мүмкін.

Несиелік капиталдың жоғарыда келтірілген қозғалыс схемасынан соңғы А2 бастапқы аванстыдан пайыздық мөлшерге көп екендігі көрінеді. Демек, пайызды несиелік қатынастардың элементі ретінде қарау керек.

Несиелік пайыздар мен пайда арасында тығыз байланыс бар. Бұл екі санаттың да жаңадан құрылған құнның белгілі бір бөлігі екендігінде көрінеді. Алайда, егер қарыз алушы кәсіпорынның иелігінде қалған пайда (кіріс) одан әрі кәсіпорынның қажеттіліктерін қанағаттандыру үшін көз ретінде пайдаланылса, онда несие беруші банктің кірісі ретіндегі несие пайызы ең алдымен банктің шығындарын жабады. Оның қалған бөлігі салық, дивидендтер төлеу және банк қорларына аударымдар түрінде бюджетке аударымдарға кетеді. Кредиторға келіп түсетін жаңадан құрылған құнның бір бөлігі қарыз алушының несиені пайдаланғаны үшін, сондай-ақ ақша қаражатына қажеттілікті қанағаттандыру мүмкіндігі үшін белгілі бір төлемі ретінде қызмет етеді.

Сонымен, пайыз несиенің тұтыну құнының баламасы ретінде әрекет етеді. Несие негізінде пайда болатын экономикалық қатынас ретінде көрінетін несие пайызы несие құнын ұтымды пайдалануға және несие ресурстарының массасын сақтауға кепілдік беретін несие бағасының бір түрі болып табылады. Несие пайызы несие құнын сақтауды ынталандыру және кепілдендіру функцияларын орындайды, яғни несие берушіге қаражатты толық мөлшерде қайтару.

Несиелік пайыздың ынталандырушы әсерін, ең алдымен, экономикалық ұйымдардың айналымындағы қарыз қаражатының жұмысына әсер ету ретінде қарастырған жөн. Бұл функция қарыз құнын тиімді пайдалануға бағытталған. Несие берушінің позициясынан несие пайызының ынталандырушы функциясы оған нарықтық бәсекелестік жағдайында максималды пайда алуға мүмкіндік береді.

Қарыз құнын сақтау және шығындарды болдырмау кепілдігінің функциясындағы пайызды қарастырған кезде (тәуекелдің болуы!) көптеген факторларды және ең алдымен несиенің мерзімін, оның мөлшерін, несиені қамтамасыз етудің болуын және несие беруші алдындағы міндеттемелерді уақтылы орындау ықтималдығын ескеру қажет.

Несие мерзімі ұзақ болған кезде несие пайызы жоғары болуы мүмкін. Несие мерзімінің ұлғаюы сыртқы экономикалық ортаның өзгеруіне және қарыз алушының қаржылық жағдайына байланысты оны өтемеу қаупінің, сондай-ақ несие ресурстары нарығындағы пайыздық мөлшерлемелердің ауытқуынан жоғалған пайда қаупінің өсуімен байланысты. Сондықтан әдетте несие пайызы неғұрлым жоғары болса, несие мерзімі соғұрлым ұзақ болады.

Пайыз деңгейінің несие мөлшеріне тәуелділігі қарыз сомасы көп болған кезде қарыз алушының төлем қабілетсіздігінен кредитор шығынының мөлшерімен бағаланатын тәуекел ұлғаюымен де байланысты (бірнеше қарыз алушының бір мезгілде банкроттыққа ұшырау ықтималдығы бір қарыз алушының банкроттыққа ұшырау ықтималдығына қарағанда едәуір аз). Осылайша, берілген несиелердің мөлшері бірдей болған кезде, несие бірнеше клиенттерде орналастырылған жағдайда несие берушінің тәуекелі аз болады. Сонымен қатар, шағын несиелерге қызмет көрсету Банктің салыстырмалы түрде жоғары шығындарына әкеледі және көбінесе тиімсіз болып көрінеді. Мүлік кепілімен немесе кепілгердің (үшінші тұлғаның) міндеттемелерімен жеткіліксіз қамтамасыз етілген, қамтамасыз етілген несиелермен салыстырғанда неғұрлым қымбат несиелер. Қарыз алушыларға қаржылық қиындықтарды жою үшін берілетін несиелер, инвестицияларға арналған инвестициялық несиелер және т.б. жоғары тәуекелге ие.

Несие берушілер өз тауарларының бағасын анықтай отырып, әрине, инфляция сияқты факторды ескереді. Бұл несие берушінің тәуекелін арттырады, сондықтан инфляция жағдайында несиенің пайыздық мөлшері артады.

Егер біз макро деңгейде пайыздық саясатқа әсер ететін факторларды қарастыратын болсақ, онда олар, сайып келгенде, ақшалай тауарларға сұраныс пен ұсыныс арасындағы

арақатынасқа, экономикалық жағдайды ескере отырып, коммерциялық банктер үшін пайыздық мөлшерлемелердің шекараларын белгілеуге тырысатын мемлекеттің орталық банкінің реттеуші рөліне дейін азаяды.

Несие пайызының түрлерін әртүрлі критерийлер бойынша жіктеуге болады: несие нысандары, несие қатынастарының түрлері, несие мерзімі мен түрлері, операциялар түрлері, есептеу әдістері.

Әр түрлі несиелік пайыздар коммерциялық, банктік және тұтынушылық несиелерде қолданылады, несие мекемелерін ескере отырып, орталық банктің есептік пайызы, банктік пайыз, ломбардтық несиелер бойынша пайыздар қолданылады.

Несие бағасы қандай несиелер берілетініне — қысқа немесе ұзақ мерзімді, сондай-ақ несие облигацияларының мерзіміне байланысты.

Қарыз пайызы төлеуші мен алушы арасындағы қарым-қатынаста пайыздық мөлшерлеме түрінде әрекет етеді. Пайыздық мөлшерлемелердің келесі түрлері бар:

- тіркелген – несиені пайдаланудың барлық мерзімі өзгеріссіз қалады;
- өзгермелі – ақша нарығының жай-күйіне, несие ресурстарына қалыптасып отырған сұраныс пен ұсынысқа, сондай-ақ қарыз алушының экономикасы мен қаржысының жай-күйіне байланысты несиелік және депозиттік шарттың бүкіл қолданылу мерзімі ішінде өзгеруі мүмкін.

Пайыздарды есептеу әдісіне сәйкес олар қарапайым және күрделі болып бөлінеді.

Қарапайым пайыздарды есептеу техникасы. Қарапайым пайыздар – бұл қарыз сомасына есептелген пайыздар. Оларды есептеу үшін келесі формула қолданылады:

$$S_p = \frac{P \times I \times t}{K \times 100},$$

мұндағы S_p – пайыздар (кірістер) сомасы;

I – жылдық пайыздық мөлшерлеме;

t – пайыздарды есептеу күндерінің саны;

K – күнтізбелік жылдағы күндер саны (365 немесе 366);

P – қарыздың (салымның) бастапқы сомасы.

Күрделі пайыздарды есептеу техникасы. Күрделі пайыздар – бұл несие қарызының (несиенің) сомасына ғана емес, сонымен бірге есептелген пайыздардан түскен кіріс сомасына да есептелетін пайыздар. Несиелер мен депозиттер бойынша пайыздық төлемдерді есептеу үшін формула қолданылады:

$$S_p = S - P = P \times \left[1 + \frac{I \times j}{100 \times k} \right]^n - P$$

мұндағы I – жылдық пайыздық мөлшерлеме;

j – қорытындылары бойынша банк есептелген пайыздарды капиталдандыруды жүргізетін кезеңдегі күнтізбелік күндер саны;

K – күнтізбелік жылдағы күндер саны (365 немесе 366);

P – қарыздың (салымның) бастапқы сомасы;

n – жалпы мерзім ішінде есептелген пайыздарды капиталдандыру бойынша операциялардың саны;

S_p – пайыздар (кірістер) сомасы.

Қазақстанда проценттерді есептеу кезінде күндер мен айлар саны шартты түрде 30, ал жылдағы күндер саны – 360 деп қабылданады. 31 күні бар айда 31 күн есепке алынбайды, ал ақпан айында соңғы санның қалдығы 30 күнге дейін жеткенше бірнеше рет қайталаынады.

Күрделі пайыздарды есептеу қажеттілігі әртүрлі себептерге байланысты болуы мүмкін. Ұлттық банк үшін бір пайыздық мөлшерлеме бойынша, бірақ әртүрлі мерзімге берілетін аукциондық несиелерді қайта қаржыландыру кезінде Екінші деңгейдегі банктердің тиімді кіріс алуын болдырмау маңызды болды. Бұл үшін Ұлттық банк күрделі пайыздар әдісі

бойынша есептелген пайыздарды практикаға енгізгенге дейін 1, 3 және 9 айға арналған несиелер бойынша бірнеше ресми қайта қаржыландыру ставкаларын белгілеуге мәжбүр болды. Күрделі пайыздарға көшумен бірыңғай қайта қаржыландыру мөлшерлемесі белгіленеді.

Несие пайызының мөлшері несие ресурстары мен маржаның бағасынан, яғни несие мекемесінің кірістерін қалыптастыру үшін қажетті үстеме ақыдан туындайды. Сонымен қатар, пайыздық мөлшерге ресурстарды тартудың нарықтық құны емес, нақты әсер етеді. Ресурстардың нарықтық және нақты құны арасындағы ауытқулар коммерциялық банктер үшін міндетті резервтердің нормасы белгіленгендігімен және пайыздарды өзіндік құнға жатқызудың арнайы әдістері, сондай-ақ қолданыстағы салық жүйесінің ерекшеліктерімен түсіндіріледі.

Белгілі бір банктегі пайыздық маржа банктік шығындарды жауып, тиісті кірісті қамтамасыз етуі керек. Бұл инфляцияның әсерін және банктік тәуекелдерді ескереді.

Несиелік мекемелер пассивті және активті операциялар бойынша пайыздарды пайдаланады. *Пассивті операциялар* – бұл клиенттердің қаражатын банктегі шоттарға тарту. Мұндай операциялар үшін банктер тиісті пайыздарды төлейді.

Активті операциялар үшін банктер берілген несиелер үшін сыйақы алады. Әрине, несие мекемелері алған пайыздық сома пассивті операциялар үшін төлеген пайыздық сомадан көп. Айырмашылық несие мекемелерінің кірісі болып табылады, соның арқасында олардың шығындары өтеледі және пайда пайда болады.

Несие үшін төлем ставкасы несие берудің барлық кезеңінде немесе өзгермелі нысанда белгіленуі мүмкін (шетелдік банктер мұны «roll-over» деп атайды). Несиенің өзгермелі бағасы несие капиталы нарығындағы ставкалардың өзгеруіне байланысты өзгереді.

Несиелік нарыққа тартылатын және орналастырылатын ресурстардың құнын анықтайтын маңызды фактор ҚР Ұлттық банкінің пайыздық саясаты болып табылады. Оны жүргізу кезінде Ұлттық Банк қарама-қайшылықты міндеттерді шешуге тырысады: бір жағынан, несие саласында толыққанды нарықты қалыптастыру үшін жағдай жасау, екінші жағынан, несие ресурстарының жетіспеуі салдарынан нарықтық жағдайларға бейімделе алмаған кәсіпорындарда өндірістің дағдарыстық құлдырауына жол бермеу.

Айта кету керек, 2020 жылғы тамызда заңды тұлғаларға теңгемен берілген несиелер бойынша орташа алынған ставка 11,9% -ды құрағанын атап өткен жөн. Сонымен бірге, 2016 жылдың ақпанында базалық мөлшерлемені жеткілікті жоғары деңгейде - 17% етіп белгілеген кезде кәсіпкерлік несиелер бойынша ставка 19,1% -ды құрады. Содан бері инфляцияның айтарлықтай төмендеуі кезінде базалық мөлшерлеме қазіргі 9% -ға дейін төмендеді. Осылайша, ақша-несиелік жағдайлардың төмендеуі ставкалардың төмендеуіне ықпал етті.

Пайыздық мөлшерлемелер деңгейінің ауытқуы табиғи құбылыс, бірақ несие капиталы нарығының дамуы ескерілуі керек. Несие пайызы коммерциялық банктермен несиелік қатынастарды реттеу үшін де қолданылады. Несиенің қымбаттауы қарыз алушылардың сырттан қаражат тарту мүмкіндіктерін шектейді және оларды өндіріс тиімділігін арттыру және өнімнің өзіндік құнын төмендету арқылы қаржылық мәселелерін шешуге мәжбүр етеді деп болжанады. Алайда, бұл шара әлі де қажетті әсер етпейді.

Сонымен бірге, ипотекалық несиелер бойынша орташа алынған ставкалар қазірдің өзінде 7-8% деңгейінде екені атап өтілді, бұл негізінен тұрғындарды тұрғын үймен қамтамасыз ету жөніндегі мемлекеттік бағдарламаларды іске асыруға байланысты.

Коммерциялық банктер несие операциясының нақты шарттарын ескере отырып, пайыздарды есептеудің әртүрлі тетіктерін қолдана отырып, пайыздық саясатта икемді болуға тырысады. Олар несие капиталы нарығындағы жағдайды, атап айтқанда заңды және жеке тұлғалардың салымдары мен депозиттерін ұйымдастыру кезінде ескереді. пайыз мөлшері көбінесе салымның мөлшеріне, ол енгізілген мерзімге, сондай-ақ депозитор банкке

берілген несиелік ресурстары үшін қандай мерзімде төлем алғысы келетіндігіне байланысты белгіленеді.

Несиелік пайыз экономикалық санат ретінде екі функцияны орындайды: а) кәсіпорындар пайдасының немесе жеке сектор кірістерінің бір бөлігін қайта бөлу; б) кәсіпорындар мен салалар арасында несиелік капиталын ұтымды орналастыру арқылы өндірісті реттеу. Пайыз – бұл бос ақша капиталы мен кірісті несиелік капиталына айналдырудың және салалар мен кәсіпорындар бойынша несиелерді бөлудің маңызды, бірақ жалғыз емес қозғаушы күші, кейде ақшаның құнсыздану қаупін сақтандыру құралы ретінде қызмет етеді.

1.5.4. Несиелік ресурстарды қалыптастыру көздері

Коммерциялық банктердің ресурстары – бұл белсенді операцияларды жүргізу үшін пайдаланылатын меншікті және тартылған қаражат жиынтығы.

Коммерциялық банктердің несиелік ресурстарына мыналар кіреді:

- Банктің меншікті ресурстары;
- Тартылған ресурстар.

Банк ресурстарының ерекше нысаны банктің меншікті ресурстары (қаражаты) болып табылады. Өз қаражаты айқын құқықтық негізге және функционалдық айқындылыққа ие бола отырып, бұл банктердің шығындары мен банкроттығы туындаған жағдайда салымшылар мен кредиторларға өтемақы төлемдерін жүзеге асыруға; банктердің міндеттеріне сәйкес операциялардың көлемі мен түрлерін қолдауға мүмкіндік беретін банкті дамытудың қаржылық базасы.

Банктің меншікті ресурстарының құрамында мыналар бар:

- жарғылық;
- резервтік;
- арнайы мақсаттағы қорлар;
- несиелер, бағалы қағаздар және өзге де активтер бойынша резервтер;
- басқа арнайы қорлар;
- жыл бойы бөлінбеген пайда.

Банктің меншікті қаражатының негізгі элементі – жарғылық капитал.

Банктің жарғылық қоры (капиталы) қатысушылардың (заңды және жеке тұлғалардың) салымдары есебінен толығымен қалыптастырылады және олардың міндеттемелерін қамтамасыз ету қызметін атқарады. Ол өмір сүрудің экономикалық негізін жасайды және банкті заңды тұлға ретінде құрудың міндетті шарты болып табылады. Жарғылық қордың мөлшері, оны қалыптастыру тәртібі банктің жарғысында айқындалады. Жарғылық капиталдың сомасы заңмен шектелмейді, бірақ банктің тұрақтылығын қамтамасыз ету үшін Ұлттық Банк ең төменгі мөлшерді белгілейді.

Резервтік қор. Оның шамасы жарғылық қорға пайызбен белгіленеді (15% - дан төмен емес мөлшерде). Қалыптастыру көзі-пайдадан алынатын аударымдар, ол жүргізілетін операциялар бойынша банктің ықтимал шығындарын жабуға және оның жұмыс істеу тұрақтылығын қамтамасыз етуге арналған. Резервтік қорды барлық банктер міндетті түрде «Акционерлік қоғамдар туралы» және «Банктер және банк қызметі туралы» заңдарға сәйкес құрады.

Арнайы мақсаттағы қорлар банктің иелігінде қалған таза пайданы бөлу нәтижесінде қалыптасады және таза пайданы белгілі бір мақсаттарға пайдалану процесін көрсетеді.

Несиелер, бағалы қағаздар және өзге де активтер бойынша резервтер жекелеген банк операциялары бойынша тәуекелдерді жабу және осылайша жинақталған резервтер есебінен шығындарды өтеу жолымен банктердің орнықтылығын қамтамасыз ету мақсатында құрылады. Бұл резервтердің шамасы, бір жағынан, банк активтерінің сапалы құрылымын, екінші жағынан, әсіресе таза пайдадан құрылған резервтік қорлар бөлігінде (мысалы, бірінші топтың несиелері бойынша ықтимал шығындарға арналған резервтер) банктің беріктік қорын көрсетеді.

Банктер амортизациялық аударымдар арқылы басқа да арнайы қорлар құрады: «Негізгі құралдардың тозуы», «Арзан және тез тозатын заттардың тозуы», сондай-ақ пайдадан құрылатын экономикалық ынталандыру қорлары. Банктің арнайы қорларына Үкіметтің шешімдері бойынша жүргізілетін негізгі қорларды қайта бағалаудан алынған қаражат; банктің акцияларды олардың бірінші иелеріне номиналдық құнынан артық сатуынан түскен қаражат және т. б. жатады.

Бөлінбеген пайда – бұл барлық төлемдер мен шегерімдерден кейін қалған коммерциялық банктің пайдасы.

Банктер ресурстарының негізгі бөлігін тартылған ресурстар (қаражат) құрайды, олар белсенді банк операцияларын жүзеге асыру үшін ақша қаражатына барлық қажеттіліктің 80-нен 90% - на дейін жабады. Тартылған қаражаттың ең көп мөлшері банктің меншікті капиталына байланысты. Әр түрлі елдерде меншікті капитал мен тартылған қаражат арасындағы арақатынастың әртүрлі стандарттары бар: 1:10-дан 1:100-ге дейін. Мысалы, Швейцарияда бұл қатынас 1:12, ал Жапонияда — 1:83.

Нарықтық қатынастары дамыған елдерде ресурстар құрамындағы меншікті қаражаттың үлесі 15-20% - ды айқындайды, бұл банктердің жеткілікті тұрақтылығын және олардың орнықтылығын қамтамасыз етуге мүмкіндік береді. Қазақстандық банктердің меншікті капиталы 10% - дан аспайды. Жеке коммерциялық банктер үшін банктік ресурстардың құрылымы әртүрлі, бұл олардың жеке ерекшеліктеріне байланысты.

Коммерциялық банктер несие ресурстарының негізгі үлесін пассивті операциялар, тартылған қаражат арқылы қалыптастырады. Олардың мәні әр түрлі салымдарды тарту, басқа банктерден несие алу, жеке бағалы қағаздарды шығару, сондай-ақ банк ресурстарының өсуіне әкелетін басқа да операцияларды жүргізу болып табылады.

Барлық тартылған ресурстарды жинақтау әдісі бойынша келесідей топтастыруға болады:

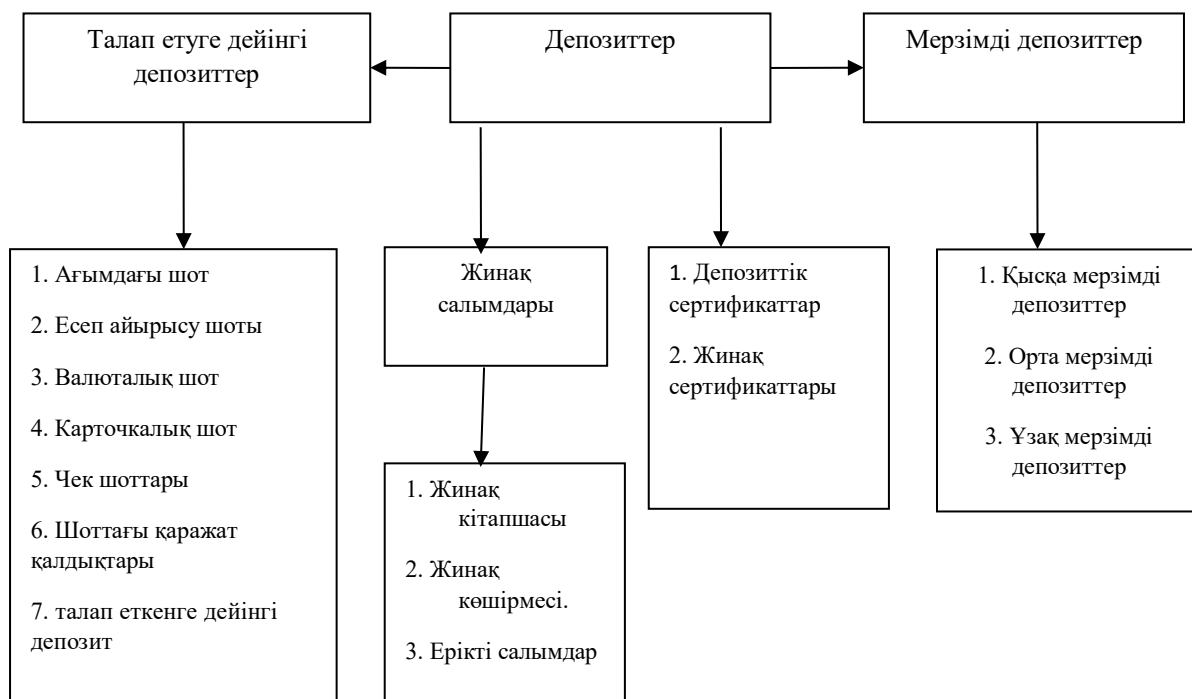
- депозиттік;
- депозиттік емес.

Коммерциялық банктердің тартылған ресурстарының көп бөлігі депозиттер, яғни жеке және заңды тұлғалардың клиенттері: кәсіпорындар, серіктестіктер, акционерлік қоғамдар белгілі бір шоттарға салған және олар шот режимі мен банк заңнамасына сәйкес пайдаланатын ақша қаражаты болып табылады.

Қазіргі заманғы банктік тәжірибе депозиттер мен депозиттік шоттардағы депозиттердің алуан түрлілігімен сипатталады. Бұл банктердің клиенттердің әртүрлі топтарының банктік қызметтерге деген сұранысын толығымен қанағаттандыруға және олардың жинақтары мен бос ақша капиталын банктік шоттарға тартуға деген ұмтылысына байланысты.

Депозит (салым) – банкке олардың меншік иесі белгілі бір шарттарда сақтау үшін салған ақша қаражаты (қолма-қол немесе қолма-қол емес нысанда, Ұлттық не шетел валютасында). Салымдарға ақша тартуға байланысты операциялар депозит деп аталады. Банктер үшін депозиттер олардың пассивті операцияларының негізгі түрі болып табылады, сондықтан белсенді несиелік операцияларды жүргізудің негізгі ресурсы болып табылады.

1-суретте коммерциялық банктердің депозиттік ресурстары ұсынылған.

1-сурет. Коммерциялық банктердің депозиттік ресурстары

Экономикалық мазмұны бойынша депозиттерді топтарға бөлуге болады:

* есеп айырысу және ағымдағы шоттардағы қаражат қалдықтарын қоса алғанда, талап етілгенге дейін;

* шұғыл;

* жинақ салымдары;

* бағалы қағаздар.

Депозиттерді басқа белгілер бойынша жіктеуге болады: мерзімі, салымшылардың түрлері, қаражатты салу және алу шарттары, төленген пайыздар, банктің белсенді операциялары бойынша жеңілдіктер алу мүмкіндігі және т. б.

Талап етілгенге дейінгі депозиттер. Ағымдағы есеп айырысуларды жүзеге асыруға арналған және кез келген сәтте толық немесе ішінара талап етілуі мүмкін. Салымдарды қолма-қол ақшамен де, қолма-қол ақшасыз есеп айырысу түрінде де алуға болады.

Отандық банк практикасындағы талап еткенге дейінгі депозиттерге мыналар жатады:

* мемлекеттік, акционерлік кәсіпорындардың, әртүрлі шағын коммерциялық құрылымдардың есеп айырысу және ағымдағы шоттарында сақталатын қаражат;

* жергілікті бюджеттердің қаражаты және жергілікті бюджеттердің шоттарындағы;

* валюталық шот;

* карточкалық шот;

* чек шоты;

* басқа банктердің корреспонденттік шоттарындағы қаражат қалдықтары;

* талап етілгенге дейінгі депозиттер.

Банк клиенттерге шоттарды аша отырып, белсенді несиелік операцияларды жүргізу үшін шоттар бойынша қалдықтарды пайдаланады.

Олардың иелері үшін талап етілетін депозиттік шоттардың артықшылығы олардың жоғары өтімділігі болып табылады. Мұндай шоттарға ақша ақшалай түрде көрсетілетін шаруашылық және басқа да операциялардың жүзеге асырылуына қарай есепке алынады

және алынады. Негізгі кемшілік – шот бойынша пайыздарды төлеудің болмауы немесе өте төмен пайыз.

Осылайша, талап етілгенге дейінгі депозиттік шоттың ерекшеліктерін келесідей сипаттауға болады:

- * жарна салу және ақшаны алу кез келген уақытта қандай да бір шектеусіз жүргізіледі;

- * шот иесі банкке шотты пайдаланғаны үшін тұрақты айлық мөлшерлеме түрінде немесе шот бойынша дебеттік айналымға пайызбен комиссия төлейді;

- * банк талап етілгенге дейінгі шоттардағы ақшаны сақтағаны үшін төмен пайыздық мөлшерлемелерді төлейді немесе мүлдем төлемейді (есептеулердегі қаражат);

- * ақша қолма-қол ақшамен де, есеп айырысу құжаттарын жазып беру жолымен де алынады.

Талап етілгенге дейінгі салымдар өз негізінде тұрақсыз, бұл оларды коммерциялық банктердің пайдалану аясын шектейді. Осы себепті шот иелеріне төмен пайыз төленеді немесе ол мүлдем төленбейді. Салымдарды тарту бойынша бәсекелестіктің артуы жағдайында коммерциялық банктер клиенттерді тартуға және шот иелеріне қосымша қызметтерді ұсынуды талап еткенге дейін салымдардың өсуін ынталандыруға, сондай-ақ оларға қызмет көрсету сапасын арттыруға тырысады.

Мерзімді депозиттер депозиттік ресурстардың ең тұрақты бөлігін білдіреді – бұл пайыздық төлеммен қатаң белгіленген мерзімге депозиттік шоттарға есептелетін ақша. Олар бойынша төлем мөлшерлемесі салымның мөлшері мен мерзіміне байланысты.

Мерзімді салымның иесі оған келісілген мерзім аяқталғаннан кейін ғана билік ете алатындығы ақшаны мерзімінен бұрын алу мүмкіндігін жоққа шығармайды. Алайда, бұл жағдайда клиент салым бойынша пайыз мөлшерін төмендетеді. Банк мерзімді салымдарды тартуға мүдделі, өйткені олар тұрақты және банкке салымшылардың қаражатын ұзақ уақыт иелік етуге мүмкіндік береді.

Мерзімді салымдар мен депозиттерге тән ерекшеліктер:

- * есеп айырысу үшін пайдалануға болмайды және оларға есеп айырысу құжаттары жазылмайды;

- * шоттардағы қаражат баяу айналады;

- * белгіленген пайыз төленеді;

- * ақшаны алып қою туралы банк салымшысының алдын ала хабардар етуі туралы талап белгіленеді.

Халықтың жинақ салымдары, атап айтқанда, нысаналы мақсаттағы салымдар банктің ресурстарында белгілі бір рөл атқарады. Олар толық сомада немесе ішінара енгізіледі және алынады және жинақ кітапшасын берумен куәландырылады және белгіленген мерзімі болмайды. Бұл төлемдер демалысқа, туған күніне, жаңа жылдық салымдар деп аталатын салымдар болуы мүмкін. Өнеркәсіптік дамыған елдерде депозиттердің бұл түрлері әсіресе танымал.

Жинақ салымдарына тән:

- * ақша қаражатын сақтаудың белгіленген мерзімінің болмауы;

- * қаражатты алу туралы ескерту талап етілмейді;

- * шоттан ақша салу және алу кезінде жинақ кітапшасы ұсынылады, онда қаражаттың қозғалысы көрсетіледі.

Отандық банктік тәжірибеде жинақ шоттары тек жеке тұлғаларға ғана ашылады. Шет елдерде мұндай шоттар коммерциялық емес ұйымдар мен бизнес фирмаларға да ашылады.

Жинақ салымдары қаражаттың еркін түсуіне және алынуына жол береді және негізінен жалақыны, зейнетақыларды, тұрақты төлемдерді есептеу үшін пайдаланылады. Осы салымдар бойынша ең төменгі пайыздық мөлшерлеме есептеледі. Батыс тәжірибесінде бұл шоттар осы шот бойынша төлемдерді жүзеге асыру үшін қаражат жетіспеген жағдайда қалдықты автоматты түрде нығайту үшін мерзімді салымға «байланған» болуы мүмкін.

Бұл салымдардың банктер үшін өз пайдасы мен кемшіліктері бар. Олардың көмегімен халықтың пайдаланылмаған кірістері жұмылдырылып, олар өндірістік капиталға айналады. Кемшіліктері: салымдар бойынша жоғары пайыздарды төлеу қажеттілігі және осы салымдардың экономикалық, саяси, психологиялық факторларға ұшырауы, бұл осы шоттардан қаражаттың тез кету қаупін және банктің өтімділігін жоғалтуды арттырады.

Осы мәселені қарау кезінде отандық коммерциялық банктердің депозиттік саясаты шет мемлекеттердің құралдарын қолдана бастайтынын атап өткен жөн – бұл кез-келген басқа бағалы қағаз сияқты нарықта айналымға түсе алатын ұсынушыға арналған депозиттік сертификат. Депозиттік сертификат – эмитент банктің ақша қаражатының салымы туралы салымшының немесе оның құқықтық мирасқорының салым сомасы мен ол бойынша пайыздарды белгіленген мерзім өткеннен кейін алу құқығын куәландыратын жазбаша куәлігі.

Оларды алғаш рет 1961 жылы АҚШ банктерінің бірі айналымға енгізді. Шот иелеріне өтеу мерзімі мен пайыздық мөлшерлемесі көрсетілген арнайы атаулы куәліктер (сертификаттар) беріледі.

Депозиттік сертификат – бұл банкте белгілі бір жеткілікті үлкен ақша сомасын депозитке салу туралы жазбаша куәлік, онда банктің оны міндетті түрде қайта сатып алу мерзімі және төленген үстеме мөлшері көрсетіледі. Осылайша, АҚШ банктері депозиттік сертификатты кем дегенде 100 мың долларға, ал Британдық-50 мыңнан 250 мың фунт стерлингке дейін жібереді.

Депозиттік сертификаттар тек заңды тұлғаларға беріледі. Олар номиналды және ұстаушы болуы мүмкін. Депозиттік сертификаттарды банктер шартта белгіленген пайызбен белгілі бір мерзімге немесе талап етілгенге дейін шығарады.

Жеке тұлғалар үшін банктер белгіленген мерзімге де, талап етілгенге дейін де беретін жинақ сертификаттары пайдаланылады.

Депозиттік сертификаттың артықшылықтары: біріншіден, депозиттік саясаттың басқа құралдарынан айырмашылығы, ол биржалық ойынның мәні болып табылады, сондықтан оның иесі нарықтық жағдайдың қолайлы өзгеруі нәтижесінде қосымша пайда алуға сене алады. Екіншіден, Үкімет кәсіпорындардың депозиттерін тоқтату туралы ниетін жүзеге асырған жағдайда, нарықта еркін жүретін сертификатты сатып алу оның иелеріне таңдау жасау еркіндігін береді. Бұл жағдайда сертификат балама төлем құралына айналады.

Жинақ сертификаттары жеке тұлғаларға сатуға арналған. Мерзімді жинақ сертификаттарының айналым мерзімі 1 жылдан асуы мүмкін (3 жыл болуы мүмкін). Егер сертификат бойынша депозитті немесе салымды алу мерзімі кешіктірілсе, онда мұндай сертификат талап етілетін құжатқа айналады. Банк иесінің бірінші талабы бойынша онда көрсетілген соманы төлеуге міндетті. Жинақ сертификаттары тек жеке тұлғаға беріледі.

Депозиттік және жинақ сертификаттарын, егер бұл оларды сатып алу шартында көзделсе, белгіленген мерзімнен бұрын төлеуге ұсынуға болады. Бұл жағдайда банк қаражатты нақты пайдалану мерзімі үшін пайыздар төлейді. Коммерциялық банк үшін ресурстарды жинақтаудың осы формаларының артықшылығы үлкен сомалар қатаң белгіленген мерзімге банктің қарамағына түседі және осылайша несие ресурстарының ең тұрақты бөлігін көбейтеді.

Сертификаттарды салымшылардың санатына байланысты депозиттік және жинақ шоттарына бөлуден басқа, сертификаттарды басқа белгілер бойынша анықтауға болады:

1. Шығару тәсілі бойынша:

- бір реттік тәртіппен шығарылатындар;
- сериямен шығарылған.

2. Ресімдеу тәсілі бойынша:

- атаулы;
- ұсынушы.

Сертификат иесі сертификатты талап ету құқығын басқа адамға бере алады. Ұсынушыға арналған сертификат бойынша бұл басқаға беру жай тапсырумен жүзеге асырылады, атаулы сертификат бойынша – екі жақты келісіммен (беру жазбасы (цессия) арқылы) сертификаттың сыртқы жағында ресімделеді. Ақша сомаларын талап ету мерзімі басталған кезде сертификат иесі оны сертификатты өтеу әдісі көрсетілген өтінішпен бірге банкке ұсынуы керек.

Қазақстан Республикасының 2003 жылғы 02 шілдедегі №461 «Бағалы қағаздар нарығы туралы» Заңына сәйкес елімізде депозитарлық қолхаттарды (депозиттік сертификаттарды) шығаруға рұқсат етілген.

Ресурстарды тартудың депозиттік емес көздері. Мұндай қаражат тартудың ең көп таралған түрлеріне мыналар жатады:

- * банкаралық нарықта қарыз алу;
- * облигациялар шығарылымы.

Бұл операциялардың негізгі мақсаты банктің өтімді жағдайын жақсарту болып табылады.

Банкаралық қарыздар – бұл коммерциялық банктер иеленетін мерзімді несиелердің бір түрі.

Коммерциялық банктер кез келген заңды тұлға сияқты ресурстарды ұлғайту мақсатында өздерінің бағалы қағаздарын шығаруға құқылы. Негізінен отандық банктер облигациялар шығарады.

Банк қарыздар түрінде немесе ақша нарығында өз қарыздарын сату арқылы алатын қаражат – бұл депозиттік емес тартылған қаражат. Олар депозиттерден ерекшеленеді, өйткені олар, біріншіден, жеке емес, яғни, банктің нақты клиентімен байланысты емес, бірақ нарықта бәсекелестік негізде сатып алынады. Екіншіден, бұл қаражатты тарту бастамасы банктің өзіне тиесілі.

Мұндай ресурстарды негізінен ірі банктер пайдаланады.

1.5.5. Несие формалары

Несие коммерциялық және банктік болып табылады. Олар қатысушылардың құрамы, несие объектілері, динамикасы, пайыз мөлшері және қызмет ету саласы бойынша ерекшеленеді. Қазақстанда банктік несие барынша дамыды, ал коммерциялық несие өзінің ерекшеліктеріне байланысты дамымады.

Коммерциялық несие – бұл жұмыс істеп тұрған кейбір кәсіпкерлердің басқаларға төлемді кейінге қалдыру арқылы тауарларды сату түрінде беретін несиесі. Ол борышкердің (сатып алушының) негізгі қарыз сомасын да, есептелген пайыздарды да белгілі бір мерзімде өтеу міндеттемесіне беріледі.

Коммерциялық несиені пайдалану борышкерлерден түсетін түсімдердің баяулауы жағдайында сатушыдан жеткілікті резервтік капиталдың болуын талап етеді.

Коммерциялық несие берудің бес негізгі әдісі бар:

- 1) вексель әдісі;

- 2) ашық шот;
- 3) белгілі бір мерзімде төлеген жағдайда жеңілдік;
- 4) маусымдық несие;
- 5) консигнация.

Көп жағдайда коммерциялық несие беру вексель әдісі арқылы жүзеге асырылады. Вексель – бұл вексель иесіне белгілі бір ақша сомасын төлеу үшін вексель берушінің сөзсіз ақшалай міндеттемесі.

Коммерциялық несие объектісі – тауар капиталы. Ол өндірістік капиталдың айналымына, өндіріс саласынан тұтыну саласына тауарлардың қозғалысына тікелей қызмет етеді. Коммерциялық несиенің ерекшелігі – несие капиталы мұнда өнеркәсіппен біріктіріледі. Коммерциялық несиенің мақсаты – тауарлар мен олардағы пайданы сатуды жеделдету. Тауардың бағасына және вексель сомасына кіретін оның пайызы банктік несиеге қарағанда төмен, оның міндеті несиелер бойынша пайда табу болып табылады.

Бұл несиенің мөлшері өнеркәсіптік және сауда кәсіпкерлерінің резервтік капиталының мөлшерімен шектелген. Бұл капиталды тек мәміле шарттарында анықталған бағыттарда ғана беруге болады: кәсіпорындарда өндіріс құралдары құрылған кәсіпкерлерден, олар тұтынылған кәсіпорындардағы кәсіпкерлерге немесе тауар өндірушілерден оларды сататын сауда компанияларына.

Банк несиесі – бұл несие-қаржы институттары (банктер, қорлар, қауымдастықтар) кез-келген шаруашылық субъектілеріне (жеке кәсіпкерлерге, кәсіпорындарға, ұйымдарға) ақшалай несие түрінде беретін несие. Банк несиесі – бұл экономикадағы несие қатынастарының ең көп таралған нысандарының бірі, оның объектісі несиеге ақша беру процесі болып табылады. Банктік несиені Ұлттық Банктен осындай операцияларды жүргізуге лицензиясы бар несиелік-қаржы ұйымдары ғана береді. Қарыз алушы ретінде заңды тұлғалар әрекет етеді, несие шарты несие қатынастарының құралы болып табылады. Банк несиенің осы түрі бойынша кірісті несие немесе банктік пайыз түрінде алады.

Несиенің бұл түрі коммерциялық несиенің шекарасын еңсереді, өйткені ол несиелік операциялардың бағытымен, мерзімдерімен және сомаларымен шектелмейді. Оны қолдану аясы кеңірек: коммерциялық несие тек тауарлардың айналымына қызмет етеді; банк несиесі әрі капиталды жинақтау, әрі қоғамның барлық таптарының ақшалай кірістері мен жинақтарының бір бөлігін айналдыру қызметін атқарады.

Коммерциялық вексельді банктік вексельмен алмастыру несиені икемді етеді, оның ауқымын кеңейтеді, қауіпсіздікті арттырады. Банктік және коммерциялық несиенің динамикасы әртүрлі. Соңғысының көлемі өндіріс пен сауданың өсуімен артады және олардың төмендеуімен азаяды. Өнеркәсіптік өрлеу кезеңінде оған сұраныс пен сұраныс артып, дағдарыс кезінде азаяды.

Дағдарыстардың әсерінен тауарларды өндіру және сату азаяды, ал қарызды төлеу үшін банктік несиеге сұраныс артады. Қалпына келтіру және қалпына келтіру кезеңінде нақты капиталдың көлемі артып, өнімді мақсаттар үшін банктік несиелерге сұраныс артады. Бұл банктік несиенің қосарланғандығын білдіреді, яғни бірде қарыз алушылар оны жұмыс істеп тұрған капиталдың көлемін ұлғайту үшін пайдалады, бірде несие түрінде - қарыз міндеттемелерін өтеу үшін қажетті төлем құралдары ретінде пайдаланылады.

Банк несиесін ақша несиесі мен капитал несиесіне шартты түрде бөлу әлеуметтік капиталды көбейту негізінде қарыз алушының несиелерді пайдалану сипатына және олардың жұмыс істейтін капитал көлеміне әсеріне байланысты болады. Жеке капиталды көбейту тұрғысынан банктік несие несиені қамтамасыз ету негізінде бөлінеді: ақша мен капитал және несиенің қарыз алушының капиталының мөлшеріне әр түрлі әсерін көрсетеді.

Тауарларды, вексельдерді, бағалы қағаздарды кепілге беру кезінде қарыз алушы банктен қосымша капитал алмайды. Ол үшін бұл ақша қарызы. Борышкер банктен қамтамасыз етілмеген несиені алған кезде, ол қосымша капиталды алады. Мұндай несиені капитал несиесі болып табылады. Банктік несиенің басым болуына қарамастан, қазіргі жағдайда коммерциялық несиенің ролін арттыру үрдісі байқалады.

Банктік несиені жіктеледі:

1. Өтеу мерзімі бойынша.

Қысқа мерзімді несиелер қарыз алушының меншікті айналым қаражатының уақытша жетіспеушілігінің орнын толтыруға беріледі. Мерзімі бір жылға дейін. Бұл несиелер бойынша пайыздық мөлшерлеме несиені қайтару мерзіміне кері пропорционалды. Қысқа мерзімді несиені айналым саласына қызмет көрсетеді.

Орта мерзімді несиелер өндіріс және коммерциялық мақсаттар үшін 1 жылдан 3 жылға дейін беріледі.

Ұзақ мерзімді несиелер инвестициялық мақсаттарда қолданылады. Олар берілетін несиені ресурстарының үлкен көлемімен ерекшеленетін негізгі құралдардың қозғалысына қызмет етеді. Қайта құруға, техникалық қайта жарақтандыруға, барлық қызмет салаларының кәсіпорындарында жаңа құрылысқа несиені беру кезінде қолданылады. Күрделі құрылыста, отын-энергетикалық кешенде ұзақ мерзімді несиелер ерекше дамыды. Орташа өтеу мерзімі 3 жылдан 5 жылға дейін.

Онкольдық несиені несиені берушіден ресми хабарлама алғаннан кейін белгіленген мерзімде қайтарылады (өтеу мерзімі бастапқыда көрсетілмеген).

2. Өтеу тәсілдері бойынша.

Қарыз алушы тарапынан біржолғы жарнамен өтелетін несиелер. Қысқа мерзімді несиелерді қайтарудың бұл дәстүрлі түрі оңтайлы, өйткені ол сараланған пайыздық механизмді қолдануды қажет етпейді.

Несие шартының бүкіл қолданылу мерзімі ішінде бөліп-бөліп өтелетін несиелер. Қайтарудың нақты талаптары шартпен белгіленеді. Әрқашан ұзақ мерзімді несиелер үшін қолданылады.

3. Несиені пайызын алу әдістері бойынша.

Жалпы өтеу кезінде пайыз төленетін несиелер.

Несие шартының бүкіл қолданылу мерзімі ішінде қарыз алушының біркелкі жарналарымен проценті төленетін несиелер.

Қарыз алушыға тікелей несиені берген кезде банк пайызын ұстап қалатын несиелер.

4. Несиені беру тәсілдері бойынша.

Өзінің шығындарын, оның ішінде аванстық сипаттағы шығындарды өтеу үшін қарыз алушының есеп айырысу шотына жіберілетін *өтемақы несиелері.*

Ақылы несиелер. Бұл жағдайда несиелер қарыз алушыға өтеу үшін ұсынылған есеп айырысу-ақша құжаттарын төлеуге тікелей міндетті.

5. Несиелеу әдістері бойынша.

Тараптар арасындағы шартта көзделген мерзімде және сомаға берілетін *біржолғы несиелер.*

Несиелік желі – бұл банктің қарыз алушы алдындағы келісілген лимит шегінде оған белгілі бір уақыт кезеңінде несиелер беруге заңды түрде ресімделген міндеттемесі.

Несие желілері:

- жаңартылатын – банктің айналым қаражатының уақытша жетіспеушілігін бастан кешіріп отырған клиентке несиені беру жөніндегі берік міндеттемесі. Қарыз алушы несиенің бір бөлігін өтей отырып, белгіленген лимит пен шарттың қолданылу мерзімі шеңберінде жаңа несиені алуға үміттенеді;

- егер компания мезгіл-мезгіл айналым қаражатына мұқтаж болса, маусымдық несие желісін банк ұсынады, бұл маусымдық циклге немесе қоймада қорларды қалыптастыру қажеттілігіне байланысты.

6. Пайыздық ставкалардың түрлері бойынша.

Несиеудің барлық кезеңіне белгіленетін және қайта қарауға жатпайтын белгіленген пайыздық мөлшерлеменен несиелер. Бұл жағдайда қарыз алушы пайыздық мөлшерлемелер нарығындағы конъюнктураның өзгеруіне қарамастан, несиені пайдаланғаны үшін өзгермеген келісілген мөлшерлеме бойынша пайыздарды төлеу міндеттемесін өзіне алады. Тіркелген пайыздық мөлшерлемелер қысқа мерзімді несие беру кезінде қолданылады.

Өзгермелі пайыздық мөлшерлемелер. Олар несие және қаржы нарығындағы жағдайға байланысты үнемі өзгеріп отырады.

Сатылы ставкалар мезгіл-мезгіл қайта қаралады. Күшті инфляция кезеңінде қолданылады.

7. Несие саны бойынша.

Бір банк берген несиелер.

Синдикатқа біріккен екі немесе одан да көп несие берушілер бір қарыз алушыға беретін синдикатталған несиелер.

Параллель несиелер. Бұл жағдайда әр банк клиентпен жеке келіссөздер жүргізеді, содан кейін қарыз алушымен мәміле шарттарын келіскеннен кейін жалпы келісім жасалады.

8. Қамтамасыз етудің болуына қарай.

Сенімгерлік несиелер, олардың қайтарылуын қамтамасыз етудің жалғыз нысаны несиелік келісім болып табылады. Несиенің бұл түрі нақты кепілдікке ие емес, сондықтан, әдетте, несие қабілеттілігі бойынша бірінші дәрежелі, олармен банк ұзақ уақыт байланыста болған және бұрын жасалған қарыздар бойынша шағымдары жоқ клиенттерге беріледі.

Конткорренттік несие. Банк ұзақ мерзімді сенімді қарым-қатынастары бар клиенттерге, несиелік беделі өте жоғары кәсіпорындарға ашылатын конткорренттік шотты пайдалану кезінде беріледі.

Кепіл шарты. Мүлікті (жылжымалы және жылжымайтын) кепілге салу, егер міндеттеме орындалмаса, несие беруші - кепіл ұстаушы осы мүлікті сатуға құқылы екенін білдіреді. Кепіл несиені қайтаруды ғана емес, шарт бойынша ол орындалмаған жағдайда көзделген тиісті пайыздар мен тұрақсыздық айыбын төлеуді де қамтамасыз етуге тиіс.

Кепілгерлік шарты. Ол бойынша кепілгер басқа тұлғаның (қарыз алушының, борышкердің) кредиторының алдында соңғысының өз міндеттемелерін орындауы үшін жауап беруге міндеттенеді. Қарыз алушы мен кепілгер несие беруші алдында ортақ борышкерлер ретінде жауап береді.

Кепілдік. Бұл заңды тұлғалар арасындағы міндеттемені қамтамасыз ету үшін кепілдік шартының ерекше түрі. Қаржылық тұрғыдан тұрақты кез-келген заңды тұлға кепілгер бола алады.

Несиелік тәуекелдерді сақтандыру. Қарыз алушы кәсіпорын сақтандыру компаниясымен сақтандыру шартын жасасады, онда несиені белгіленген мерзімде өтемеген жағдайда сақтандырушы несие берген банкке оны пайдаланғаны үшін пайыздарды қоса алғанда, қарыз алушы өтемеген несие сомасының 50-ден 90% - ға дейінгі мөлшерінде өтем төлейді.

9. Несиенің нысаналы мақсаты бойынша.

Жалпы сипаттағы несиелерді қарыз алушы қаржы ресурстарына кез-келген қажеттілікті қанағаттандыру үшін өз қалауы бойынша пайдаланады.

Нысаналы несиелер. Қарыз алушы үшін банк бөлген ресурстарды несиелік шарттың талаптарында айқындалған міндеттерді шешу үшін ғана пайдалану қажеттілігін көздейтін несиелер.

Ипотекалық несиелер. Тұрғын үй сатып алуға немесе жер сатып алуға беріледі. Банктер мен мамандандырылған несие және қаржы институттары несие береді. Несиe бөліп-бөліп беріледі. Пайызы жылына 15-тен 30% - ға дейін ауытқиды.

Несиенің түрлері тұтынушылық, ауылшаруашылық, ипотекалық, Мемлекеттік, Халықаралық болып табылады.

Тұтынушылық несиe – бұл коммерциялық несиe (бөлшек сауда дүкендері арқылы кейінге қалдырылған тауарларды сату) және банктік (тұтынушылық несиелер) несиe нысаны. Оның объектісі әдетте ұзақ мерзімді тауарлар, түрлі қызметтер болып табылады. Тұтынушылық несиенің максималды мерзімі – 3 жыл. Бұл несиe халықтың болашақ кірісі есебінен сатудың ажырамас элементіне айналды, өйткені халықтың төлем қабілетті сұранысы шектеулі және тауарларды сату созылмалы қиындықтармен байланысты. Тұтынушылық несиені пайдалану үшін, әдетте, жоғары пайыздар алынады (АҚШ - та жылына 20% немесе одан да көп, Францияда комиссиялармен бірге 35% - ға дейін), олар халықтың кірістерінен төленеді және монополиялардың пайдасына ұлттық кірісті бөлудің қайталама нысаны ретінде әрекет етеді. Тұтынушылық несиe жеке тұлғаларға тұрғын үй сатып алуға немесе салуға ұзақ мерзімді банктік қарыздар (тұрғын үй несиесі) нысанында да беріледі.

Мемлекеттік несиe – азаматтар мен заңды тұлғаларға қатысты мемлекет пен жергілікті билік органдары қарыз алушы немесе несиe беруші болатын несиелік қатынастардың жиынтығы. Бұл несиенің дәстүрлі түрі-бюджет тапшылығын жабу үшін несиe капиталы нарығының ресурстарының 1/3 (АҚШ) бастап 2/3 (ГФР) дейін алатын мемлекеттік қарыздарды шығаруды білдіреді. Мемлекеттік қарыздар – бұл мемлекеттің өз функцияларын жүзеге асыру үшін пайдаланатын салықтан кейінгі екінші кіріс көзі.

Халықаралық несиe – Халықаралық экономикалық және валюталық-қаржылық қатынастар саласындағы несиe капиталының қозғалысын көрсететін жеке және мемлекеттік сипатта болатын несиe.

Өзін-өзі тексеруге арналған сұрақтар

1. Экономикалық категория ретінде несиенің себептерін ашыңыз.
2. Несиенің негізгі функциялары қандай?
3. Қарапайым пайыздар қалай есептеледі?
4. Қандай жағдайларда күрделі пайыздар есептеледі?
5. Несиенің қандай формаларын білесіз және олардың мәні неде?

6-ТАРАУ. НЕСИЕ ЖӘНЕ БАНК ЖҮЙЕЛЕРІ. НЕСИЕ МЕКЕМЕЛЕРІНІҢ ТҮРЛЕРІ

1.6.1. Несие жүйесі ұғымы, оның құрылымы

Қазіргі заманғы несие жүйесі ұзақ тарихи дамудың және нарықтық экономиканың даму қажеттіліктеріне бейімделудің нәтижесі болып табылады. Несиелік жүйенің екі ұғымы ерекшеленеді: 1) несиелік-есеп айырысу қатынастарының, несие беру нысандары мен әдістерінің жиынтығы; 2) экономиканы реттеу мақсатында мемлекет белсенді пайдаланатын несиелік-қаржы мекемелерінің жиынтығы.

Несиелік қатынастар несие капиталының қозғалысымен байланысты және несиенің әртүрлі нысандарын қамтиды. Несие жүйесі несие және қаржы институттарының жиынтығы ретінде қоғамның әртүрлі таптарының бос ақшалай капиталын, кірістері мен жинақтарын жинақтайды және оларды кәсіпорындарға, Үкіметке және жеке тұлғаларға несие береді. Ол әлеуметтік көбеюдің бүкіл механизміне делдал болады және өндірісті шоғырландыру мен капиталды орталықтандырудың қуатты факторы ретінде қызмет етеді, бос ақшаны тез жұмылдыруға және оларды ел экономикасында пайдалануға ықпал етеді.

Қаржы институттарының құрылымында екі негізгі топ бар – әмбебап бейіндегі делдалдар, олар негізінен пассивті және белсенді сипаттағы несиелік және қаржылық операциялардың барлығымен немесе басым көпшілігімен және белгілі бір операцияларға мамандандырылған делдалдармен айналысады.

Басқаша айтқанда, несие жүйесі банктік және басқа несие мекемелерінің жиынтығымен, ұйымның заңды нысандарымен және несие операцияларын жүзеге асырудың тәсілдерімен сипатталады. Несиелік қатынастарды ұйымдастырудың екі ішкі жүйесі бөлінеді: банктік және банктік емес институттар аясында. Тиісінше, несие жүйесінің екі негізгі буыны қалыптасады: банк және мамандандырылған несие және қаржы институттары.

1.6.2. Банк мекемелерінің түрлері

Жоғарыда айтылғандай, қазіргі несие жүйесінде екі ішкі жүйе бар: банк және парабанк (несие және қаржы институттары).

Кез-келген ел үшін қаржылық қызметтердің негізгі үлесін көрсететін банк жүйесі маңызды рөл атқарады. Банк ісі – бұл несие капиталын тартуға және бөлуге байланысты кәсіпкерлік қызметтің нақты нысаны.

Банктер экономиканың дамуына және елдердің бай болуына көмектесе отырып, ақша жасап, сонымен қатар оны тауарға айналдырады. Бүгінде олар шаруашылықта маңызды орын алып, экономиканы дүр сілкіндіретіндей қабілеті бар. Бұл, ең алдымен, банктер экономикадағы есеп айырысу жүйесіне қызмет көрсете отырып, сатып алушылардан сатушыларға ақша аудару бойынша жұмыстың негізгі бөлігін орындайтындығына байланысты.

Банктер қаншалықты жақсы жұмыс істесе, соғұрлым ақша экономикаға тезірек айналады және олар елге сауда жасауға және тауар өндірісін дамытуға көмектеседі. Бірақ егер банктер бұл жұмысты тоқтатса, кез-келген мемлекеттің экономикасы «қыза» бастайды.

Банктердің болуы ақша есептеулерінің көп бөлігін қолма - қол ақшасыз нысанда жүргізуге мүмкіндік береді, бұл барлық істерді жүргізуді айтарлықтай жеңілдетеді (және банк саласындағы істердің қалыпты жағдайын да жеделдетеді).

Осылайша, банктер нарықтық экономиканы азаматтарға, мемлекетке және кәсіпкерлерге қажетті ақшаны ыңғайлы және жылдам жылжытуға болатын арналар жүйесімен қамтамасыз етеді. Бұл осындай қызметтерді ұсыну, сонымен қатар ежелден

құндылықтарды сенімді сақтауды қамтамасыз ету және банктерге кірістерінің негізгі бөлігін әкеледі. Тиісінше, бүкіл әлемдегі банкирлердің басты міндеті – ақша қозғалысын жеделдету және жеңілдету, өз клиенттеріне жаңа мүмкіндіктер жасау және ол үшін қосымша ақы алу.

Банктердің өзара байланыстарына, олар атқаратын функциялардың сипатына байланысты банк жүйесін құрудың екі түрі бөлінеді: бір деңгейлі (тарату, орталықтандырылған) және екі деңгейлі.

Әкімшілік-командалық басқару режимі бар елдер үшін бір деңгейлі банк жүйесі тән. Оның ерекшеліктері барлық банктер, соның ішінде орталық банктер шаруашылыққа несиелік және есептік қызмет көрсету бойынша ұқсас функцияларды атқаратындығында. Жүйеде ресми түрде бірнеше банк болса да, іс жүзінде Орталық банк бірыңғай несие-есеп айырысу және валюта орталығы ретінде әрекет ететін коммерциялық банктердің функцияларын өзіне алады. Барлық басқа банктер өз операцияларын орталық банктің директиваларына сәйкес жүргізеді.

Қазақстанды қоса алғанда, нарықтық экономикасы бар елдерде орталық және коммерциялық банктер функцияларының қатаң бөлінуімен сипатталатын екі деңгейлі жүйе жұмыс істейді.

Екі деңгейлі жүйе үш элементтен тұрады: орталық банк (банк жүйесінің осі); екінші деңгейдегі банктер және банк инфрақұрылымы мекемелері – банк қызметін ақпараттық, әдістемелік, ғылыми және кадрлық қамтамасыз ету (ақпаратты өңдеу, беру және сақтау қызметтері, банкаралық коммуникацияның халықаралық жүйелері, сақтандыру құрылымдары, есеп айырысу палаталары, аудиторлық қызметтер, валюта саудасы орталықтары, банкаралық несиелер, банктер үшін кадрлар даярлау жүйесі).

Банктер атқаратын функцияларының ерекшелігіне қарай екі түрге бөлінеді: эмиссиялық және эмиссиялық емес.

Эмиссиялық банктер – орталық банктер айналысқа ақша белгілерін шығаруға құқылы. Әр түрлі елдерде олар әртүрлі аталады: халықтық, ұлттық, резервтік.

Орталық банктер банк жүйесінің реттеуші буыны болып табылады, сондықтан олардың қызметі ақша айналымын нығайтумен, ұлттық ақша бірлігінің және оның шетел валюталарына қатысты бағамының тұрақтылығын қорғаумен және қамтамасыз етумен; елдің банк жүйесін дамыту мен нығайтумен; есеп айырысудың тиімді және үздіксіз жүзеге асырылуын қамтамасыз етумен байланысты.

Дәстүрлі түрде орталық банктің алдына бес негізгі міндет қойылады. Орталық банк міндеттері:

* елдің эмиссиялық орталығы, яғни банкноттарды шығаруға монополиялық құқықты пайдалану;

* банктердің банкі: сауда-өнеркәсіптік клиенттермен емес, негізінен осы елдің банктерімен операциялар жасау; олардың мөлшері заңмен белгіленген кассалық резервтерін сақтау, оларға несие беру (соңғы сатыдағы несие беруші), ұлттық несие жүйесінде стандарттау мен кәсіпқойлықтың қажетті деңгейін сақтай отырып, қадағалауды жүзеге асыру;

* үкімет банкі. Ол үшін ол мемлекеттік экономикалық бағдарламаларды қолдауы және мемлекеттік бағалы қағаздарды орналастыруы керек; үкімет үшін несие беру және есеп айырысу операцияларын жүргізу, алтын-валюта резервтерін сақтау (ресми) ;

* мемлекеттің бас есеп айырысу орталығы: өзара талаптар мен міндеттемелерді (клирингтерді) есепке алуға негізделген қолма-қол ақшасыз есеп айырысуларды орындау кезінде басқа банктер арасында делдал болу;

* экономиканы ақша-несие әдістерімен реттеу органы.

Бірқатар елдерде орталық банктердің бұл міндеттері заңнамада бекітілген. Осылайша, ұлттық ақша бірлігінің эмиссиясына монополия Орталық Банкке несиелік институттарының өтімділігін бақылауда ұстауға мүмкіндік береді. Германияда, мысалы, неміс федералды Банкі туралы заңда ақша массасының өсуінің жоғарғы шегін белгілеу механизмі берілмегеніне қарамастан, айналыстағы ақшаны реттеу құралдары анықталды.

«Банктердің банкі» ретінде бас банк несиелік институттарға қайта қаржыландыру мүмкіндігін береді. Бұл ретте ол заң бойынша коммерциялық банктерді несиелік қаражатпен шектеуге құқылы. Орталық банктің несиелік институттарымен жасалатын операцияларының ең көп таралған екі түрі: чектер мен вексельдерді (соның ішінде қазынашылық) сатып алу және сату және бағалы қағаздармен, вексельдермен және төлем талаптарымен кепілдік операциялары.

Елдің банк жүйесінің жұмыс істеуінде орталық банктің қадағалауды жүзеге асыру сипаты маңызды рөл атқарады. Алайда, Ұлыбританияда 1979 жылға дейін ондаған жылдар бойы бас банк тарапынан банк жүйесінің екінші деңгейінің қызметін бақылау заңмен бекітілмеген және жеткілікті либералды болған. Неміс федералды банкі арнайы федералды банктік бақылау органының бақылауына ықпал етеді. Соңғысында агенттіктердің қажетті құрылымы болмағандықтан, ол Орталық банктің филиалдық желісіне сүйенеді. Ағылшын Ұлттық Банкі, неміс Ұлттық Банкінен айырмашылығы, бұл функцияны шектеулі көлемде ғана орындайды (банктік бақылау Қаржы министрлігіне берілді); жаңа заңның жобасында оған Банктік қадағалау құқықтарының едәуір бөлігін беру қарастырылған.

Бес мәселені шешу кезінде Орталық банк негізінен үш негізгі функцияны орындайды: реттеуші, бақылаушы және ақпараттық-зерттеу.

Бірінші функция айналыстағы ақша массасын реттеуді қамтиды. Бұған қолма-қол және қолма-қол ақшасыз эмиссияны азайту немесе кеңейту және дисконттау саясатын, минималды резервтер саясатын, ашық нарықты, сондай-ақ валюта саясатын жүргізу арқылы қол жеткізіледі.

Бақылау функциясы реттеуші функциямен тығыз байланысты. Орталық банк, мысалы, минималды резервтер немесе дисконттау саясатын жүргізу кезінде белгілі бір банктің жағдайы туралы кең ақпарат алады. Бақылау функциясы банк жүйесінің сапалық құрамына қойылатын талаптарға сәйкестікті анықтауды, яғни несиелік институттарды Ұлттық банк нарығына жіберу рәсімін қамтиды. Бұдан басқа, бұған несиелік институттар үшін талап етілетін экономикалық коэффициенттер мен нормалар жиынтығын әзірлеу және оларды бақылау жатады.

Барлық орталық банктерге ақпараттық-зерттеу функциясы, яғни ғылыми-зерттеу, ақпараттық-статистикалық орталықтың қызметі тән. Сонымен қатар, көптеген елдерде бұл функция заңмен белгіленген. Сонымен, неміс федералды Банкі қажет болған жағдайда Федералды Үкіметке ұсыныстар беруге, сондай-ақ оны несиелік жүйесінің дамуы туралы ақпаратпен қамтамасыз етуге міндетті.

Ұлттық банк туралы заңда дәл осы функцияға үлкен мән беріледі: банк өз шешімдерін орталық газеттердің біріне арнайы қосымшада жариялауға міндетті деп болжанады. Мысалы, Австрия Ұлттық Банкіне ақпаратқа қол жеткізу тұрғысынан айтарлықтай құқықтар берілген. Ол жеке несиелік институттарының қызметі туралы анықтаманы талап етуге, коммерциялық банктердің есеп беру мерзімі мен нысанын белгілеуге құқылы. Осы деректер базасында Орталық банк жасырын статистикалық талдау жүргізеді және қажет болған жағдайда мемлекеттік биліктің жоғары инстанцияларына және Халықаралық ұйымдарға ақпарат береді.

Орталық банк ақша-несиелік саласындағы жағдай туралы объективті ақпаратқа ие бола отырып, талдай және жариялай отырып, жаһандық және жергілікті экономикалық

процестерге жедел жауап бере алады. Ақша-несие саясатының бағыттарын таңдау тұтастай алғанда ақпаратты бағалаудың дұрыстығына байланысты. Орталық банктің эмиссиялық Басқармасының ақша қаражатын қосымша шығару туралы шешім қабылдауы ұсынымдар беру және мемлекеттік органдардың іс-қимылын үйлестіру үшін елдегі ахуалды тиісті экономикалық талдауға негізделеді.

Ақпараттық-зерттеу функциясы кеңес беру қызметін де қамтиды. Ақпарат алмасу тәртібімен және консультациялар үшін орталық банктер кездесулер, конференциялар, оның ішінде халықаралық деңгейде де өткізеді. Бас банктің функциялары көбінесе бір-бірімен байланысты, егер мақсатқа жету немесе белгілі бір тапсырманы шешу қажет болса, екіншісінен туындайды.

Екі деңгейлі банк жүйесі банктер арасындағы қатынастарды екі жазықтықта: тігінен және көлденеңінен құруға негізделген. Тігінен – орталық банктің басқарушы, орталықты басқарушы және төменгі сілтемелер-коммерциялық және мамандандырылған банктер арасындағы бағыну қатынастары; көлденеңінен – әр түрлі төменгі бөлімшелер арасындағы тең серіктестік. Бұл ретте шаруашылыққа қызмет көрсетумен байланысты әкімшілік функциялар мен операциялық функциялар бөлінеді. Орталық банк клиенттердің тек екі санаты үшін – коммерциялық және мамандандырылған банктер мен мемлекеттік құрылымдар үшін сөздің толық мағынасында банктердің банкі болып қала береді, сонымен банк және ақша-несиелік реттеу функциялары басым болады.

Эмиссиялық емес банктерге екінші деңгейдегі банктер жатады. Екінші деңгейлі банктерді *коммерциялық (эмбебап) және мамандандырылған* банктерге ажыратамыз.

Коммерциялық банктер кез-келген экономикалық формацияға тән. Олар депозиттер түрінде тартылған және меншікті акциялар мен облигациялар шығару арқылы өнеркәсіп пен сауданы несиелендірумен және қаржыландырумен айналысады. Бұл банктер өз ресурстарын эмиссиялық банктерден қарыз алу арқылы толықтырады. Өндіріс және айналым процесінде уақытша босап қалатын ақша капиталдарын және халықтың бос қаражатын жинақтай отырып, коммерциялық банктер оларды жұмыс істеп тұрған кәсіпкерлерге несиеге береді. Басқаша айтқанда, осы банктер арқылы экономиканың әртүрлі салалары арасында капиталды қайта бөлу жүреді. Коммерциялық банктер қарыз алушыларға ағымдағы шоттарды ашып, несие құралдарын жасайды. Олар арқылы орталық банктердегі корреспонденттік шоттар бойынша қолма-қол ақшасыз есеп айырысу жүргізіледі. Коммерциялық банктерді монополияларға біріктірудің және оларды өнеркәсіпке және өндірістің басқа салаларына кеңінен енгізудің объективті тенденциясы байқалады.

Мұндай банктер несие капиталы нарығының әртүрлі секторларында жұмыс істейтін көп функциялы мекемелер болып табылады. Ірі коммерциялық банктер клиенттерге қызметтердің толық спектрін ұсынады, соның ішінде несиелер, есеп айырысу депозиттерін қабылдау және т.б. бұл белгілі бір функциялармен шектелген мамандандырылған мекемелерден ерекшеленеді. Олар дәстүрлі түрде несие жүйесінің негізгі буыны рөлін атқарады.

Несиелік мекемелердің әр түрлі функцияларының араласуы және банктің эмбебап түрінің танымалдығы «банк» және «банктік қызмет» ұғымдарын анықтауда белгілі қиындықтар туғызады. Көбінесе банктік қызметтің басты белгісі – депозиттерді қабылдау және несие беру.

Мамандандырылған банктер мына бағыттары бойынша ерекшеленеді:

1. Мақсаттар бойынша, негізінен өз клиенттерінің көпшілігі үшін бір немесе екі қызмет түріне бағытталған. Бұл инвестициялық (несие беретін инвестициялық жобалар),

инновациялық (ғылыми-техникалық прогреске ықпал ететін жобаларға несие беру), ипотекалық (жылжымайтын мүлік кепілдігімен несие беру) банктер.

Инвестициялық банктер әр түрлі салаларды, негізінен өнеркәсіп, сауда және көлікті қаржыландырумен және ұзақ мерзімді несиелеумен айналысады. Инвестициялық банктер арқылы негізгі капиталдағы өнеркәсіптік және басқа кәсіпорындардың қажеттіліктерінің едәуір бөлігі қанағаттандырылады. Несие жүйесінің осы буынының дамуы қазіргі нарықтық экономикаға тән. Коммерциялық банктерден айырмашылығы, инвестициялық қорлар өз ресурстарының көп бөлігін меншікті акциялар мен облигациялар шығару, сондай-ақ коммерциялық банктерден несие алу арқылы жұмылдырады. Сонымен бірге, олар өнеркәсіптік және басқа компаниялардың акцияларын шығаруда және орналастыруда белсенді рөл атқарады.

Ипотекалық банктер жылжымайтын мүлік - жер және құрылыстар кепілімен ұзақ мерзімді несие береді. Олар бағалы қағаздардың ерекше түрін – кепілхаттар шығару арқылы ресурстарды жинақтайды, оларды қамтамасыз ету банктерге салынған жылжымайтын мүлік болып табылады. Ипотекалық банктердің клиенттері: фермерлер, тұрғындар, ал кейбір жағдайларда кәсіпкерлер.

2. Салалар бойынша, экономиканың немесе халықтың жекелеген салаларына (құрылыс, ауыл шаруашылығы және т.б.) қызмет көрсетуге мамандандырылады.

Банктерден басқа, несие жүйесінде мамандандырылған несие және қаржы институттары (МНҚИ) немесе парабанктер де бар. Олар ақша нарығындағы кез-келген қызметті қанағаттандыруда алшақтық пайда болған кезде пайда болады, мысалы, шағын жинақтарды тарту немесе халықтың бағалы қағаздарын орналастыру. Олардың қызметіне лицензия талап етілетін банктік операциялардың аз саны (әдетте бір немесе екі) кіреді. Мұндай институттарға ең алдымен қаржы, сенімгерлік және сақтандыру компаниялары, жеке зейнетақы қорлары, несиелік одақтар мен кооперативтер, несие-жинақ қауымдастықтары, инвестициялық қорлар, ломбардтар және басқа да мекемелер жатады. Олар халық пен заңды тұлғалардың қаражатын жинақтайды, кәсіпорындар мен азаматтарға несие береді, банкаралық несиелер нарығында делдал болады және сенімгерлік операцияларды орындайды.

МНҚИ-де ресурстарды ұзақ мерзімге жұмылдыру мүмкіндігі бар, сондықтан олар ұзақ мерзімді инвестициялауға мүмкіндік береді. Коммерциялық банктерден айырмашылығы, олардың депозитарлық (бағалы қағаздарды арнайы шоттарда сақтау), есеп айырысу операцияларын орындауға құқығы жоқ. МНҚИ бірқатар себептер бойынша ақша нарығында ерекше орын ала бастады:

- * халық табысының өсуіне байланысты;
- * бағалы қағаздар нарығын жетілдірумен;
- * парабанктер көрсететін мамандандырылған қызметтердің дамуымен.

Мамандандырылған несие-қаржы институттары мынадай функцияларды жүзеге асырады:

- * Әр түрлі бағалы қағаздарды шығару арқылы халықтың жинақтарын жинақтау.
- * Ресурстарды қайта бөлу:
  - ипотекалық несиелер беру есебінен;
  - облигациялық қарыздарды сатып алу жолымен;
  - тұтынушылық несиелер беру арқылы;
  - несиелік өзара көмек арқылы.

1.6.3. Мамандандырылған несие-қаржы институттары

Ұзақ уақыт бойы МНҚИ ақша-несие саласында бағынышты рөл атқарды, коммерциялық банктерге жол берді, бірақ екінші дүниежүзілік соғыстан кейін нарықтық экономикасы бар елдерде олардың рөлі күрт өсті. Бұл, бір жағынан, осы ұйымдар мамандандырылған операциялардың маңыздылығының артуына байланысты, ал екінші жағынан, қаржылық тұрғыдан күшейтілген мамандандырылған институттардың коммерциялық банктердің қолданылу аясына енуіне байланысты болды. Мысал ретінде соңғы онжылдықтарда капиталы едәуір өскен зейнетақы қорлары бола алады және олар батыста бағалы қағаздарды сатып алушылардың бірі болып табылады.

Инвестициялық қорлар эмиссиялық-құрылтайшылық қызметпен айналысады, яғни бағалы қағаздарды шығару және қор нарығында орналастыру бойынша операциялар жүргізеді, одан табыс алады. Олар депозиттерді қабылдауға құқылы емес және әдетте өз акцияларын сату арқылы немесе коммерциялық банктердің несиесі арқылы капиталды тартады. Олар өз капиталын экономиканың әртүрлі салаларына ұзақ мерзімді несие беру үшін пайдаланады. Қазақстанда олар көп емес.

Несие жүйесінде *жинақ мекемелерінің* кең тобы маңызды орын алады. Олар несие жүйесінің көмегінсіз капитал ретінде жұмыс істей алмайтын шағын жинақтар мен кірістерді тартады. Жинақ мекемелерінің әртүрлі түрлері бар: жинақ қассалары, несие-жинақ қауымдастықтары, несие кооперативтері.

Сақтандыру компаниялары қаражат тартудың нақты формасымен – сақтандыру полистерін сатумен сипатталады. Олар алынған кірістерді басқа компаниялардың облигациялары мен акцияларына, мемлекеттік бағалы қағаздарға салады. Олар сонымен қатар бизнес пен мемлекетке ұзақ мерзімді несие береді. Болашақта олардың өсімі 3,5 есеге артады деп күтілуде.

Зейнетақы қорлары ұйымдастыру және басқару, активтер құрылымы бойынша ерекшеленеді. Осылайша, сақтандырылған қорлар (сақтандыру компаниялары басқаратын) және сақтандырылмаған (кәсіпорындар немесе олардың сенімхаттары бойынша банктер басқаратын), фундаменталды (олардың қаражаты бағалы қағаздарға инвестицияланған) және фундаменталды емес (зейнетақылар ағымдағы түсімдер мен кірістерден төленеді) және т. б. қорлар бар.

Инвестициялық компаниялар ұсақ ұстаушылардың арасында өз міндеттемелерін (акцияларын) орналастырады және алынған қаражатты экономиканың әртүрлі салаларындағы бағалы қағаздарды сатып алу үшін пайдаланады. Шағын инвесторлар инвестициялық компаниялардың міндеттемелерін ықыласпен сатып алады, өйткені айтарлықтай әртараптандырудың арқасында (әр түрлі кәсіпорындарға инвестиция салу) активтерді белгілі бір таратуға қол жеткізіледі, акциялары инвестицияланған фирмалардың банкроттығына байланысты жинақтарды жоғалту қаупі азаяды.

Өзін-өзі тексеруге арналған сұрақтар

1. Қазіргі несие жүйесі ұғымын ашыңыз.
2. Қазақстанның несие жүйесі дегеніміз не?
3. Банк жүйесінің құрылымын анықтаңыз.
4. Несиелік және қаржылық мекемелер банктерден несімен ерекшеленеді?

II БӨЛІМ. ОРТАЛЫҚ БАНКТЕР – НЕСИЕ ЖӘНЕ БАНК ЖҮЙЕСІНІҢ НЕГІЗГІ БУЫНЫ

7-ТАРАУ. МЕМЛЕКЕТТІҢ ОРТАЛЫҚ БАНКІ, ОНЫҢ ҚАЛЫПТАСУЫ МЕН ДАМУЫ

2.7.1. Орталық эмиссиялық банктердің пайда болуы

Орталық банктерге деген қажеттілік шамамен 300 жыл бұрын феодализм мен капитализм кезеңінде тауар-ақша қатынастарының дамуына байланысты туындады (алғашқы орталық банктердің бірі Швед Риксбанкі 1668 жылы құрылған). XX ғасырда елдің бүкіл экономикалық айналымы үшін орталық банктің рөлінің маңыздылығын түсіну жалпыға ортақ болып келеді және 1920 жылы Брюссельде өткен халықаралық қаржы конференциясында «Орталық банк жоқ елдерде оны құру керек» деп атап өтілді.

Орталық банк ақша-несие айналымын ұйымдастыру саласында белгілі бір билік функцияларына ие қарапайым (коммерциялық) банк мекемесі мен мемлекеттік мекеменің ерекшеліктерін біріктіреді. Орталық банк басқа мемлекеттік құрылымдардан тәуелсіздіктің жоғары деңгейімен сипатталады. Көбінесе ол тікелей Парламентке немесе Парламент құрған арнайы комиссияға есеп береді.

Орталық банктің басшысын мемлекет басшысы немесе парламент тағайындайды. Әдетте, Үкіметке батыстың дамыған елдерінің банктік заңнамасына сәйкес осы жоғары лауазымға үміткерлерді таңдау құқығы беріледі. Орталық банк, әдетте, арнайы өкілеттіктерге ие акционерлік қоғам түрінде құрылады. Көп жағдайда оның капиталы мемлекетке тиесілі, бірақ акционерлер коммерциялық банктер және басқа қаржы институттары бола алады.

Орталық банктердің тәуелсіздік деңгейі бірдей емес, мысалы, ең тәуелсіз неміс Федералды банкінен бастап үкіметке толық тәуелді Франция Банкіне дейін.

Капиталға меншік тұрғысынан орталық банктер мемлекеттік болып табылады, олардың капиталы мемлекетке тиесілі (Ұлыбритания, Германия, Франция, Ресей); акционерлік (АҚШ, Италия); аралас – капиталдың бір бөлігі мемлекетке тиесілі акционерлік қоғамдар (Жапония, Бельгия). Кейбір орталық банктер бірден мемлекеттік болып құрылды (Германияда, Ресейде); басқалары акционерлік болып құрылды, содан кейін ұлттық болды (Ұлыбританияда, Францияда).

Бірақ орталық банктің капиталы мемлекетке тиесілі ме, жоқ па, тарихи тұрғыдан банк пен Үкімет арасында тығыз байланыс орнады, олар қазіргі кезеңде ерекше күшейе түсті. Үкімет елдің несие жүйесіндегі соңғысының маңызды рөліне, оның экономикалық саясатына байланысты орталық банктің сенімділігіне мүдделі.

Алайда, Орталық банк пен мемлекеттің өзара байланысы оның саясатына шексіз әсер етуі мүмкін дегенді білдірмейді. Орталық банк, оның капиталының тиесілігіне қарамастан, заңды түрде тәуелсіз: оның мүлкі мемлекет мүлкінен бөлек және оны меншік иесі ретінде басқарады. Орталық Банктің атқарушы биліктен тәуелсіздік деңгейі әр түрлі елдерде әр түрлі. Заң бойынша Парламентке есеп беретін банктер (АҚШ, Германия,

Швейцария, Швеция, Голландия, Ресей), Қаржы министрлігіне есеп беретін банктер көбірек дербестікке ие.

Орталық банктің үкіметтен тәуелсіздігінің белгілі бір деңгейі оның ақша-несие және валюталық тұрақтылықты сақтау жөніндегі қызметінің тиімділігінің қажетті шарты болып табылады, ол көбінесе Үкіметтің қысқа мерзімді мақсаттарына қайшы келеді, мысалы, келесі сайлауды жақындатуға алаңдайды. Бұл үкіметтің бюджет тапшылығын жабу үшін орталық банктің ресурстарын пайдалану мүмкіндіктерін шектеу тұрғысынан өте маңызды. Өткен ғасырдың 80-90 жылдары орталық банктердің үкіметтен тәуелсіздік тенденциясы күшейе түсті.

Сонымен бірге, мұндай тәуелсіздік салыстырмалы, өйткені Үкіметтің экономикалық саясаты оның негізгі элементтерін: ақша-несие және қаржы саясатын үйлестірусіз және тығыз байланыстырмай сәтті бола алмайды. Сондықтан ұзақ мерзімді жоспарда Орталық банк Үкіметтің макроэкономикалық бағытының басымдықтарын басшылыққа алады. Сайып келгенде, кез-келген орталық банк белгілі бір дәрежеде банктің де, мемлекеттік органның да ерекшеліктерін біріктіреді.

2.7.2. Дамыған елдердің орталық банктерінің негізгі міндеттері мен функциялары

Орталық банктер елдің бүкіл несие жүйесін басқарады, олар несие мен ақша айналымын реттеуге, ұлттық валютаның айырбас бағамының қозғалысын бақылауға және тұрақтандыруға, олардың әсерінен іскерлік белсенділік, бағалар мен жұмыспен қамту деңгейінің төмендеуін тегістеуге, ұлттық экономиканың өсуін сау қаржылық негізде ынталандыруға арналған.

Дамыған елдердің орталық банктерінің негізгі міндеттері ақша массасының нормативтерін бақылауды айқындау, ақша эмиссиясын бақылау, несие-қаржы институттарына несие беруді белгілеу болып табылады.

Францияның Орталық Банкі. XX ғасырдың 20-жылдарынан бастап Франция өнеркәсіптік тұрғыдан қарқынды дами бастады және бұрынғы «жалған» дәстүрлерден алшақтады. Атап айтқанда, екінші дүниежүзілік соғыстан кейін өнеркәсіптік даму қарқыны бойынша ол бірқатар басқа капиталистік елдерден алда болды. Француз банктері шетелдік операцияларын тоқтатпай, өз елінің индустриясына кеңінен ене бастады, ал олардың кейбіреулері капиталистік әлемдегі 50 ірі банктердің қатарына кірді.

Францияның банк жүйесінің негізгі байланыстары:

1. Франция Банкі.
2. Депозиттік банктер.
3. «Іскерлік» деп аталатын инвестициялық банктер.
4. Орта және ұзақ мерзімді несие банктері.

Елдің орталық эмиссиялық Банкінің рөлін Франция Банкі («Банк де Франс») атқарады. Ол 1800 жылы капиталы 30 миллион франк болатын жеке акционерлік компания ретінде құрылды, 1803 жылы Парижде банкнот эмиссиясының монополиялық құқығын алды, ал 1848 жылы бүкіл Францияда тоғыз провинциялық эмиссиялық банкті жұтып, филиалдарына айналдырды.

Екінші дүниежүзілік соғыстың соңында 1945 жылғы 2 желтоқсандағы Заң бойынша Франция Банкі ұлттандырылды. Банктің 250 миллион франк сомасындағы акционерлік капиталы толығымен мемлекеттің қолына өтті.

Елдің жалғыз эмиссиялық банкі ретінде Франция Банкі банкноттарды айналымға шығарады, ал 1939 жылдан бастап оның эмиссиясы алдын-ала белгіленген контингенттермен шектелмейді.

Франция банкі елдің алтын-валюта резервтерін сақтайтын орын болып табылады. Ол сондай-ақ мемлекеттік Банктің функциясын орындайды. Мемлекетке тікелей несиені беру Банк басқарушысы мен экономика және қаржы министрі арасындағы уағдаластықта айқындалатын мөлшерде жүзеге асырылады. Мемлекет Банкінің жанама несиеленуді «есеп портфелі» айдарымен жасырылады, оның құрамында қазынашылық вексельдер көрнекті орын алады. Франция банкі мемлекеттік бағалы қағаздарды сатып алады және оларға несиені береді. Қазынашылықтың бос ақша қаражаты оның осы банктегі ағымдағы шотында болады. Банк қызметінің маңызды жағы-пайыздық мөлшерлемелер мен міндетті резервтердің нормаларын өзгерту арқылы валюталық бақылау және несиені реттеу.

258 кеңсе Франция Банкінің құрамына кіреді, ол «Банктер банкі» қызметін атқарады, бұл оның банктік резервтерін шоғырландыруда және оларға несиені беруде көрінеді. Францияның банк жүйесіндегі жаңа және ерекше құбылыс (басқа елдерде бұл жоқ) – 1971 жылдың сәуірінен бастап коммерциялық банктер мен қаржы қоғамдары үшін міндетті резервтердің нормаларын енгізу, оларды Франция Банкінде олар берген несиелерге қарсы ұстау керек.

Мемлекет несиені саясатын жүргізеді, есеп ставкаларын, минималды резервтердің нормаларын және т.б. мемлекеттік бақылау және несиені ресурстарын бөлуді реттеу Француз экономикасын мемлекеттік бағдарламалауда маңызды рөл атқарады.

Англияның орталық банкі парламенттің арнайы актісімен құрылды. Ол 1694 жылы корольге Франциямен акционерлік компания ретінде соғысуға несиені беру мақсатында құрылды. Оған 1 268 акционер кірді, олардың алғашқы жарнасы 1 200 фунт стерлингті құрады. Бұл Англия Банкінің Үкіметке берген алғашқы сомасы болды. Қарыз патшаға жылдық 8% - бен банкнот және вексель түрінде берілді. Англия банкіне алтын мен күмісті сатуға және сатып алуға, вексельдер шығаруға, коммерциялық вексельдермен мәмілелер жасауға, кепілдікке, соның ішінде тауарлық несиелерді беруге рұқсат етілді. Алайда банкке Парламенттің рұқсатынсыз патшаға несиені беруге рұқсат етілмеді.

1946 жылы Англия Банкі ұлттандырылды, акционерлік капитал қазынашылыққа берілді, ал бұрынғы акция иелері мемлекеттік облигациялар түрінде өтемақы алды. Мемлекет меншігіне алу Үкімет пен банктің тарихи қалыптасқан тығыз байланыстарын заңдастырды: Англия Банкі мемлекет меншігіне дейін Үкіметтің банкирі қызметін атқарды.

1946 жылғы актіге сәйкес қазынашылық Англия банкінің басқарушысымен алдынала кеңескеннен кейін оған орындалуы міндетті ұсыныстар беріледі. Ресми түрде ақша-несиені саясаты саласындағы шешімдер қабылдау үшін жауапкершілік Парламентке есеп беретін қазынашылық басшысына жүктеледі. Банк Үкіметке ақша-несиені саясаты мәселелері бойынша кеңес береді, осы мәселелерді Қазынашылықпен үйлестіреді.

Осылайша, Англия Банкіне қатысты қазынашылықтың өте кең құқықтары заңмен бекітілген. Индустриалды дамыған елдердің ішінде Англия Банкі Үкіметке ең тәуелді елдердің бірі болып табылады. Іс жүзінде ол қазынашылықпен тығыз жұмыс істейді.

Англия банкінің несиені жүйесіндегі басты рөлі, ең алдымен, ол елдің эмиссиялық-кассалық орталығы ретінде қызмет ететіндігімен және банкноттарды монополиялық түрде шығарумен анықталады. Оның міндеттемелері (банкноттар түрінде де, басқа банктердің депозиттері түрінде де) бүкіл несиені жүйесінің ақша базасы болып табылады. Кез келген банк Англия Банкіндегі депозиттерді өзінің кассалық резерві ретінде қарастырады, өйткені қажет болған жағдайда ол әрқашан шоттан қаражат ала алады. Өз міндеттемелерінің көлемін азайту немесе азайту арқылы Англия Банкі банктердің кассалық резервтері мен айналыстағы ақша массасына әсер етеді.

Ағылшын банкі – үкіметтің ақша-несиені саясаты мәселелері жөніндегі консультанты және оның жолсерігі. Соғыстан кейінгі кезеңде ол ақша-несиені саясатының барлық негізгі

әдістерін қолданды (жалпы және селективті). XX ғасырдың 40-жылдарында кейнсиандық рецептерге сәйкес ақша-несие саясаты қаржылық саясатқа қосымша ретінде қарастырылды және негізінен мемлекеттік қарызды барынша арзандатуға бағытталған «арзан» ақша саясаты жүргізілді, яғни несие пайызын төмен деңгейде ұстау қолданылды.

Англия Банкі есеп мөлшерлемесін өзгерту сияқты дәстүрлі реттеу әдісін қолданбаған. Ақша-несие саясатының негізгі құралдары кассалық резервтердің банк депозиттеріне және ашық нарықтағы операцияларға тұрақты қатынасын орнату болды.

1979 жылы өзін «монетаристік» деп жариялаған консервативті үкіметтің келуімен М.Тэтчер ақша-несие саясаты экономикалық стратегияны жүзеге асырудың негізгі құралына айналды, үкімет қысқа мерзімді «тоқтату» саясатынан бас тартты. Саясат ақша массасының өсу қарқынының белгіленген шектерден ауытқуымен анықтала бастады. Англия Банкінің ақша массасының өсуін бақылаудың негізгі әдісі оның вексельдерді сатып алу-сату операциялары болды, көбінесе қазынашылық емес, коммерциялық және банк жүйесінен тыс мемлекеттік міндеттемелерді орналастыру болды. Өткен ғасырдың 90-жылдарында Ұлыбританиядағы ақша-несие саясатының басты құралы, басқа дамыған елдердегідей, ашық нарықтағы операциялар болды.

Сыртқы экономикалық функцияны жүзеге асыра отырып, Англия Банкі Қазынашылықтың атынан ресми алтын-валюта резервтерін басқару бойынша операциялар жүргізеді, олар 1939 жылдан бастап теңестіру валюта қорына берілді. Банк Фунт стерлинг бағамын реттеу үшін валюталық интервенцияларды жүргізеді, Үкімет атынан Халықаралық Валюта-қаржы ұйымдарына белсенді қатысады.

Англия Банкі барлық басқа «банктердің банкі» болып табылады. Елдегі барлық дерлік банктердің шоттары бар. Олардың ішіндегі ең маңыздылары – лондондық клирингтік банктердің шоттары, олар өздерінің кассалық резервтерінің едәуір бөлігін депозиттер түрінде сақтайды. Осы шоттардағы жазбалар арқылы банктердің бір-бірімен есеп айырысулары реттеледі.

Англия Банкі бүкіл банк жүйесіне банктерден қарыз міндеттемелерін сатып алу арқылы немесе мемлекеттік міндеттемелерді қамтамасыз ету үшін несие беру тетігі арқылы несие береді.

1979 жылы банк қызметі туралы заң Ұлыбритания тарихында алғаш рет Англия Банкіне банк жүйесін қадағалау бойынша жарғылық құқықтары мен міндеттерін бекітті. 1987 жылғы заң осы құқықтар мен міндеттерді кеңейтті. 1997 жылдың соңында Англия Банкінің Банктік қадағалау функцияларын жаңадан құрылған бақылаушы органға (New Regulatory Authority) беру туралы жарияланды.

Сондай-ақ, Англия Банкі Үкіметтің банкі болып саналады. Онда барлық кірістер түсетін және барлық шығындар өтелетін мемлекеттік шоттар ашылды. Банктің маңызды функциясы – мемлекеттік қарызды басқару. Банк өзінің портфелінде мемлекеттік міндеттемелердің бір бөлігін сақтаса да, Үкіметтің қорларға деген қажеттіліктерінің көп бөлігі нарықтың көмегімен қанағаттандырылады, яғни банктің қазынашылық атынан бағалы қағаздар нарығында мемлекеттік міндеттемелерді орналастырады.

Үкіметтің ағымдағы шығыстары мемлекетке қысқа мерзімді несие беру арқылы қаржыландырылады, оның басты құралы қазынашылық вексельдер болып табылады. Мемлекетке қысқа мерзімді несие беру қажеттілігі әрдайым бар. Өйткені, салықтар (мемлекет кірісінің негізгі көзі) бюджетке негізінен қаржы жылының соңында біркелкі түспейді. Сондықтан, қалған кезеңдерде Үкіметтің шығындары оның кірістерінен асып түседі. Бюджет тапшылығы жағдайында қысқа мерзімді вексельдерді шығару әсіресе артады. Қазынашылық вексельдерді Англия Банкі апта сайын қазынашылық атынан шығарады. Қазынашылық вексельдердің жаңа шығарылымдары ішінара банктер мен

брокерлер арасындағы сауда-саттық жүйесі (by tender) арқылы, ішінара мемлекеттік және мемлекет бақылауында тұрған жинақ банктерін, үкіметтік сақтандыру қорларын, Англия Банкінің эмиссиялық департаментін және теңестіру валюта қорын қамтитын жария-құқықтық (үкіметтік) ұйымдар арасында тіркелген баға бойынша орналастырылады. Вексельдер мемлекеттік ұйымдар арасында бөлінетін баға жарияланбайды.

Қазынашылық вексельдерден басқа, қысқа мерзімді мемлекеттік облигациялар несиелік құралы болып табылады. Ұлыбританияда өтеу мерзімі 5 жылға дейінгі облигациялар қысқа мерзімді облигациялар болып саналады.

Германияның Орталық Банкі. Германияда соғыстан кейін екі деңгейлі банк жүйесі құрылды, онда елдің орталық банкі жоғарғы деңгейде – неміс федералды, ал екінші деңгейде – коммерциялық немесе несиелік банктер, сондай-ақ мамандандырылған несиелік мекемелер.

Германияның Федералды Банкі (Дойче Бундесбанк) Германияның Орталық Банкі – Рейхсбанктің мұрагері болып табылады.

1934 жылғы несиелік жүйесі туралы Заң Рейхсбанкке несиелік жүйесіне қатысты ерекше құқықтар берді, ал 1939 жылдан бастап Рейхсбанк туралы Заң оны фюрерге толығымен бағындырды.

1945 жылы Германия Кеңестік оккупация аймағында тапсырылғаннан кейін Рейхсбанктің барлық бөлімшелері жабылды, ал батыс аймақтарда олар өз қызметін жалғастырды. 1948 жылы ақпанда олардың негізінде неміс жер банкі құрылды, ал 1957 жылы ол Орталық жер банктерімен біріктіріліп, неміс федералды банкі құрылды.

Неміс федералды Банкі туралы Заңға сәйкес (1957 ж. және 1992 ж. жаңа редакцияда) үкіметтен тәуелсіз болды. Алайда, оның алдына қойылған міндеттердің орындалуын ескере отырып, Үкіметке жалпы экономикалық саясат саласында қолдау көрсетуге міндетті.

Бундесбанк келесі маңызды экономикалық функцияларды орындайды:

1. Елдің эмиссиялық орталығы, яғни айналыстағы банкноттардың эмиссиясын жүзеге асырады.

2. Мемлекеттің валюталық орталығы.

3. «Үкімет кассирі» (Бундесбанк Үкіметтің ағымдағы шоттары арқылы федералдық бюджеттің атқарылуын жүргізеді).

4. «Банктердің банкі» – пассивтер мен активтер бойынша несиелік мекемелерге қызмет көрсету.

5. Елдің есеп айырысу орталығы.

6. Елдің ақша-несиелік реттеу субъектісі.

Осы мақсатта келесі реттеу құралдары қолданылады:

* бухгалтерлік есеп немесе жеңілдік саясаты, сонымен қатар инвестициялау мақсатында Бундесбанк «арзан» ақша (төмен пайыздық мөлшерлемелер) саясатын жүргізеді. Алайда, олар шетелден шетелдік капитал ағынын тежейді, бұл елдің төлем балансының белсенділігін төмендетеді;

* ашық нарықтағы саясат – мемлекеттік бағалы қағаздармен операциялар;

* минималды немесе міндетті резервтер саясаты.

Бундесбанктің орталық жерлер банктері түрінде филиалдары бар.

Бундесбанктің ақша, валюта және несиелік саясатын банктің Орталық кеңесі белгілейді. Оның құрамына бундесраттың (Парламенттің жоғарғы палатасы) ұсынысы бойынша федералды Президент тағайындайтын Бундесбанк басқармасының мүшелері кіреді. Бундесбанктің орталық кеңесін оның президенті және вице-президенті басқарады. Бундесбанк Майндағы Франкфурт қаласында орналасқан.

Жапонияның орталық банкі 1882 жылы құрылды, оның жарғылық капиталы 100 миллион иен құрайды, банктің жартысынан көбі мемлекетке тиесілі. Жеке акционерлер оның қызметін басқаруға қатыспайды.

Негізгі функциялары: монополиялық банкноттық эмиссия; экономиканы ақшалай-несиелік реттеу. Атап айтқанда, халықаралық есеп айырысуларды жүзеге асыру және валюта нарығында операциялар жүргізу, сондай-ақ қазынашылыққа кассалық қызмет көрсету.

1942 жылы қабылданған заңға сәйкес Жапония банкі үкіметтің қатаң бақылауында, яғни Қаржы министрлігі оның саясатына белсенді араласуға құқылы. Мемлекеттің қаржы және ақша-несие саласындағы жоғары мүдделерін 1949 жылы құрылған саяси комитет анықтайды.

Бұл комитеттің құзыреті елдегі банк қызметінің және Жапония банкін басқарудың қағидаттарын әзірлеу болып табылады. Комитет пайыздық мөлшерлемелер деңгейін өзгертеді, вексельдерді қайта есептеу шарттарын айқындайды, несие беру кепілін пайдалану және ашық нарықта операциялар жүргізу тәртібін белгілейді. Тиісті заңнамалық қамтамасыз етудің негізінде және Қаржы министрлігімен келісім бойынша комитет нарықтағы пайыздық ставкалардың ең жоғары деңгейін өзгертеді және міндетті резервтеу нормаларының мөлшерін белгілейді, Жапония Банкінің шешімдерін қабылдайды және ел Парламенті алдында есеп береді.

Жапония банкін басқару әдістеріне банк қызметін лицензиялау; банктер үшін жарғылық капиталдың ең төменгі мөлшерін белгілеу; банк атауларын өзгертуге, олардың филиалдарын құруға және таратуға рұқсат беру жатады. Орталық банк банктік өтімділік көрсеткіштерінің ең төменгі деңгейлерін белгілейді: банктердің меншікті капиталының үлесін оның жиынтық мөлшерінде айқындайтын меншікті капитал нормасын; капиталдың борыштық міндеттемелерге арақатынасын көрсететін өтімді активтер нормасын; жылжымайтын мүлік нормасын; ірі несиелер беруге қойылатын шектеулерді және т. б. Банктердің есеп беру құжаттамасын ұсыну жөніндегі міндеттемелері де белгіленеді.

Елдің ақша-несиелік реттеудің негізгі органдары: Жапония банкі, Қаржы министрлігі және экономикалық ұйымдар. Реттеудің негізгі әдістеріне несие пайызы мен міндетті резервтеу нормаларының өзгеруі; мемлекеттік бағалы қағаздармен және шетел валютасымен операциялар жүргізу; Үкіметпен бірлесіп жүргізілетін әкімшілік шаралар жатады.

XX ғасырдың 70-ші жылдары орын алған әкімшілік шаралардың басым болуы реттеудің нарықтық әдістерімен алмастырылды. Банктердің қызметіне мемлекеттік бақылау әлсіреді. Алайда, қызмет деңгейі жоғары және рентабельділігі төмен объектілерді несиелеу функциясы үкіметтің қолында қалды.

Ел экономикасының одан әрі дамуы несие капиталы нарығындағы шиеленістің төмендеуіне, оның интернационализациясына, баламаның пайда болуына – белсенді дамып келе жатқан қор нарығына әкелді. Әкімшілік реттеудің әлсіреуі пайыздық мөлшерлемелердің икемділігінің артуынан көрінді, олар нарықтық сипатқа ие болды. 70-жылдардың басында Жапония банкі вексель нарығында, содан кейін қалыптасқан мемлекеттік бағалы қағаздар нарығында операциялар жүргізе бастады. Басқа нарықтарда да белсенді операциялар басталды.

Жапония Банкі «банктердің банкі» бола отырып, жеке несие-қаржы мекемелері мен басқа да субъектілердің серіктесі болады. Ол ағымдағы шоттарда олардың резервтік депозиттерін сақтайды және ресми есеп мөлшерлемесінің деңгейіне сүйене отырып, оларға несие береді.

Канада банкі – елдің орталық эмиссиялық Банкі. Ол Акционерлік кәсіпорын ретінде құрылды, бірақ коммерциялық банктер мен олардың қызметкерлері, сондай-ақ шетелдіктер оның акцияларын ұстаушылар бола алмады. Канада үкіметі 1935-1938 жылдар аралығында жеке меншік иелерінен өздеріне тиесілі акцияларды сатып алды, осылайша банкті орталық ретінде нығайтты.

Оның қызметін Қаржы министрінің орынбасары кіретін директорлар кеңесін тағайындайтын федералды үкімет анықтайды. Канада банкі өзінің қызметі туралы Парламент алдында жүйелі түрде есеп береді.

Канада Банкінің негізгі функциялары ақша айналымы мен несиені реттеу, ұлттық валютаның басқа валюталарға қатысты бағамын ұстап тұру, баға деңгейін тұрақтандыру және төмен инфляцияны қолдау болып табылады.

Канадалық Банк банкноттарды айналымға шығарады, коммерциялық банктерге аванстар береді, банктер арасындағы клирингтік шоттар бойынша есеп айырысуды реттейді, мемлекеттік алтын-валюта активтерін реттейді. Федералды үкіметтің агенті болып табылады, мемлекеттің бағалы қағаздарын, оның қолма-қол ақшасын басқарады, басқа мемлекеттердің орталық банктерімен байланыс орнатады. Канада Банкі коммерциялық банктердің акцияларын сатып алмайды, жеке тұлғалар мен компаниялардың депозиттерін несиелемейді және қабылдамайды.

Ол «Банктер Банкі» функциясын орындайды, яғни коммерциялық банктер үшін соңғы несие беруші ретінде әрекет етеді, ол қысқа мерзімді шағын несие береді, шетелдік бағалы қағаздарға шағын инвестициялар салады.

Канада Банкінің пассивінің негізгі бабы – ол шығаратын банкноттар. Олардың бір бөлігі кассалық резервтер ретінде коммерциялық банктерде орналасады. Сонымен қатар, коммерциялық банктердің пайызсыз депозиттері де резервтік бап болып табылады. Коммерциялық банктер заңға сәйкес Канада Банкінің кредиторлары ретінде өз резервтерін сақтауы керек. Банктегі депозиттерді ел Үкіметі мен ірі шетелдік орталық банктер орналастырады.

Канада Банкі қызметінің негізгі бағыттары әлемдік экономикалық дағдарыстан кейін қалыптасты және ақша-несие жүйесін мемлекеттік реттеуді күшейтуге бағдарланған болатын. Соғыстан кейінгі кезеңде мемлекет экономиканы мақсатты реттеуге көшті. Канада Банкі мемлекеттің ақша-несиелік реттеу құралы бола отырып, экономикалық дамудың ұзақ мерзімді міндеттерін шешу бойынша жұмыс жүргізеді.

Экономикалық белсенділіктің реттеушісі 1944, 1950 және 1955 жылдары 1-ден 2,5% - ға дейін өзгерген есептік мөлшерлеме болды.

Есеп мөлшерлемесін айла - шарғы жасау АҚШ-тан капитал ағымының әсерінен қиындады – шетелдік инвесторларды ынталандыру мүддесі үшін ол ұзақ уақыт бойы АҚШ-тың ФРЖ банктерінің мөлшерлемесінен жоғары болды.

Пайыздық саясаттың төмен тиімділігі, оның икемділігінің жеткіліксіздігі Канада банкін ақша-несиелік реттеуде ашық нарықтағы бағалы қағаздармен операцияларға көшуге мәжбүр етті. Алғаш рет Банк 1962 жылғы валюталық дағдарыс кезінде канадалық долларды тұрақтандыру бойынша осындай операцияларды жүргізді.

60-шы жылдардың екінші жартысында федералды үкіметтің Коммерциялық банктердегі облигациялар портфелі күрт өсті, бұл Канада Банкінің қызметін белгілі бір дәрежеде қиындатты.

Банктің саясаты коммерциялық банктердің міндетті резервтерінің нормаларын реттеу әдісін жүргізеді. Оларды өзгерту арқылы Канада Банкі несие беру үшін коммерциялық банктердің ақша көлемін ұлғайтады немесе азайтады.

Реттеуші функцияларды орындауда Канада банкі, ең алдымен, елдің ерекшеліктерімен байланысты қиындықтарға тап болды – провинцияның экономикалық мәселелерде федералды үкіметтен тәуелсіздігінің жоғары деңгейі бар. Шетелдік капиталдың әсері маңызды рөл атқарды. 1971 жылдан бастап Канада Банкі айналыстағы ақша массасын ұлғайту лимиттерін белгіледі. Алайда, бұл шаралар экономиканы жеткілікті реттеуге әрдайым ықпал ете бермейді.

Қазіргі кезеңде Канададағы ақша-несие саясатының негізгі құралдарының бірі үкіметке тиесілі депозиттердің коммерциялық банктерден және басқа клирингтік институттардан орталық банкке қозғалысы («алу»), сондай-ақ олардың клирингтік банктерге – «редепозитке» ауысуы болып табылады.

Канада Банкі онда сақталған депозиттер бойынша ешқандай пайыз төлемейтініне байланысты клирингтік қалдықтар көлеміндегі өзгеріс ақша нарығының ең қысқа мерзімді сегментіне – тәуліктік несиелер нарығына тікелей әсер етеді.

Канада Банкі «алу» - «редепозит» тетігінің көмегімен қасалық қалдықтарды реттеу бойынша күн сайын шешім қабылдайды. Бұл операциялар мерзімді түрде қасалық бағалы қағаздарды сатып алумен толықтырылады.

Канададағы төмен инфляцияны экономикалық саясат саласындағы әртүрлі шешімдер қолдайды. Ашық экономикада ақша-несие және валюта саласындағы қазіргі жағдайлар қысқа мерзімді пайыздық мөлшерлемелер мен ағымдағы валюта бағамының өзгеруімен анықталады. Орталық банктің міндеті-осы айнымалылардың оңтайлы комбинациясын табу. Осы мақсатта Канада Банкі өзі әзірлеген «монетарлық шарттар индексі» (МШИ) пайдаланады.

Осы индекстегі пайыздық мөлшерлемелер мен валюта бағамдарының салыстырмалы салмағы бірқатар эмпирикалық зерттеулердің нәтижесін орташалау арқылы алынады, оның мақсаты әр түрлі валюта бағамдары мен қысқа мерзімді пайыздық мөлшерлемелердің жиынтық сұранысына әсер ету дәрежесін бағалау болып табылады. Нәтижесінде 1:3 қатынасы алынды, яғни қысқа мерзімді ставкалардың 1% өзгеруі валюта бағамының 3% өзгеруі сияқты жиынтық сұранысқа шамамен бірдей әсер етеді.

Бастапқы деңгеймен салыстырғанда «монетарлық шарттар индексідегі» өзгерістер «монетарлық шарттардың» қатаю немесе әлсіреу дәрежесінің индикаторы болып табылады. Осылайша, Канада банкі валюта бағамының өзгеруін және қысқа мерзімді пайыздық мөлшерлемелерді басқару арқылы экономикаға әсер етеді.

Жалпы, Канада Банкінің ақша-несие және валюта саясаты инфляцияны бақылау және Канада долларының айырбас бағамын тұрақтандыру шаралары арқылы ұлттық валютаны нығайтуға бағытталған.

Италияның орталық банкі. Несиелік жүйенің ең жоғары органы мемлекеттік институт 1947 жылы құрылған және үлкен өкілеттіктерге ие шағын үкіметтің бір түрі болып табылатын несиелер мен жинақ жөніндегі министрлік аралық комитет. Оның функциялары кіреді:

- * несиелік саясатының негізгі бағыттарын әзірлеу және қамтамасыз ету және оның жүзеге асырылуын бақылау;

- * банк жүйесіндегі барлық маңызды құрылымдық өзгерістерді бақылау; жаңа несиелік мекемелерінің ашылуы; лицензияларды қайтарып алу; комитеттің мақұлдауымен банктердің жарғыларын қабылдау жүзеге асырылады: оларға өзгерістер енгізу, басқару орындарына тағайындау;

- * несиелік мекемелер қызметінің нормалары мен ережелерін, бағалы қағаздар эмиссиясын айқындайтын барлық нұсқамаларды санкциялау;

* Италия әнкінің қызметін бақылау, оның қызметі үшін негізгі ұсынымдарды әзірлеу.

Функциялардың көптігіне қарамастан, комитеттің несиелік жүйеге тікелей бақылауды жүзеге асыруға құқығы жоқ. Бұл функция орталық банкке беріледі.

Орталық банк – 1893 жылы құрылған және 1926 жылдан бастап елдің бірыңғай эмиссиялық орталығы болып табылатын Италия Банкі. 1893 жылдан бастап Италия Банкі жеке акционерлік қоғам болса да, мемлекетпен тығыз қарым-қатынас орнатты. 1895 жылдан бастап оған қазынашылық операцияларын жүргізу берілді. 1926 жылы Банк несие жүйесі мен валюта бағамын бақылау құқығын алды.

1936 жылдан бастап ол «Банктердің Банкі» атанды. Қазіргі уақытта ұйымдастыру жоспарында Италия Банкі – орталық эмиссиялық банк, капиталы 300 мың атаулы пайдан тұратын жария-құқықтық мекеме, олар жинақ кассалары, жария-құқықтық институттар, ұлттық мүдде банктері, әлеуметтік қамсыздандыру институттары, сақтандыру мекемелері сияқты мемлекеттік және жартылай мемлекеттік мекемелер арасында бөлінген. Іс жүзінде Банк мемлекеттік институт болып табылады.

Италия Банкі ақша-несие саласында атқарушы билікті жүзеге асырады және экономиканы мемлекеттік реттеу саласындағы ықпалды экономикалық мекеме ретінде әрекет етеді. Әкімшілік тұрғыдан ол қазынашылыққа есеп береді, несие саясаты саласында несие және жинақ жөніндегі Министрлік аралық комитеттің ұсыныстарына сәйкес келеді.

Италияда заңнамада Италия Банкінің міндеттері тек жалпы түрде тұжырымдалған. Оның негізгі функциялары:

* несиелік ақша эмиссиясы;

* ресми алтын-валюта резервтерін жинақтау және сақтау;

* банк Үкіметтің кассирі болып табылады, онда түсімдер мен төлемдер қозғалысы жүргізілетін мемлекеттің шоты бар. Осыған байланысты Италия Банкі мен Қазынашылықтың міндеттері арасында белгілі бір айырмашылықтар бар. Түсімдер мен шығыстарды қазынашылық қамтамасыз етеді, Банк оларды тек тіркейді;

* несие мекемелері мен Үкіметке несие беру. Үкіметтің шарттары бір рет немесе жыл сайын заңмен белгіленетін жеңілдікті несиелерді шектеусіз алу мүмкіндігі бар. Сонымен бірге несие мекемелерін қайта қаржыландыру шектеулі;

* несие мекемелерінің қызметін бақылау. Бұл өкілеттіктерді оған министрлік аралық комитет береді және оларды тікелей Италия Банкі итальяндық банктер қауымдастығының қолдауымен жүзеге асырады. Министрлік аралық комитет негізінен несие саясаты мен жинақ салымдарын қорғау саласындағы жалпы қадағалауға жауап береді.

Орталық банк комитеттің қарарлары бойынша қадағалау мәселелері бойынша шешімдер мен ұсыныстар жобаларын дайындайды, оның ережелерін белгілейді және құжаттамалық, сондай-ақ қашықтық нысанда тікелей қадағалауды жүзеге асырады. Оның өкілеттіктеріне сонымен қатар банктердің қызметін бақылау және тексеру, несие мекемелерін тіркеу және тұтастай алғанда несие жүйесінің қалыпты жұмыс істеуін қамтамасыз ету кіреді.

Банк валюта айналымын, айырбас бағамын, Еуропалық валюта бірлігін – еуроны енгізуді бақылайды. 1997 жылы Италияда айналымға 0,5 млрд еуро енгізілді.

Банк ақша-несие саясатын жүргізеді, оның негізгі бағыттары Қазынашылықпен және Комитетпен бірлесіп анықталады. Италия Банкі ақша массасының динамикасын үнемі қадағалап отырады және мақсатты бағдарлар негізінде оны реттеу үшін қажетті шараларды қабылдайды.

Ақша-несие саясатының негізгі құралдары: есеп саясаты, ашық нарықтағы операциялар (әсіресе репо), минималды міндетті резервтер саясаты. Италия Банкі

минималды резервтердің жоғары деңгейімен сипатталады (25% дейін) және бұл міндеттемелер оған төленеді. Ерекшелігі – резервтер банк балансының міндеттемелерінің едәуір бөлігіне таралады.

Итальян Банкінің операциялары ақша қаражатын тарту (пассив) және оларды орналастыру (белсенді) жөніндегі операциялар болып табылады. Пассивтілерге банкноттардың эмиссиясы, несиелік мекемелерінің, Үкіметтің, шетелдік банктердің салымдары, капитал мен резервтер жатады.

Орталық банк Италияда жеке клиенттердің вексельдерін тікелей есепке алуға тыйым салады. Банк мемлекеттік бағалы қағаздарды, ипотекалық несиелік мекемелерінің облигацияларын, төрт айдан аспайтын мерзіммен кепіл куәліктерін кепілге қойып несиелер беруді жүзеге асырады, мемлекеттік бағалы қағаздарға Инвестициялар жүргізеді.

АҚШ-тың несиелік жүйесінің өзегі *Федералды резервтік жүйе (ФРЖ)* болып саналады, ол 12 Федералды резервтік банктерден және көптеген мүше банктерден тұрады. 1913 жылғы Федералды резервтік актіге сәйкес ФРЖ-ға мүше барлық банктер:

а) Федералды резервтік банктердің негізгі капиталына пай жарнасы ретінде меншікті капиталдың 6% - ын салу;

б) оларда өз резервтерін мерзімді салымдар сомасының 3% - ы және талап етілгенге дейінгі салымдар сомасының 7-ден 23% - ы көлемінде ұстау керек.

Федералды резервтік банктер өздерінің депозиттерінің 35% мөлшерінде алтын және заңды төлем қаражаттарында резервке ие болуы керек еді. Осылайша, Федералды резервтік банктердің міндеттемелері мыналардан тұрады:

1) мүше банктердің пай жарналары есебінен құрылған меншікті капиталдарына;

2) банкноттық эмиссия;

3) ФРЖ-ға мүше банктердің резервтерін білдіретін банктік депозиттерге қолданылмайды.

Коммерциялық банктердің ақша резервтерінің Федералды резервтік банктеріне шоғырлануы ақша үнемдеудің факторы болды. ФРЖ ұйымы қолма -қол ақшаны үнемдеуге және басқа жағынан, Федералды резервтік банктер арқылы кең көлемде жүргізілетін қолма-қол ақшасыз есеп айырысулардың дамуына ықпал етті.

Сонымен бірге, ФРЖ құру АҚШ банк жүйесін орталықтандыруды және ірі банктердің - қаржылық олигархияның цитаделінің үстемдігін күшейтті. 1915 жылдың аяғынан 1972 жылдың тамызына дейін американдық коммерциялық банктердің жалпы санындағы ФРЖ - нің үлес салмағы 28-ден 41% - ға дейін, ал олардың депозиттерінің жалпы сомасы 48-ден 78% - ға дейін өсті. Көптеген Банктер ФРЖ мүшелері болса да, ондағы шешуші әсер ірі және ірі банктердің аз санына ие.

1935 жылы тамызда ФРЖ-да кейбір ұйымдастырушылық өзгерістер енгізген заң қабылданды. Бұл заңның мәні, ең алдымен, АҚШ банк жүйесін одан әрі орталықтандыруда жатыр. Депозиттері кемінде 1 миллион доллар болатын барлық штаттық банктер белгілі бір мерзімде ФРЖ мүшелігіне кіруге міндетті болды; ФРЖ-нің орталық органдарының құқықтары едәуір кеңейе түсті: Басқарушылар кеңесі (АҚШ президенті 14 жылға тағайындайтын 7 мүшеден тұрады) ФРЖ-ны басқарды, оған Федералды резервтік банктердің есеп ставкаларын анықтау, мүше банктердің міндетті резервтерінің нормаларын өзгерту, бағалы қағаздарға несиелік беру нормаларын белгілеу, резервтік банктер таңдаған директорлар кеңестерін бекіту құқығы берілді.

Сондай-ақ, ашық нарықтағы операциялар жөніндегі арнайы комитет құрылды, барлық федералды резервтік банктер өз операцияларын жүргізу кезінде оның нұсқауларын орындауы керек.

Федералды резервтік банктердің ресурстары банкноттарды шығару арқылы қалыптасады – Федералды резервтік билеттер және негізінен мүше банктер мен қазынашылықтан депозиттер қабылдау. Федералды резервтік Банктер қаражатының аз бөлігі өздерінің меншікті капиталынан тұрады (төленген және қосымша).

Уақыт өте келе банктер алтын қорларын сақтаушылар болуды тоқтатты, бірақ Банктің активінде алтын сертификаттар болды.

Банктердің басты Белсенді операциясы мемлекеттік бағалы қағаздарды сатып алу болып табылады.

Федералды резервтік банктер негізінен мемлекеттің несие берушілері болып табылады. Бірақ олардың мемлекеттік бағалы қағаздарға салған қаражаты, сайып келгенде, корпорациялардың мүддесі үшін пайдаланылады, өйткені мемлекет мемлекеттік тапсырыстарға және тауарларды сатып алуға көп мөлшерде жұмсайды.

Федералды резервтік банктерден басқа, АҚШ банк жүйесі мыналарды қамтиды:

- 1) коммерциялық банктер;
- 2) инвестициялық банктер;
- 3) өзара-жинақ банктер;
- 4) банкир үйлері.

АҚШ -тағы банктердің шоғырлануының айқын көрінісі – бірігу. Олардың саны Бірінші дүниежүзілік соғыстан кейін өсті.

АҚШ-тағы банктердің шоғырлануының ерекшелігі, мысалы, Англиядан айырмашылығы, ол жасырылған формада. Жасырын формалардың бірі – ірі банктердің корреспонденттік қатынастар жүйесі арқылы шағын ресурстарды пайдалануы. Мұның көрнекі көрсеткіші – банкаралық депозиттер. Осылайша, корреспонденттік қатынастар арқылы Американың ең ірі банктері өз ресурстарын көбейтуде.

Банктердің жасырын шоғырлануының бір түрі – бұл бір-бірімен байланысқан директораттар жүйесі, ол кейбір банктердің директорларының басқаларды басқаруға өзара қатысуынан тұрады.

Банктердің жасырын шоғырлануының тағы бір түрі – тізбекті байланыс жүйесі. Бұл жағдайда банктердің тұтас «тізбегі» қандай да бір ірі қаржылық операцияларды бірлесіп жүргізу туралы уақытша сипаттағы келісіммен немесе өзара қолдау мен акциялар алмасу туралы тұрақты келісімдермен біріктіріледі.

Жасырын шоғырланудың маңызды нысаны – көптеген банктерді бір акционерлік компанияның бақылауымен біріктіруден тұратын және әдетте «акцияларды ұстайтын қоғам» (холдинг-компания) деп аталатын банк топтарының жүйесі. Банктік холдинг-компаниялардың ішіндегі ең ірісі – «Вестерн бэнк корпорейшен».

АҚШ-та, басқа дамыған елдердегідей, банк саласына мемлекеттің араласуының күшеюі байқалады. Рас, орталық эмиссиялық банктер мемлекет меншігіне кірмейді, бірақ ол оларды басқарады.

Тікелей мемлекет меншігі – федералды жер банктері, тауарлық несие корпорациясы және экспорт-импорт банкі.

2.7.3. Қазақстан Республикасы Ұлттық Банкінің құрылымы мен заңды мәртебесі

Жоғарыда айтылғандай, Қазақстанның екі деңгейлі банк жүйесі бар. Қазақстан Республикасының Ұлттық Банкі (ҚР ҰБ) Орталық банк болып табылады және Қазақстанның банк жүйесінің жоғарғы (бірінші) деңгейін білдіреді.

Ұлттық банк басқа елдердің орталық банктерімен және банктерімен қарым-қатынастарда, халықаралық банктерде және өзге де қаржы-несие ұйымдарында Қазақстан Республикасының мүдделерін білдіреді. ҚР ҰБ өз міндеттерін орындау кезінде пайда алу мақсатын басшылыққа алмауы тиіс.

ҚР Ұлттық банкінің құқықтық мәртебесі ҚР Конституциясымен, 30.03.95 ж. №2155 «ҚР Ұлттық Банкі туралы» ҚР Заңымен, «Банктер және банк қызметі туралы» ҚР Заңымен, Қазақстан Республикасы Президентінің актілерімен және Қазақстан Республикасы жасасқан халықаралық шарттармен (келісімдермен) айқындалады.

Ұлттық банк – мемлекеттік мекеменің ұйымдық-құқықтық нысанындағы заңды тұлға, дербес теңгерімі бар, өзінің филиалдарымен, өкілдіктерімен және ұйымдарымен бірлесіп, сатылап бағыну схемасы бар бірыңғай орталықтандырылған құрылымды құрайды. Қазақстан Республикасының заңнамалық актілеріне сәйкес олар келген елдің заңнамасын ескере отырып, Қазақстанда және одан тыс жерлерде өз филиалдары мен өкілдіктерін аша алады.

ҚР ҰБ өз қызметін Үкіметпен үйлестіреді, онымен тұрақты консультациялар өткізеді. «Қазақстанның 2030 жылға дейінгі даму Стратегиясын» басшылыққа ала отырып, Қазақстан Республикасы Үкіметінің экономикалық саясатын ескереді және егер бұл оның негізгі функцияларын орындауға және ақша-несие және валюта саясатын жүзеге асыруға қайшы келмесе, оны іске асыруға жәрдемдеседі.

ҚР Үкіметі Ұлттық Банктің міндеттемелері бойынша жауап бермейді, сондай-ақ Ұлттық банк Қазақстан Үкіметінің міндеттемелері бойынша осындай жауапкершілікті өзіне алатын жағдайларды қоспағанда, жауап бермейді.

Басқарма және директорлар кеңесі (директорат) Қазақстан Ұлттық Банкінің органдары болып табылады. Ұлттық Банктің құрылымына департаменттер мен басқа да бөлімшелерден тұратын орталық аппарат, филиалдар, өкілдіктер мен ұйымдар кіреді.

Ұлттық Банктің жоғары басқару органы-тоғыз адамнан тұратын басқарма. Оған ҚР ҰБ Төрағасы мен Ұлттық Банктің бес лауазымды тұлғасы, Қазақстан Президентінен бір өкіл және үкіметтен екі өкіл кіреді.

Ұлттық Банктің Басқармасы өз құзыретіне кіретін кез келген мәселені қарауға және ол бойынша шешім қабылдауға құқылы. Басқарманың отырыстары қажеттілігіне қарай, бірақ айына кемінде бір рет өткізіледі.

Директорлар кеңесі Ұлттық Банктің жедел басқару органы болып табылады және басқарма мен Ұлттық Банк Төрағасының немесе оның орынбасарларының құзыретіне кіретін мәселелерді қоспағанда, ҚР ҰБ қарамағындағы мәселелер бойынша шешімдер қабылдайды.

Директорлар кеңесінің құрамына төрағаның ұсынуы бойынша ҚР ҰБ Төрағасы, оның орынбасарлары және бөлімшелердің басшылары кіреді. Директорлар кеңесінің отырыстары қажеттілігіне қарай, бірақ айына кемінде бір рет өткізіледі. Оларды төраға, ал ол болмаған жағдайда-оның орнындағы адам жүргізеді.

Директорлар кеңесінің шешімдері отырыста да, сауалнама арқылы да қабылдануы мүмкін. Отырыста шешімдер мүшелердің жалпы санының кемінде үштен екісі, оның ішінде төраға не оны алмастыратын адам болуға тиіс қатысқан жағдайда Директорлар кеңесі мүшелерінің жай көпшілік даусымен қабылданады. Тең болған жағдайда төрағаның дауысы шешуші болады.

Сұрау салу жолымен қаралатын мәселелер бойынша шешімдер Директорлар кеңесі құрамының жалпы санының үштен екісінің даусымен қабылданады.

ҚР ҰБ төрағасы қайта талқылау және дауыс беру үшін өз қарсылықтарымен Директорлар кеңесінің шешімін бір аптадан кешіктірмей қайтаруға құқылы. Егер

Директорлар кеңесі қабылданған шешімді олардың жалпы санының үштен екісінің даусымен растаса, Қазақстан Ұлттық Банкінің Төрағасы шешімге қол қояды. Директорлар кеңесі өз құзыретіне жатқызылған мәселелер бойынша Қаулы қабылдайды.

Ұлттық банктің төрағасын Парламенттің келісімімен Қазақстан Республикасының Президенті 6 жыл мерзімге тағайындайды. Ол ҚР Президентіне кетерден екі ай бұрын жазбаша өтініш беріп, отставкаға кетуге құқылы. Төрағаны Президент қызметтен босатады.

ҚР ҰБ төрағасына Ұлттық банк қызметінің барлық мәселелері бойынша жедел және атқарушы-өкімдік шешімдер қабылдау өкілеттігі берілген. Сондай-ақ ол Қазақстан Республикасының заңнамалық актілеріне сәйкес қаралуы Ұлттық Банктің құзыретіне жатқызылған әкімшілік құқық бұзушылық туралы істер бойынша әкімшілік жаза қолдану туралы шешім қабылдайды.

Сондай-ақ, ҚР ҰБ төрағасының орынбасарларын Төрағаның ұсынуы бойынша төрағаның өзінің тағайындалу мерзіміне қарамастан 6 жыл мерзімге Қазақстан Президенті тағайындайды. ҚР ҰБ төрағасының ұсынысы бойынша да Президент қызметінен босатылады. Олар Қазақстан Президентіне Ұлттық банк төрағасымен келісілген жазбаша өтінішін ұсына отырып, отставкаға кете алады. Орынбасарлары өздерінің функционалдық міндеттеріне сәйкес және оларды бөлу негізінде мәселелерді қарайды және шешімдер қабылдайды.

Қазақстан Ұлттық Банкі орталық аппараты бөлімшелерінің басшылары өз қызметін Директорлар кеңесі бекітетін осы бөлімшелер туралы ережелерді негізге ала отырып жүзеге асырады.

Қазақстан Ұлттық Банкінің филиалдары (бұдан әрі-филиал) Директорлар кеңесінің шешімі бойынша ашылады, Ұлттық Банктің бірыңғай орталықтандырылған құрылымына сатылап бағыну схемасымен кіреді, оған есеп береді және олар үшін белгіленген өкілеттіктер шегінде әрекет етеді.

Филиал өз қызметінде жергілікті мемлекеттік билік органдарынан тәуелсіз және мұндай жауапкершілікті оған Ұлттық банк жүктеген жағдайларды қоспағанда, мемлекеттің міндеттемелері бойынша жауапты болмайды.

Қазақстан Ұлттық Банкі филиалдың міндеттемелері бойынша жауапты болады.

Филиалға басшылықты Қазақстан Ұлттық Банкінің Басқармасы қызметке тағайындайтын және қызметтен босататын оның директоры жүзеге асырады. Филиал директоры өз қызметін Ұлттық банктің бас сенімхаты негізінде жүргізеді.

Қазақстан Ұлттық Банкінің өкілдіктері Директорлар кеңесінің шешімі бойынша республика аумағында да, одан тыс жерлерде де ашылады, орталық банктің бірыңғай орталықтандырылған құрылымына кіреді және олар үшін белгіленген өкілеттіктер шегінде Ұлттық Банктің мүдделерін қорғайды және білдіреді.

Өзін-өзі тексеруге арналған сұрақтар

1. Орталық эмиссиялық банктердің себептерін тізімдеңіз.
2. Орталық банктердің негізгі міндеттері мен функциялары қандай?
3. ҚР Ұлттық банкінің жұмыс істеуінің құқықтық негіздерін анықтаңыз.

8-ТАРАУ. ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ ҰЛТТЫҚ БАНКІНІҢ ФУНКЦИЯЛАРЫ МЕН ОПЕРАЦИЯЛАРЫ

2.8.1. ҚР Ұлттық банкінің негізгі мақсаты, міндеттері мен функциялары

Қазақстан Ұлттық банкінің негізгі мақсаты елдегі баға тұрақтылығын қамтамасыз ету болып табылады.

Қазақстанның Ұлттық Банкіне келесі міндеттер жүктеледі:

- 1) мемлекеттің ақша-несие саясатын әзірлеу және жүргізу;
- 2) төлем жүйелерінің жұмыс істеуін қамтамасыз ету;
- 3) валюталық реттеуді және валюталық бақылауды жүзеге асыру;
- 4) қаржы жүйесінің тұрақтылығын қамтамасыз етуге жәрдемдесу болып табылады.

ҚР ҰБ өзіне жүктелген міндеттерге сәйкес функцияларды орындайды:

- 1) Мемлекеттік ақша-несие саясатын жүргізу;
- 2) банкноттар мен монеталардың эмиссиясын жүзеге асыру;
- 3) банктер Банкінің функциясын жүзеге асыру;
- 4) банк - қаржы кеңесшісі, ҚР Үкіметінің агенті функциясын және Үкімет пен басқа да мемлекеттік органдар үшін олармен келісім бойынша өзге де қызметтерді орындау арқылы жүзеге асырылады;

5) төлем жүйелерінің жұмыс істеуін ұйымдастыру;

6) Қазақстан Республикасындағы валюталық реттеу және валюталық бақылау қағидаттарына негіздеу;

7) алтын-валюта активтерін басқару;

8) қаржы ұйымдарының қызметін бақылау және қадағалау, сондай-ақ олардың қызметін банктің құзыретіне жатқызылған мәселелер бойынша реттеу қағидаттарына негіздеу.

Ұлттық банк Қазақстан Республикасының Мемлекеттік ақша-несие саясатын айқындайтын және жүргізетін орган ретінде әрекет етеді, оның мақсаты ұлттық валютаның; оның сатып алу қабілетінің және жетекші шетел валюталарына қатысты бағамының тұрақтылығын қамтамасыз ету болып табылады. ҚР ҰБ айналыстағы ақша массасының бір немесе бірнеше көрсеткіштерінің өсуінің нысаналы бағдарларын белгілей алады.

Ұлттық Банктің негізгі басымдығы – инфляцияны төмендету бойынша банктің өз мақсатына жауап беретін және қойылған мақсаттың жоғары ашықтығына байланысты нарық қатысушыларының үлкен сенімін қамтамасыз ететін инфляциялық таргеттеу қағидаттарына көшу.

Ұлттық банк ақша-несие саясатын жүргізудің балама қағидаттарын қолдануды немесе ақша таргеттеу немесе айырбас бағамын таргеттеу саласына акценттерді ауыстыруды орынсыз деп санайды.

Инфляциялық таргеттеу қағидаттарына көшу шеңберінде Ұлттық Банк құбылмалы айырбас бағамының режимін ұстанады, яғни теңгенің айырбас бағамы ішкі нарықтағы шетел валютасының сұранысы мен ұсынысына байланысты белгіленеді.

Ақша-несие саясатының негізгі құралдары:

- Ұлттық Банктің банктерге несиелері бойынша сыйақы (мүдде) ставкаларының деңгейлері;

- ҚР ҰБ-ға депозитке салынатын ең төменгі міндетті резервтердің нормативі, оның ішінде тартылған қаражаттың мерзімі, көлемі және түрлері бойынша саралау мүмкіндігі бар (резервтік талаптар);

- мемлекеттік бағалы қағаздарды сатып алу және сату бойынша ашық нарықтағы операциялар;

- банктерге несиелер;
- валюта нарығындағы интервенциялар;
- жекелеген түрлерінің несиелік операцияларының деңгейі мен көлеміне тікелей сандық шектеулер енгізу (ерекше жағдайларда);
- ресми есептік (дисконттық) мөлшерлеме.

Ұлттық банк қайта қаржыландырудың ресми ставкасын, сондай-ақ ол жүргізетін операциялар бойынша сыйақының (мүдденің) өзге де ставкаларын белгілейді. Қайта қаржыландырудың ресми ставкасы ақша нарығының жалпы жағдайына, несиелер бойынша сұраныс пен ұсынысқа, инфляция деңгейіне және инфляциялық күтулерге байланысты.

2021 қаңтарда Қазақстан Республикасы Ұлттық банкінің Ақша-кредит саясаты жөніндегі комитеті базалық мөлшерлемені +/-1,0 п.т. пайыздық дәлізімен жылдық 9,00 пайыз деңгейінде белгілеу туралы шешім жасады. Тиісінше өтімділікті ұсыну жөніндегі тұрақты қолжетімді операциялар бойынша мөлшерлеме 10,00 пайыз және өтімділікті алу жөніндегі тұрақты қолжетімді операциялар бойынша мөлшерлеме 8,00 пайыз болады.

Шешім қысқа мерзімді және орта мерзімді перспективада инфляция тәуекелдерінің теңгерімін ескере отырып қабылданды. Қазақстанның негізгі сауда әріптестері саналатын елдерде әлемдік азық-түлік бағаларының өсуіне және инфляцияның жеделдеуіне байланысты сыртқы инфляциялық қысымның сақталуы байқалады.

Ішкі экономикада іскерлік белсенділік пен тұтынушылық сұранысты біртіндеп қалпына келтіру процесі жалғасып жатыр

10. Ұлттық банктің базалық мөлшерлемені өзгерту

Орнату мерзімі	Қайта қаржыландыру ставкасы
02.10.2015	16.0
02.09.2015	12.0
02.02.2016	17.0
06.05.2016	15.0
12.07.2016	13.0
04.10.2016	12.5
15.11.2016	12.0
21.02.2017	11.0
06.06.2017	10.5
22.08.2017	10.25
16.01.2018	9.75
05.12.2018	9.25
15.01.2019	9.25
16.07.2019	9.00
10.12.2019	9.25
03.02.2020	9.25
10.03.2020	12.00
06.04.2020	9.50
21.07.2020	9.00
26.01.2021	9.00

Бұдан әрі қайта қаржыландырудың ресми ставкасын белгілеуді Ұлттық Банк ақша нарығындағы жағдайға және инфляция деңгейіне қарай қысқа мерзімді құралдардың ақша нарығындағы ставкалардың жоғарғы деңгейі болып табылатындай етіп жүргізетін болады.

Ұлттық банк сыйақы мөлшерлемелерінің саясатын жүзеге асырылатын мемлекеттік ақша-несие саясаты шеңберінде сыйақының нарықтық мөлшерлемелеріне ықпал ету үшін пайдаланады.

Банктер беретін несиелердің көлемін реттеу мақсатында банктердің міндеттемелері бойынша олардың төлемеу тәуекелдерін төмендету, сондай-ақ банктердің салымшылары мен акционерлерінің мүдделерін қорғау үшін Қазақстан Ұлттық Банкі резервтік талаптар тетігін пайдаланады.

Ең төменгі резервтік талаптар құрылымдық өтімділікті, сондай-ақ банкаралық ақша нарығындағы өтімділік пен мөлшерлемелерді реттеу үшін пайдаланылады. Резервтік талаптардың нормативтерін ауыстыра отырып, орталық банк банктердің өздерінің резервтеріне сұранысын реттейді және, өзінің құралдарын пайдалана отырып, ақша нарығындағы өтімділікті қысқамерзімді банкаралық пайыздық мөлшерлемелерді талап етілетін дәлізде ұстап тұруға мүмкіндік беретін деңгейде қолдайды.

Ең төменгі резервтік талаптар нормативтері

Резервтік міндеттемелердің әрбір түрі бойынша ең төменгі резервтік талаптардың жеке нормативі белгіленген:

- 1) ұлттық валютадағы қысқа мерзімді міндеттемелер – 2%;
- 2) ұлттық валютадағы ұзақ мерзімді міндеттемелер – 0%;
- 3) шетел валютасындағы қысқа мерзімді міндеттемелер – 3%;
- 4) шетел валютасындағы ұзақ мерзімді міндеттемелер – 1%.

Ең төменгі міндетті резервтер нормасын бұзған жағдайда Қазақстан Республикасының заңнамалық актілерімен ҚР ҰБ белгілеген мөлшерде айыппұл есептеледі және өндіріп алынады. Банктің қызметі тоқтатылған кезде Ұлттық банк оған резервтелген қаражатты бір апта мерзімде қайтарады.

Ерекше жағдайларда Қазақстан Ұлттық Банкі міндеттемелердің өсуіне резервтік талаптар енгізуге құқылы. Ең төменгі міндетті резервтер нормативін өзгерту осындай шешім қабылданған күннен бастап бір айдан ерте қолданысқа енгізілмейді.

Ашық нарықтағы операциялар деп ақша массасын реттеу мақсатында қайталама нарықта Ұлттық банк жүзеге асыратын қазынашылық вексельдерді, мемлекеттік облигацияларды және басқа да бағалы қағаздарды сатып алу-сату түсініледі. Ашық нарықтағы операциялар лимитін ҚР ҰБ Директорлар кеңесі бекітеді.

Ұлттық банк екінші деңгейдегі банктерге Мемлекеттік және агенттік бағалы қағаздардың кепілімен кері РЕПО операцияларын жүргізу түрінде қайта қаржыландыру қарыздарын береді. Сондай-ақ, ол ақша нарығының жалпы жағдайына, несие бойынша сұраныс пен ұсынысқа байланысты ресми дисконттау (дисконттау) мөлшерлемесін анықтайды. Мемлекеттік ақша-несие саясаты шеңберінде банктердің есеп (дисконттық) ставкаларына әсер ету үшін есеп (дисконттық) саясатын жүргізеді. Вексельдерді қайта есепке алу тәртібін және вексельдерді қайта есепке алуға қабылдау үшін қойылатын шарттарды белгілейді.

Банктерге несие берудің тәртібін, шарттарын, түрлерін, мерзімдері мен лимиттерін ақша-несие саясатының қабылданған бағдарларына сәйкес несие берудің жалпы көлемін реттейтін Ұлттық банк айқындайды.

Соңғы сатыдағы кредитор ретінде Ұлттық банк банктерге Ұлттық Банк Басқармасы белгілеген тәртіппен және мерзімде Ұлттық және шетел валютасымен қамтамасыз етілген, сондай-ақ қамтамасыз етілмеген несиелер беруге құқылы.

Валюталық СВОП операцияларын жүргізу, сондай-ақ банктердің ҚР ҰБ-дағы корреспонденттік шоттарындағы қалдықтар кепіліне қысқа мерзімді қарыздар беру банктер банктік қарыздар беру мәселелері бойынша ынтымақтастық және өзара іс-қимыл туралы келісім жасасқан кезде ғана жүзеге асырылады.

Ұлттық банктің валюта нарығындағы интервенциялары деп теңге бағамына әсер ету үшін банкаралық немесе биржалық нарықта шетел валютасын сатып алу-сату түсініледі.

Ұлттық Банк валюта нарығындағы интервенцияларды кез-келген банктер мен валюта биржалары арқылы, бірақ жалпы ақша-несие саясаты шеңберінде валюталық мәмілелердің кез-келген түрін пайдалана отырып дербес жүргізеді.

Ұлттық Банк ішкі нарықта шетел валютасын сатып алу немесе сату жолымен де, сол сияқты алтын-валюта активтері есебінен де ҚР Ұлттық қорының активтерін айырбастау және қайта айырбастау бойынша операцияларды жүзеге асырады. Бұл ретте ішкі нарықта шетел валютасына қосымша сұраныстың төмендеуіне Ұлттық банк айырбастау операцияларын жүзеге асыра алатын мерзімдердің 6 айға дейін ұлғаюы ықпал ететін болады.

Банктерге қойылатын ең аз резервтік талаптар бойынша ставкалардың және қайта қаржыландыру ставкаларының азаюы Ұлттық Банкке 2009 жылы банктердің

корреспонденттік шоттарындағы ақша қалдықтарын кепілге қойып валюталық СВОП және СВОП операцияларын жүргізуді тоқтатуға мүмкіндік берді.

Ұлттық банктің тікелей сандық шектеулері деп операциялар мен мәмілелердің жекелеген түрлері бойынша ставкалардың ең жоғары деңгейлері, несиелеуді тікелей шектеу, сыйақы (мүдде) ставкаларын тоқтату, жекелеген салалардың дамуын ынталандыру немесе тежеу мақсатында несиенің нақты түрлерін тікелей реттеу түсініледі. Инфляциялық процестерді ақша-несиелік реттеудің жанама әдістерімен тоқтата тұру мүмкін болмаған жағдайда Ұлттық банк тікелей сандық шектеулерді қолдануға құқылы.

Қазақстан Ұлттық Банкі банктер Банкінің функциясын жүзеге асыру үшін:

- қайта қаржыландыру жүйесін ұйымдастырады, Ұлттық Банкте ашылған банк шоттарының иелеріне жоғары өтімді, тәуекелсіз бағалы қағаздармен және басқа да активтермен қамтамасыз ету үшін бір жылдан аспайтын мерзімге несиелер береді;

- Екінші деңгейдегі банктер үшін соңғы сатыдағы кредитор болып табылады, осыған байланысты оларға Ұлттық Банктің Басқармасы белгілеген тәртіппен және мерзімдерде қамтамасыз етілген, сондай-ақ қамтамасыз етілмеген ұлттық және шетелдік валютада несиелер беруге құқылы;

- клиенттің банк шотынан ақшаны қате есептеу фактісі анықталған кезде оны алып қоюға құқылы, клиенттің акцептісіз ақша алуға келісімін растайтын құжаттары болған кезде оның банк шотын дебеттеуге құқылы;

- ҚР ҰБ басқармасы айқындайтын тәртіппен және шарттарда банктер мен басқа да ұйымдардың Ұлттық Банкке оларға берілген несиелер бойынша берешектерін қайта құрылымдауды жүргізеді.

Банктің, қаржы кеңесшісінің, Қазақстан үкіметінің және басқа да мемлекеттік органдардың агенті функцияларын жүзеге асыру үшін Ұлттық банк олармен келісім бойынша әрекет етеді.

Үкіметтің қаражатын орналастырады, оның шоттары бойынша төлемдер мен өзге де операциялар жүргізеді, сондай-ақ басқа да қызметтер көрсетеді.

Мемлекеттік қарыз алу саясатын әзірлеу және іске асыру, мемлекеттің ақша-несие саясатына байланысты мәселелер бойынша бюджет саясатын қалыптастыру кезінде үкіметтің қаржы кеңесшісі ретінде әрекет етеді.

Ұлттық банк Үкіметтің агенті ретінде әрекет етеді және мемлекеттік қарыздарға қызмет көрсетеді.

Төлем жүйелерінің жұмыс істеуін ұйымдастыру мақсатында Қазақстан Ұлттық Банкі төлем жүйелерінің жұмыс істеуін ұйымдастырады, үйлестіреді, реттейді, сондай-ақ қадағалауды жүзеге асырады.

Төлемдер мен ақша аударымдарын жүргізу тәсілдерін, оларды қолдану ережелері мен ерекшеліктерін белгілейді.

Қолма-қол ақшаны пайдалана отырып төлемдерді жүзеге асыру тәртібін, шарттарын және банктердің, банк операцияларының жекелеген түрлерін жүргізетін ұйымдардың олар қолданатын автоматтандырылған жүйелердің сенімділігін, қауіпсіздігін және банктік ақпаратты қорғауды қамтамасыз ету жөніндегі ең төменгі талаптарды айқындайды.

Банктік шоттардың түрлері мен құқықтық режимін, шоттарды ашу, пайдалану (жүргізу) және жабу тәртібі мен шарттарын белгілейді.

Валюталық реттеу мен бақылауды жүзеге асыра отырып, Қазақстан Ұлттық банкі елдегі шетел валютасы мен бағалы қағаздардың айналысы саласы мен тәртібін айқындайды, шетел валютасындағы операцияларды жүргізуге қажетті шектеулерді, жекелеген экспорт-импорт мәмілелері бойынша есеп айырысу нысанын енгізеді.

Қазақстан резиденттерінің және бейрезиденттерінің шетел валютасымен, бағалы қағаздармен шетел валютасымен операциялар жүргізу қағидаларын белгілейді және валюталық операциялар, экспорттық-импорттық валюталық бақылауды жүзеге асыру және шетел банктерінде резиденттердің шоттарын ашу тәртібі мәселелері бойынша нормативтік-құқықтық актілер қабылдайды.

Қазақстан Республикасына және одан валюталық құндылықтарды әкелу, әкету және жіберу тәртібін, сондай-ақ ұлттық валютаның шетел валюталарына ресми бағамын айқындайды.

Алтын-валюта активтерімен операцияларды қалыптастырады және жасайды және халықаралық есеп айырысуларды ұйымдастырады, шет елдермен валюта-қаржы және несиесі есеп айырысу қатынастарын жетілдіреді.

Жасалған мемлекеттік шарттарға сәйкес шетелдік және халықаралық ұйымдардан шетел валютасын тартады, тауарлардың (жұмыстардың, көрсетілетін қызметтердің) экспортынан шетел валютасындағы түсімді міндетті түрде сату режимін енгізеді және жояды.

Қазақстан Ұлттық Банкінің валюталық құндылықтармен және бағалы металдармен операциялар жүргізуге құқығы бар. Шетел валютасын, ҚР Үкіметі шетел валютасында, шет мемлекеттердің үкіметтері немесе халықаралық қаржы ұйымдары шығарған және кепілдік берген бағалы қағаздарды, оның ішінде бағалы қағаздар несиесі нысанында сатып алады және сатады.

Банктерде, өздері тіркелген мемлекеттердің заңнамасы бойынша тиісті құқығы бар шетелдік орталық банктерде және қаржы институттарында, сондай-ақ халықаралық қаржы ұйымдарында шоттар ашады.

Тазартылған алтынды, бағалы металдарды, тастарды және олардан жасалған бұйымдарды сақтауға қабылдайды және Қазақстан Республикасының аумағында және сыртқы нарықта тазартылған алтын мен басқа да бағалы металдарды сатып алу және сату жөніндегі операцияларды жүргізеді.

Қолданылып жүрген заңдарда белгіленген тәртіппен валюталық құндылықтар мен бағалы металдарды Қазақстанға әкеледі, сондай-ақ оларды Шетел банктеріндегі және мамандандырылған қаржы ұйымдарындағы өз шоттарына орналастыру үшін шет елге әкетеді.

Банкаралық депозиттер, репо және кері репо, депозиттік сертификаттар, коммерциялық қағаздар және ең төменгі деңгейін ҚР ҰБ басқармасы айқындайтын несиелік рейтингі бар эмитенттер шығарған өзге де борыштық міндеттемелер сияқты ақша нарығының құралдарымен операцияларды жүзеге асырады. Сондай-ақ туынды қаржы құралдарымен операциялар жүргізеді: форвардтық операциялар, своп операциялары және несиелік рейтингтері белгіленгеннен төмен емес қарсы әріптестермен опциондық операциялар.

Алтын-валюта активтерін басқару үшін Қазақстан Ұлттық Банкі бағалы металдармен және тастармен байланысты қатынастарды реттейтін заңнамаға сәйкес тазартылған алтынды қазақстандық және көрсетілген металдың өзге де өндірушілерінен (сатушыларынан) сатып алады.

Қазақстан Республикасының резиденттері мен бейрезиденттерінен, сондай-ақ ҚР Үкіметінен шетел валютасын қазақстандық теңгеге (естелік және кәдесый монеталарын қоса алғанда) және шетел валютасын сатып алады.

Депозиттерді орналастырады, шетел валютасымен және шетел валютасында деноминацияланған бағалы қағаздармен дилингтік операцияларды жүзеге асырады, шетел валютасында несиелер береді және тазартылған алтынмен, күміспен, платинамен және

платина тобының басқа металдарымен сатуды, депозиттеуді және басқа да операцияларды жүргізеді.

Халықаралық қаржы ұйымдарынан, шет мемлекеттердің орталық банктерінен және басқа кредиторлардан несиелер алады, шетел валютасымен төлей отырып, консультациялық, ақпараттық-баспа және өзге де қызметтер көрсетеді.

Ақша-несие саясатын және айырбас бағамы саясатын жүргізу мақсатында, оның ішінде ішкі валюта нарығындағы сұраныс пен ұсыныстың ауытқуын бәсеңдету үшін ішкі валюта нарығында валютаны сатып алады және сатады.

Қалыптасқан провизиялар (резервтер) есебінен шығынды алтын-валюта активтерін есептен шығарады.

2.8.2. Ұлттық банктің операциялары мен мәмілелері

Ұлттық Банк Басқармасы белгілеген тәртіппен онда шоттар ашқан заңды тұлғалар және банктер Қазақстан Ұлттық банкіндегі банк шоттарының иелері болып есептеледі.

«Қазақстан Республикасының Ұлттық Банкі туралы» Қазақстан Республикасының 1995 жылғы 30 наурыздағы №2155 Заңына сәйкес Ұлттық банк ұлттық валютада мынадай операцияларды жүргізеді:

1) өтімділігі жоғары, тәуекелі жоқ бағалы қағаздармен және басқа да активтермен қамтамасыз ету үшін Ұлттық банкте алты айдан аспайтын мерзімге ашылған банк шоттарының иелеріне несиелер береді;

2) мемлекеттік бағалы қағаздарды сатып алады және сатады;

3) несиелерді қамтамасыз ету үшін жарамды деп есептейтін депозиттік сертификаттарды, өтеу мерзімі бір жылдан аспайтын борыштық бағалы қағаздарды сатып алады және сатады;

4) депозиттерді қабылдайды, төлемдер мен ақша аударымдарын жүзеге асырады, бағалы қағаздар мен өзге де құндылықтарды сақтауға және басқаруға алады;

5) туынды қаржы құралдарымен операцияларды жүзеге асырады;

6) қажет болған жағдайда Қазақстан Республикасының аумағындағы және одан тыс жерлердегі банктер мен қаржы ұйымдарында шоттар ашады;

7) чектер жазып береді және вексельдер береді;

8) егер бұған заңнамада тікелей тыйым салынбаған болса, өз міндеттеріне сәйкес басқа да банк операцияларын, сондай-ақ өз атынан мәмілелер жасайды.

Ұлттық Банктің несиелерін қамтамасыз етуге арналған кепіл нысанасы болуы мүмкін:

- тазартылған алтын;

- шетел валютасы;

- алты айға дейінгі өтеу мерзімі бар теңгедегі және шетел валютасындағы вексельдер;

- бір жылға дейін өтеу мерзімі бар қор биржаларында ресми түрде белгіленген борыштық қағаздар.

Директорлар кеңесі белгілеген жағдайларда басқа активтер мен тауар-өкімдік құжаттар да қамтамасыз етілуі мүмкін. Несие мерзімінде өтелмеген, сондай-ақ ол бойынша сыйақы (мүдде) төленбеген жағдайда Қазақстан Ұлттық Банкі қолданыстағы заңнамалық актілерге сәйкес кепіл нысанасын толық немесе ішінара сатады.

Қазақстан Республикасының заңнамалық актілерінде тікелей көзделген жағдайларды қоспағанда, Ұлттық банктің қызметтің мынадай түрлерімен айналысуға құқығы жоқ:

- ұйымдарға қызмет көрсету, сондай-ақ заңды тұлғалардың акцияларын сатып алу;
- сауда және өзге де қызметпен айналысуға;
- қамтамасыз етусіз несиелер беру;
- берілген несиелерді ұзарту немесе мерзімі өткен вексельдерді жаңартуға рұқсат беру.

Қазақстан Ұлттық Банкі:

а) Қазақстан Республикасында шетел валютасының және шетел валютасындағы бағалы қағаздардың айналыс саласы мен тәртібін айқындайды, шетел валютасындағы операцияларды жүргізуге, оның ішінде осындай операциялардың көлеміне және сыйақы (мүдде) ставкаларының деңгейіне қажетті шектеулер енгізеді;

б) Қазақстанның резиденттері мен бейрезиденттерінің шетел валютасымен және бағалы қағаздармен шетел валютасымен операциялар жүргізу қағидаларын белгілейді;

в) валюталық құндылықтарды Қазақстан Республикасына және одан әкелу, әкету және жіберу тәртібін белгілейді. Резиденттер үшін шетел валютасын және шетел валютасындағы бағалы қағаздарды Қазақстан Республикасына міндетті аудару тәртібін белгілейді, сондай-ақ Қазақстан резиденттерінің шетел банктерінде шоттар ашу шарттарын айқындайды;

г) ұлттық валютаның шетел валюталарына бағамын, оның ішінде шетел валютасымен және бағалы металдармен операциялар бойынша теңгенің кедендік және салықтық төлемдері, нарықтық бағамдары мақсаттары үшін ҚР ҰБ-ның ресми бағамын белгілеу арқылы реттейді;

д) алтын-валюта активтерін қалыптастырады және олармен операциялар жасайды;

е) халықаралық есеп айырысуларды ұйымдастырады, шет елдермен валюталық-қаржылық және несиелік-есеп айырысу қатынастарын жетілдіреді;

ж) жасалған мемлекеттік шарттарға сәйкес шетелдік және халықаралық ұйымдардан шетел валютасын тартады;

з) Қазақстан Республикасының бейрезиденттерінен қосымша несиелер тарту мәселелері бойынша ұсыныстар енгізеді;

и) тауарлардың (жұмыстардың, көрсетілетін қызметтердің) экспортынан шетел валютасындағы түсімді міндетті түрде сату режимін енгізеді және алып тастайды.

Қазақстан Республикасының заңнамасында көзделген валюталық реттеу және валюталық бақылау саласындағы өзге де функцияларды орындауға құқылы.

Өзін-өзі тексеруге арналған сұрақтар

1. ҚР Ұлттық Банкі алдына қандай мақсаттар мен міндеттер қояды?
2. Ақша-несиелік саясатын жүргізу функциясын ашыңыз.
3. ҚР Ұлттық Банкінің операциялары мен мәмілелерін атаңыз.

III БӨЛІМ. КОММЕРЦИЯЛЫҚ БАНКТЕР, ОЛАРДЫҢ ФУНКЦИЯЛАРЫ ЖӘНЕ ҚЫЗМЕТІН ҰЙЫМДАСТЫРУ

9-ТАРАУ. КОММЕРЦИЯЛЫҚ БАНКТЕРДІҢ ҚЫЗМЕТІН ҰЙЫМДАСТЫРУ НЕГІЗДЕРІ

3.9.1. Банктердің ұйымдық-құқықтық нысаны

Қазақстандағы банк қызметін құқықтық реттеу бірқатар заңнамалық және заңға тәуелді актілер негізінде жүзеге асырылады, олардың ішінде «Қазақстан Республикасындағы банктер және банк қызметі туралы» 1995 жылғы 31 тамыздағы №2444 және «Қазақстан Республикасының Ұлттық Банкі туралы» 1995 жылғы 30 наурыздағы №2155 заңдар.

«Қазақстан Республикасындағы банктер және банк қызметі туралы» Заңға (бұдан әрі - заң) сәйкес банк – коммерциялық ұйым болып табылатын, банк қызметімен айналысуға құқығы бар заңды тұлға. Банктің ресми мәртебесі заңды тұлғаның ҚР Әділет министрлігінің органдарында мемлекеттік тіркелуімен және банк операцияларын жүргізуге лицензияның болуымен айқындалады.

Ұйымдық-құқықтық нысан тұрғысынан банк акционерлік қоғам нысанындағы заңды тұлға болып табылады, ал мемлекеттік банк мемлекеттік кәсіпорын нысанында да құрылуы мүмкін.

Банктің құрылтай құжаттары. Банк құру туралы құрылтай шартында міндетті түрде болуға тиіс:

- құрылтайшылар туралы мәліметтер, олардың әрқайсысының толық атауы мен орналасқан жерін қоса алғанда, сондай-ақ олардың мемлекеттік тіркелуі туралы деректер(заңды тұлғалар үшін), аты-жөні, азаматтығы, тұрғылықты жері және жеке басын куәландыратын құжаттың деректері (жеке тұлғалар үшін);

- акциялардың саны, санаттары және орналастыру бағасы туралы мәліметтер.

Банктің Жарғысында міндетті түрде:

- банктің толық және қысқартылған атауы;

- банк қорларын (резервтік капиталды) пайдаланудың түрлері мен тәртібі туралы мәліметтер;

- банк органдарының шешім қабылдау тәртібі.

Банктер Акционерлік қоғамдар нысанында құрылады. Олардың атауы ретінде олар Жарғыда жазылғандарды пайдаланады. Атау «банк» сөзін немесе одан шыққан сөзді қамтуы керек. Ұлттық банктерден басқа барлық банктерге өз атауында кез келген тілде толық немесе қысқартылған түрде «ұлттық», «орталық» деген сөздерді пайдалануға тыйым салынады. Еншілес банктер өз атауында бас банктердің атауын пайдалануға міндетті.

Банктің жарғылық капиталы акцияларды сату есебінен ұлттық валютада қалыптастырылады, олар орналастыру кезінде тек қана ақшамен төленуге тиіс. Жаңадан құрылған банктің жарғылық капиталын оның акционерлері оны тіркеген кезге қарай 50% - ға және тіркелген күннен бастап күнтізбелік бір жыл ішінде толық төлейді. **Жаңадан құрылатын банктер үшін жарғылық капиталдың ең аз мөлшері 5.000.000.000 (бес миллиард) теңгені құрайды.**

Банктің меншікті капиталы (бұдан әрі - капитал) – активтердің құны банк активтерінің бастапқы құнынан берілген несиелер және басқа активтер бойынша қажетті резервтердің (прорвизиялардың) сомасын шегеру жолымен есептелетін оның міндеттемелерінің сомасын шегергендегі банк активтерінің құны. Капиталды, банк активтерінің құнын, берілген несиелер және басқа активтер бойынша резервтер

(провизиялар) мөлшерін есептеу әдістемесін Қазақстан Республикасының Қаржы нарығын реттеу және дамыту агенттігі айқындайды. Егер банк міндеттемелерінің сомасы оның активтерінің құнынан асып кетсе, банк капиталы теріс болып табылады.

Заңды және жеке тұлғалар Банктің құрылтайшылары және акционерлері Қазақстан Республикасының резиденттері мен бейрезиденттері бола алады. Мемлекет Үкіметтің атынан ғана банктің құрылтайшысы және акционері бола алады, ал облыстардың, **Нұр-Сұлтан** және Алматы қалаларының жергілікті атқарушы органдары да Қазақстан Даму банкінің акционерлері бола алады. Жарғылық капиталдарына қатысудың не орналастырылған акцияларының 50% - дан астамы мемлекетке тиесілі мемлекеттік кәсіпорындар мен ұйымдар

Банктің құрылтайшылары мен акционерлері.

Банк кредиторларының мүдделерін қорғау және республиканың банк жүйесінің орнықтылығын қамтамасыз ету мақсатында уәкілетті орган (Қазақстан Республикасының Қаржы нарығын реттеу және дамыту агенттігі) Үкіметпен келісім бойынша (банкте қатарынан күнтізбелік үш ай ішінде капиталдың теріс мөлшері болған жағдайда) банктің қаржылық жағдайын қажетті жақсартуға кепілдік беретін жаңа инвесторға кейіннен міндетті түрде дереу сату шартымен банк акцияларын мәжбүрлеп сатып алуды жүзеге асыруға құқылы.

Банктерді қоса алғанда, Қазақстан Республикасының резиденті емес заңды тұлғаларда негізгі рейтингтік агенттіктердің бірінің ең төменгі талап етілетін рейтингі болған жағдайда, ҚР резиденті Банктің дауыс беретін акцияларының он және одан да көп пайызы болуы мүмкін.

3.9.2. Банктердің қызметін ұйымдастырудың негізгі функциялары мен принциптері

Шаруашылық жүргізуші субъектілердің қызмет барысында басшылыққа алатын негіздерінің жиынтығы принциптер деп аталады.

Коммерциялық банк қызметінің бірінші және базалық қағидаты нақты қолда бар ресурстар шегінде жұмыс істеу болып табылады.

Бұл дегеніміз, коммерциялық банк өзінің ресурстары, несиелік салымдары және басқа да активтері арасындағы сандық сәйкестікті қамтамасыз етіп қана қоймай, сонымен бірге банк активтері сипатының өзі жұмылдырған ресурстардың ерекшелігіне сәйкестігін қамтамасыз етуі керек. Ең алдымен, бұл мерзімге қатысты. Осылайша, егер банк қаражатты негізінен қысқа мерзімге тартса және оларды негізінен ұзақ мерзімді несиелерге салса, онда оның міндеттемелер бойынша жауап беру қабілетіне (өтімділігіне) қауіп төнеді.

Екінші маңызды принцип – бұл банктің өз қызметінің нәтижелері үшін экономикалық жауапкершілігімен үйлесетін және болжанатын экономикалық тәуелсіздік:

- * Банктің меншікті қаражатына және тартылған ресурстарға билік ету еркіндігі;
- * клиенттер мен салымшыларды еркін таңдау;
- * банк кірістерін еркін басқару.

Қолданыстағы заңнама барлық коммерциялық банктерге өз қорлары мен кірістеріне иелік етуде экономикалық еркіндік береді. Салық төлегеннен кейін банктің иелігінде қалған пайдасы акционерлердің жалпы жиналысының шешіміне сәйкес бөлінеді. Ол банктің әртүрлі қорларына аударымдардың нормалары мен мөлшерін, сондай-ақ акциялар бойынша дивидендтердің мөлшерін белгілейді.

Коммерциялық банк өз міндеттемелері бойынша өзіне тиесілі барлық қаражатпен және өндіріп алу қолданылуы мүмкін мүлікпен жауап береді. Коммерциялық банк өз операцияларынан барлық тәуекелді өзіне алады.

Үшінші қағида – коммерциялық банктің өз клиенттерімен қарым-қатынасы шарттық негізде әдеттегі нарықтық қатынастар ретінде құрылады. Несие бере отырып, коммерциялық банк ең алдымен кірістіліктің, тәуекелдің, өтімділіктің нарықтық өлшемдерінен туындайды.

Коммерциялық банктің төртінші жұмыс принципі-мемлекет оның қызметін реттеуді бұйрықтар түрінде тікелей әкімшілік емес, жанама экономикалық әдістермен ғана жүзеге асыра алады, яғни.оның жедел қызметіне араласусыз. Мемлекет коммерциялық банктер үшін өзіндік «ойын ережелерін» белгілейді, оларды басшылыққа ала отырып, олар өздерінің несиелік, инвестициялық, депозиттік саясатын дербес әзірлейді және жүзеге асырады.

Банктердің нарықтағы мінез-құлқын түзету үшін реттеуші органдар белгіленген ережелерді өзгерте алады, бірақ банктерге ресурстарды орналастыру немесе тарту бағыттары мен шарттары туралы тікелей нұсқаулар беруге құқылы емес.

Банктердің негізгі функциялары:

- * ақша капиталын жинақтау және жұмылдыру;
- * несиедегі медиация;
- * шаруашылықта есеп айырысулар мен төлемдер жүргізу;
- * төлем құралдарын жасау;
- * бағалы қағаздарды шығаруды және орналастыруды ұйымдастыру;
- * клиенттерге кеңес беру қызметі.

Уақытша бос ақшаны жұмылдыру және оларды капиталға айналдыру банктердің ежелгі функцияларының бірі болып табылады. Заңды және жеке тұлғалардың банк жинақтаған бос ақша қаражаттары, бір жағынан, олардың иелеріне пайыз түрінде табыс әкеледі, ал екінші жағынан несиелік операциялар үшін негіз жасайды. Шоғырланған жинақ ақшаны әртүрлі экономикалық және әлеуметтік қажеттіліктерге пайдалануға болады. Банктердің көмегімен ақша қаражатының шоғырлануы және олардың капиталға айналуы жүреді.

Коммерциялық банктердің тағы бір маңызды функциясы – несие бойынша медиация. Бос ақша иелері мен қарыз алушылар арасындағы тікелей несиелік қатынастар несиеге ұсынылатын капитал көлемінің оған қажеттілікпен сәйкес келмеуіне, сондай-ақ қарыз алушыға қажет мерзімге капиталдың босатылу мерзіміне кедергі келтіреді. Капитал иелері мен қарыз алушылар арасындағы тікелей несиелік байланыстар соңғысының төлем қабілетсіздігі қаупін қиындатады.

Капитал иесінде қарыз алушының қаржылық жағдайы туралы ақпарат болмауы мүмкін. Коммерциялық банктер қаржылық делдал ретінде әрекет ете отырып, бұл қиындықтарды жояды. Банк несиелері экономиканың әртүрлі салаларына жіберіледі, өндірісті кеңейтуді қамтамасыз етеді. Тұрақты экономика ұйымдасқан және реттелген ақша жүйесі болмаса өмір сүре алмайды. Демек, есеп айырысулар мен төлемдерді жүргізудегі банктердің рөлі үлкен мәнге ие.

Кәсіпорындар арасындағы есеп айырысудың негізгі бөлігі қолма-қол ақшасыз жүзеге асырылады. Банктер төлемдерде делдал ретінде әрекет ете отырып, клиенттердің тапсырмасы бойынша есеп айырысуды жүргізеді, шоттарға ақша қабылдайды және барлық ақшалай түсімдер мен берулердің есебін жүргізеді.

Инфрақұрылымы жеткілікті дамыған елдерде төлем жүйесінің тиімді жұмыс істеуі есеп айырысу технологиясын жетілдіруді талап етеді. Сондықтан мұндай мемлекеттерде

эртүрлі есептеу жүйелері құрылады. Мысалы, филиалдар мен филиалдардың кең желісі бар ірі коммерциялық банктердің клирингтік жүйелері немесе орталық банктерді қоса алғанда, есеп айырысуға қатысушы банктер құрған Акционерлік қоғамдар түріндегі жүйелер.

Есеп айырысулар корреспондент-банктердің желісі арқылы, корреспонденттік шоттар ашуды көздейтін банктер арасында өзара қатынастар орнатылған кезде де жүргізіледі. Банктердегі төлемдерді орталықтандыру айналым шығындарын азайтуға көмектеседі, ал есеп айырысуды жеделдету және төлемдердің сенімділігін арттыру үшін есеп айырысудың электрондық жүйелері енгізіледі.

Коммерциялық банктердің негізгі функциясы – олардың ақша жасау немесе жою, яғни ақша массасын көбейту немесе азайту мүмкіндігі. Төлем құралдарын қалыптастыру банктердің депозиттік және несиелік қызметімен тікелей байланысты. Депозит екі жолмен құрылуы мүмкін: клиенттің банкке қолма-қол ақша салуы немесе қарыз алушыға несие беруі. Сонымен қатар, бұл операциялар айналымдағы ақша массасының көлеміне эртүрлі әсер етеді. Сонымен, егер клиент банкке 100 мың ақша салып, оларды талап ету шотына аударуды тапсырса, содан кейін бұл операцияның нәтижесі баланс активіндегі кассалық қалдықтардың ұлғаюы, ал пассивте — осы сомаға депозиттердің ұлғаюына әкеледі.

Сонымен бірге, экономикадағы ақшаның жалпы мөлшері өзгермейді, өйткені қолма-қол ақша формасынан қолма-қол ақшасыз нысанға көшу болды. Басқа бір мысал. Қарыз алушы 100 мың доллар несие алды және банк оны клиенттің депозиттік шотына аударды. Нәтижесінде шаруашылықта ақшаның жалпы саны 100 мың долларға артты, өйткені банк несие беру процесінде жаңа төлем құралдарын құрды.

Алайда, банктер ақша құруға ғана емес, сонымен бірге жоюға да қабілетті. Бұл қарыз алушылар өздерінің депозиттік шоттарынан ақшаны есептен шығару арқылы несиелерді өтеген кезде мүмкін болады. Бұл жағдайда шаруашылықтағы жалпы ақша массасы азаяды.

Несиеге сұраныс болған кезде қазіргі эмиссиялық механизм ақша эмиссиясының шекарасын кеңейтуге мүмкіндік береді, бұл индустриалды дамыған елдердегі ақша массасының өсуімен расталады. Бірақ экономика айналыстағы ақшаның шамадан тыс емес, оңтайлы мөлшерін қажет етеді, сондықтан коммерциялық банктер орталық банктер белгілеген шектеулер (міндетті резервтер) шегінде жұмыс істейді.

Коммерциялық банктер бағалы қағаздарды, атап айтқанда акциялар мен облигацияларды шығару және орналастыру арқылы эмиссиялық-құрылтайшылық функцияны орындайды. Бұл ретте банктердің жинақтарын өндірістік мақсаттарға бағыттау мүмкіндігі бар. Бағалы қағаздар нарығы несие жүйесін толықтырады және онымен өзара әрекеттеседі.

Ұзақ мерзімді салымдарды қажет ететін және акциялар мен облигацияларды шығаруға жүгінетін кәсіпорындардың тапсырмасы бойынша банктер эмиссияның мөлшерін, мерзімін анықтауды, бағалы қағаздардың түрін таңдауды, сондай-ақ оларды орналастыру және қайталама айналымды ұйымдастыру жөніндегі міндеттерді өзіне алады. Банктер шығарылған бағалы қағаздарды сатып алуға, оларды өз есебінен сатып алуға және сатуға немесе сол үшін банктік синдикаттар ұйымдастыруға кепілдік береді, акциялар мен облигацияларды сатып алушыларға несие береді.

Ірі компаниялар елеулі сомаларға шығарға міндеттемелерді банк қор биржасында емес, тікелей өз клиенттеріне сату арқылы орналастыруы мүмкін.

Жеткілікті экономикалық хабардарлық және экономикалық жағдайларды бақылау мүмкіндігі банктерге клиенттерге кеңес беруге мүмкіндік береді. Банктер кәсіпорындардың қаржылық қызметін, олардың бухгалтерлік есеп жағдайын талдайды, даму стратегиясын бағалайды және кірістерді арттырудың мүмкін бағыттарын анықтайды.

Бағалы қағаздармен операциялар жасай отырып, банктер клиенттің жаңа акцияларын шығару перспективасына және оларды орналастыру шынайылығына баға береді; клиенттерге жаңа бағалы қағаздарды орналастыруды өз мойнына алуға дайын фирмаларды тандауда кеңес береді. Банктер мынадай консультациялық қызметтерді ұсынады: шоттар ашудан, несиелік-есеп айырысу және кассалық қызмет көрсетуден бастап ақша және тауар нарықтарында операциялар жасау жөніндегі ұсынымдарға дейін.

Коммерциялық банктер өз қызметінің әртүрлі салаларында көрсететін консультациялық қызметтердің тізімі келесідей болуы мүмкін:

* Несиелеу және есеп айырысу саласында-ақша нарығының конъюнктурасы, пайыздық мөлшерлемелердің қозғалысы, несие беру шарттары мен нысандары туралы ақпарат, мәмілелердің әртүрлі типтеріне несиелік-есептік қызмет көрсету бойынша ұсынымдар беру, қолма-қол ақшасыз есеп айырысуды ұйымдастыруды талдау, оларды жетілдіру бойынша нұсқаларды әзірлеу;

* бағалы қағаздар шығару және олармен операциялар саласында-бағалы қағаздар рыногының конъюнктурасы, олардың бағамдарының қозғалысы туралы, бағалы қағаздар эмитенттері туралы деректер, бағалы қағаздар шығару тәртібі мен олардың айналыс ережелерін түсіндіру;

* күрделі салымдар саласында — құрылыс қызметтері нарығының конъюнктурасы, құрылыс материалдарының бағалары және әртүрлі құрылыс-монтаждау жұмыстарының тарифтері туралы ақпарат, күрделі салымдардың экономикалық тиімділігінің есептерін жасау және т. б.

Жақында коммерциялық банктер көптеген мамандандырылған несиелік мекемелер, сондай-ақ өздерінің қаржылық компанияларын құрған ірі өнеркәсіптік корпорациялар тарапынан үлкен бәсекелестікке тап болды. Алайда, бәсекелестік банктердің жаңа қызмет салаларын іздеуді, клиенттерге ұсынылатын қызметтер санын көбейтуді және қызмет көрсету сапасын арттыруды ынталандырады.

Қазіргі жағдайда коммерциялық банктердің функцияларын кеңейту тенденциясын дамыту жалғасуда. Нарықтағы позицияларын нығайту үшін олар банктер үшін тән емес операцияларды белсенді түрде жүзеге асырады, олар үшін қаржылық кәсіпкерліктің дәстүрлі емес салаларына енеді. Осылайша, экономиканың жұмыс істеуінде банктердің рөлі артады.

3.9.3. Банктерді құру, қайта ұйымдастыру және олардың қызметін тоқтату тәртібі

Банк ашуға рұқсат. Заңды немесе жеке тұлға Қазақстан Республикасының Қаржы нарығын реттеу және дамыту агенттігіне банк ашуға рұқсат беру туралы өтінішпен жүгінуге құқылы. Өтініш қазақ немесе орыс тілдерінде беріледі және онда өтініш берушінің мекенжайы қамтылуға тиіс.

Өтінішке «Қазақстан Республикасындағы банктер және банк қызметі туралы» Заңның 19-бабында және Қазақстан Республикасы Банкті, Қазақстан Республикасы бейрезидент-банкiнiң филиалын ашуға рұқсат беру қағидалары мен банкті ашуға рұқсат беруден бас тарту негiздерiн, Банктердi, Қазақстан Республикасы бейрезидент-банктерiнiң филиалдарын банк операцияларын және Қазақстан Республикасының банк заңнамасында көзделген өзге де операцияларды жүргізуге лицензиялау, ислам банктерi, Қазақстан Республикасы бейрезидент-ислам банктерiнiң филиалдары жүзеге асыратын банк операцияларын және өзге де операцияларды жүргізудi лицензиялау қағидаларын бекiту туралы Қазақстан Республикасының Қаржы нарығын реттеу және дамыту агенттiгi

Басқармасының 2020 жылғы 30 наурыздағы № 36 қаулысы, сондай-ақ банк операцияларын және өзге де операцияларды, банктер бағалы қағаздар нарығында жүзеге асыратын қызметті лицензиялау ережесінде көзделген құжаттар қоса беріледі:

а) нотариат куәландырған және Қазақстан Республикасының заңнамасында белгіленген тәртіппен ресімделген құрылтай құжаттарының (жарғы, құрылтай шарты) төрт данасы, құрылтай жиналысы хаттамасының көшірмесі;

б) құрылтайшылар туралы мәліметтер (уәкілетті орган айқындаған тізбе бойынша), шоғырландырылған есепті қоса алғанда, аяқталған соңғы екі қаржы жылындағы қаржылық есептілік, құрылтайшылардың қаржылық жай-күйі туралы аудиторлық ұйымның есебі;

б-1) Егер тұлға банктің ірі қатысушысы немесе банк холдингі болса, банктер туралы Заңның 17-1-бабында көзделген құжаттар мен мәліметтер;

б-2) растайтын құжаттардың көшірмелерін қоса бере отырып, акцияларды сатып алу үшін пайдаланылатын көздер мен қаражаттың сипаттамасын қоса алғанда, банк акцияларын сатып алудың шарттары мен тәртібі туралы мәліметтер;

в) жаңадан құрылатын банктің егжей-тегжейлі ұйымдық құрылымы;

г) құрылтайшылар құжаттарға қол қоюға уәкілеттік берген тұлға бекіткен, қызмет стратегиясын, қызметтің бағыттары мен ауқымын, қаржылық перспективаларды (бюджет, есеп айырысу балансы, алғашқы үш қаржы (операциялық) жылындағы пайда мен шығындар шоты, маркетинг жоспары (банк клиентурасын қалыптастыру), еңбек ресурстарын тарту жоспары, тәуекелдерді басқаруды ұйымдастыру;

д) өтініш берушінің құрылтайшылар атынан өтініш беруге өкілеттігін растайтын нотариат не өзге де заңды түрде куәландырылған құжат.

Банктің, банк операцияларының жекелеген түрлерін жүзеге асыратын ұйымның басшы қызметкерлері Қаржы нарығын реттеу және дамыту агенттігінің келісімімен қызметке тағайындалады, сайланады.

Басшы лауазымдарға тағайындау үшін бейіні бойынша жоғары білімінің болуы міндетті шарт болып табылады және әдетте, олардың банк жүйесінде жұмыс стажы болуы тиіс: төраға мен бас бухгалтер – кемінде үш жыл, олардың орынбасарлары – кемінде екі жыл, банк филиалының, банк операцияларының жекелеген түрлерін жүзеге асыратын ұйымның бірінші басшысы мен бас бухгалтері – кемінде бір жыл. Басшы қызметкерлер уәкілетті органның келісімін алғанға дейін өз міндеттерін үш айдан артық атқара алмайды.

Банкті ашуға рұқсат беру туралы өтінішті уәкілетті орган соңғы қосымша ақпарат немесе уәкілетті орган сұратқан құжат ұсынылған күннен бастап үш ай ішінде, бірақ өтініш қабылданған күннен бастап алты айдан аспайтын мерзімде қарауға тиіс.

Уәкілетті орган қабылданған шешім туралы өтініш берушіні жазбаша хабардар етеді. Хабарлама банкті ашуға рұқсат беру туралы өтініште көрсетілген мекенжайға жіберіледі.

Банк ашуға рұқсат беруден бас тарту мынадай негіздердің кез келгені бойынша жүргізіледі:

а) банктің құрылтай құжаттарының қолданыстағы заңнамаға сәйкес келмеуі;

б) банк атауының заң талаптарына сәйкес келмеуі;

в) банктің жарғылық капиталы мөлшерінің, құрамының және құрылымының сәйкес келмеуі;

г) банк құрылтайшыларының қаржылық жағдайының тұрақсыздығы;

д) банктің басшы лауазымдарына кандидаттардың ең төменгі талаптарға сәйкес келмеуі;

е) шетел қатысатын банктің құрылтай құжаттарының заң нормаларына сәйкес келмеуі.

Уәкілетті орган өтініш берушіні бас тарту негіздері туралы жазбаша хабардар етуге міндетті.

Банкті мемлекеттік тіркеуді әділет органдары ашуға ҚҚА рұқсаты және оның құрылтай құжаттарының уәкілетті органмен келісілгенін растайтын деректер негізінде жүзеге асырады.

Құрылтайшылар банкті мемлекеттік тіркеу үшін банкті ашуға рұқсат алған күннен бастап бір ай ішінде әділет органдарына жүгінуге міндетті. Банк әділет органдарында тіркелгеннен кейін күнтізбелік он төрт күн ішінде уәкілетті органға тіркеген әділет органының белгісі мен мөрі бар құрылтай шартының және жарғының нотариат куәландырған көшірмелерін және банкті мемлекеттік тіркеу туралы куәлікті ұсынуға міндетті.

Банктің филиалы – заңды тұлға болып табылмайтын, банк орналасқан жерден тыс орналасқан, банк атынан банк операцияларын жүзеге асыратын және өзіне банк берген өкілеттіктер шегінде әрекет ететін оның бөлімшесі. Филиалдың банкпен бірыңғай балансы, сондай-ақ банктің атауымен толық сәйкес келетін атауы болады.

Банк өз филиалын ашуға уәкілетті органның келісімін алуға міндетті. Филиалды ашуға келісім беру туралы мәселе үш ай мерзімде қаралуы тиіс. Қазақстан Республикасының резидент банкінің өкілдік ашуға келісімі туралы мәселені уәкілетті орган да үш ай мерзімде қарауға тиіс.

Қазақстан Республикасының резидент банкінің өкілдік ашуына бас тарту мынадай негіздердің кез-келгені бойынша жүргізіледі:

- 1) банктің тұрақсыз қаржылық жағдайы;
- 2) өкілдікті ашуға өтініш берген алдындағы қатарынан алты ай ішінде банктің пруденциалдық нормативтерді және сақталуы міндетті өзге де нормалар мен лимиттерді орындамауы;
- 3) заңда көзделген банкке қатысты қолданылатын ықпал етудің шектеулі шараларының және санкциялардың болуы;
- 4) талап етілетін құжаттардың бірін ұсынбау.

Қазақстан Республикасының бейрезидент банкінің өкілдік ашуға келісімі туралы мәселені уәкілетті орган үш ай мерзімде қарауға тиіс.

Қазақстан Республикасының бейрезидент банкінің өкілдікті ашудан бас тартуы ол көзделген құжаттардың кез келгенін ұсынбаған жағдайда жүргізіледі.

Банктің есеп айырысу - касса бөлімі (жинақ кассасы) – уәкілетті органның келісімі негізінде құрылған, заңды тұлға болып табылмайын, филиал не өкілдік мәртебесі жоқ, Қазақстан аумағында банк операцияларының жекелеген түрлерін орындайтын банктің аумақтық оқшауланған бөлімшесі.

Банктердің филиалдарын, өкілдіктерін, есеп айырысу-кассалық бөлімдерін (жинақ кассаларын) ашу және жабу банк заңдарына сәйкес жүргізіледі.

Банктерді ерікті түрде қайта ұйымдастыру (біріктіру, біріктіру, бөлу, бөліп шығару, қайта құру) уәкілетті органның рұқсатымен акционерлердің жалпы жиналысының шешімі бойынша жүзеге асырылуы мүмкін.

Коммерциялық банктің қызметін тоқтату оны қайта ұйымдастыру немесе тарату жолымен жүргізіледі.

Біріктіру дегеніміз – екі немесе одан да көп несие ұйымдарының барлық құқықтары мен міндеттерін беру және соңғысының қызметін тоқтату арқылы жаңа несие ұйымын құру.

Қосылу – бір немесе бірнеше несие ұйымдарының қызметін тоқтату, олардың барлық құқықтары мен міндеттерін басқа несие ұйымына беру.

Бөлу дегеніміз – жаңадан құрылған несиелік ұйымдарына барлық құқықтар мен міндеттерді беру арқылы несиелік ұйымының қызметін тоқтату.

Бөлініп шығу – қайта ұйымдастырылатын несиелік ұйымның қызметі тоқтатылмай, құқықтары мен міндеттерінің бір бөлігін оған (оларға) бере отырып, басқа немесе бірнеше несиелік ұйымдар құру.

Қайта құру – ұйымдық-құқықтық несиелік ұйымның өзгеруі (ЖШҚ-дан ЖАҚ-қа немесе ААҚ-қа).

Банк қайта ұйымдастырылған кезде құқықтар мен міндеттер құқықтық мираскорларға ауысады. Бұл жағдайда банктің жарғысына және несиелік ұйымдарды мемлекеттік тіркеу кітабына қажетті нақтылаулар енгізіледі. Мерзімі бітпеген барлық құжаттар белгіленген тәртіппен қабылдаушыға беріледі.

Уәкілетті орган банкті ерікті түрде қайта ұйымдастыруды жүргізуге рұқсат алу туралы өтінішхатты ол қабылданған күннен бастап екі ай ішінде қарауға тиіс.

Қайта ұйымдастырылатын банк уәкілетті органның қайта ұйымдастыруды жүргізуге рұқсатын алған күннен бастап екі апта ішінде өзінің барлық депозиторларын, клиенттерін, корреспонденттері мен қарыз алушыларын тікелей хабардар ету және кемінде екі республикалық газетте тиісті хабарландыру жариялау арқылы алдағы өзгерістер туралы хабардар етуге міндетті.

Банкті консервациялау уәкілетті органның шешімі бойынша банкке қатысты оның қаржылық жағдайын сауықтыру және жұмыс сапасын жақсарту мақсатында әкімшілік, заңдық, қаржылық, ұйымдық-техникалық және басқа да іс-шаралар мен рәсімдер кешенін мәжбүрлеп жүргізуді білдіреді.

Банк өз капиталының жеткіліктілік коэффициентін жүйелі түрде (қатарынан үш ай ішінде) орындамау негізінде консервациялауға ұшырауы мүмкін. Консервациялау режимін белгілеу уәкілетті органның шектеулі (бір жылға дейінгі) мерзімге банкті басқару жөніндегі уақытша әкімшілікті немесе банкті уақытша басқарушыны тағайындауын көздейді. Банкті консервациялау оның қаражаты есебінен жүргізіледі.

Уәкілетті органның консервациялауды жүргізу туралы шешіміне банк акционерлері он күн мерзімде сот тәртібімен шағым жасай алады, аталған шешімге шағым жасау консервациялауды тоқтата тұрмайды.

Банктің уақытша әкімшілігін (уақытша басқарушыны) уәкілетті орган оның қызметкерлері не заңның ең төменгі талаптарына сәйкес келетін, осындай болып табылмайтын адамдар арасынан тағайындайды.

Уәкілетті органның банкті консервациялауды жүргізу туралы шешімінде мыналар болуға тиіс:

- а) банктің атауы және оның орналасқан жері;
- б) мұндай шешімнің негіздемесі;
- в) консервациялау әрекетінің басталуы және мерзімі;
- г) банкке салынатын қызметтің шектеулерінің тізбесі;
- д) уақытша әкімшіліктің дербес құрамы немесе уақытша басқарушының тегі, аты және әкесінің аты;
- е) консервациялау режиміндегі банктің басшы қызметкерлеріне өз жұмысы туралы есепті, кірістері туралы декларацияны, меншіктің болуы мен мөлшері туралы мәліметтерді дайындау және осы құжаттарды уақытша әкімшілікке (банкті уақытша басқарушыға) ұсыну туралы нұсқама;
- ж) уақытша әкімшіліктің (уақытша басқарушының) ұсынымдары.

Консервациялауды жүргізу туралы шешімді уәкілетті орган Қазақстан Республикасының бүкіл аумағында таратылатын екі мерзімді баспасөз басылымында жариялайды.

Банкті консервациялау мерзімі ішінде уақытша әкімшіліктің қызметін бақылауды Қазақстан Республикасының Қаржы нарығын реттеу және дамыту агенттігі жүзеге асырады.

Банк таратылуы мүмкін:

а) өз акционерлерінің шешімі бойынша (уәкілетті органның рұқсаты болған жағдайда);

б) Қазақстан Республикасының заң актілерінде көзделген жағдайларда сот шешімі бойынша (мәжбүрлеп тарату);

Банктердің қызметін, оның ішінде банкроттық негіз бойынша тоқтату заң талаптарын ескере отырып, Қазақстан Республикасының заңнамалық актілеріне сәйкес жүзеге асырылады.

Ерікті түрде таратуға рұқсат алған кезде банктің филиалдары мен өкілдіктерін ескере отырып, тарату комиссиясы құрылады, оған мүлік пен істерді басқару жөніндегі өкілеттіктер ауысады. Комиссия қызметін бақылауды уәкілетті орган жүзеге асырады.

Ерікті түрде таратуға рұқсат алғаннан кейін банк бұл туралы ақпаратты орталық әділет органының ресми баспа басылымдарында жариялауға міндетті. Тарату комиссиясы тарату балансы мен банкті тарату туралы есеп бекітілгеннен кейін жеті күн мерзімде оларды Әділет министрлігіне және ҚҚА-ға ұсынуға міндетті.

Банкті тарату аяқталған кезде комиссия белгіленген тәртіппен құжаттарды мұрағатқа сақтау үшін тапсыруға және бұл туралы уәкілетті органды хабардар етуге міндетті.

Банкті мәжбүрлеп таратуды сот мыналарға байланысты жүргізеді:

а) банкроттық;

б) заңнамада көзделген негіздер бойынша банк операцияларын жүргізуге арналған лицензияларды қайтарып алумен;

в) уәкілетті мемлекеттік органдардың, заңды немесе жеке тұлғалардың заң актілерінде көзделген басқа да негіздер бойынша банк қызметін тоқтату туралы өтінішімен (талап қоюымен) жүзеге асырылады.

Банкті банкрот деп тану. Банктің төлем қабілетсіздігі мен дәрменсіздігі уәкілетті органның сотқа ұсынылатын және банк капиталы мөлшерінің пруденциалдық нормативтерін (және сақталуға міндетті өзге де нормалар мен лимиттерді) есептеу әдістемесі ескеріле отырып жасалған қорытындысымен белгіленеді.

Банк сот шешімі бойынша ғана банкрот деп танылуы мүмкін. Дәрменсіз банкті оның кредиторларының және банктің өзінің шешімі бойынша таратудың соттан тыс рәсіміне жол берілмейді. Тараптардың банктің банкроттығы туралы іс бойынша бітімгершілік келісім жасасу мүмкіндігін жоққа шығарады. Банкті банкрот деп тану және оны мәжбүрлеп тарату туралы шешімді сот уәкілетті органға жібереді.

Тарату комиссиясы сот шешімінің көшірмесін заңды тұлғаларды мемлекеттік тіркеуді жүзеге асыратын әділет органына және уәкілетті органға береді. Банкті тарату аяқталған кезде комиссия белгіленген тәртіппен құжаттарды мұрағатқа сақтау үшін тапсыруға және бұл туралы уәкілетті органды хабардар етуге міндетті. Банктің тарату комиссиясы банк істерін аяқтау және оның кредиторларымен есеп айырысуды қамтамасыз ету үшін шаралар қабылдайды.

Банк ашуға берілген рұқсаттың уәкілетті орган банкке банк операциясын жүргізуге лицензия беру туралы шешім қабылдағанға дейін заңды күші болады. Банк ашуға берілген

рұқсатты банк операциясын жүргізуге лицензия берген кезде немесе сот банк қызметін тоқтату туралы шешім қабылдаған кезде, сондай-ақ рұқсат кері қайтарылған жағдайда банк уәкілетті органға қайтаруға тиіс.

18.09.2020 жылы АО «Tengri Bank», 12.02.2021 жылы АО «AsiaCredit Bank (АзияКредит Банк)» лицензиясынан айырылды.

2021 жылы I маусымдағы деректер бойынша Қазақстанда 24 екінші деңгейдегі банк жұмыс істейді.

3.9.4. Банктік лицензия ұғымы

Қазақстанда несиелік ұйым арнайы рұқсат-лицензия негізінде жұмыс істейді. Онда осы несиелік ұйымның жүзеге асыруға құқығы бар банк операциялары, сондай-ақ осы банк операциялары жүргізілуі мүмкін валюта көрсетіледі.

Лицензия беру үшін алым алынады (банк операциялары үшін 800 АЕК; банктер жүзеге асыратын өзге операциялар үшін 80 АЕК; брокерлік қызмет үшін 400 АЕК; Банктердің бағалы қағаздар нарығында кәсіби қызметті жүзеге асыру жөніндегі операциялары үшін, 800 АЕК, Банктер жүзеге асыратын өзге де операциялар үшін 800 АЕК).

Банк операцияларын жүргізуге лицензия алу үшін жаңадан құрылған банк мемлекеттік тіркелген күннен бастап бір жыл ішінде Ұлттық банктің мынадай банктік және өзге де операцияларды жүргізуге лицензия беру мүмкіндігі туралы оң қорытындысын ұсынады:

- кассалық операциялар: қолма-қол ақшаны қабылдау және беру, оны ауыстыру, айырбастау, қайта есептеу, сұрыптау, буып-түю және сақтау;
- банкноттарды, монеталарды және құндылықтарды инкассациялау;
- сейфтік операциялар: сейф жәшіктерін, шкафтар мен үй-жайларды жалға беруді қоса алғанда, клиенттердің құжаттық нысанда шығарылған бағалы қағаздарын, құжаттары мен құндылықтарын сақтау жөніндегі қызметтер.

Банктің банк операцияларын жүргізуге лицензия алған күннен бастап күнтізбелік бір жыл ішінде жұмыс істеуі жеке тұлғалардың депозиттерін қабылдау, банктік шоттарын ашу және жүргізу жөніндегі операцияларды жүзеге асыруға лицензия алудың шарты болып табылады.

Қосымша банк операцияларын жүргізуге лицензия алу үшін жұмыс істеп тұрған банк:

1) лицензия алуға өтініш жасаудың алдындағы қатарынан үш ай ішінде пруденциалдық нормативтердің орындалуын қамтамасыз етуге міндетті;

2) тәуекелдерді басқару және ішкі бақылау жүйелерінің болуы бойынша ҚҚА белгілеген талаптарды орындауға міндетті;

3) банк операцияларының қосымша түрлерін жүргізудің жалпы шарттары туралы қағидаларды ұсынуға міндетті.

Бағалы қағаздар рыногындағы қызметті жүзеге асыру үшін лицензия алу шарттары:

1) банктер үшін белгіленген пруденциалдық нормативтерді, сақтауға міндетті өзге де нормалар мен лимиттерді лицензия алуға өтініш берілген күннің алдындағы қатарынан кемінде күнтізбелік алты ай кезеңінде сақтау;

2) лицензия алуға өтініш берген күннің алдындағы қатарынан кемінде алты ай кезеңінде Қазақстан Республикасының Қаржы нарығын реттеу және дамыту агенттігінің банкке қолданған санкциялардың болмауы.

Сейфтік операцияларды жүзеге асыруға Қазақстан Республикасының Қаржы нарығын реттеу және дамыту агенттігі лицензиясының болуы кастодиандық қызметке лицензия алудың қажетті шарты болып табылады.

Ұлттық және шетел валютасында банк операцияларын жүргізуге Лицензия шектеусіз мерзімге беріледі. Алайда, ол үшінші тұлғаларға берілмейді. Банк операцияларының барлық түрлері оларды жүргізу құқығы лицензияда тікелей көрсетілген кезде ғана жүзеге асырылуы мүмкін.

Банк операцияларын жүргізуге лицензия беру туралы шешім уәкілетті органның немесе Ұлттық банктің ресми басылымдарында жарияланады. Лицензияның тиісті түрде куәландырылған көшірмесі банк клиенттері көре алатындай жерге орналастырылуға тиіс.

Оны беруден бас тарту мынадай жағдайларда жүргізіледі:

- а) лицензия алу үшін белгіленген талаптардың кез келгенін сақтамау;
- б) егер банк мемлекеттік тіркелген күннен бастап бір жыл ішінде лицензия алуға жүгінбесе.

Өзін-өзі тексеруге арналған сұрақтар

1. Банктер ұйымдық-құқықтық нысаны тұрғысынан нені білдіреді?
2. Коммерциялық банктердің негізгі функцияларын тізімдеңіз.
3. Банктердің қызметін ұйымдастырудың қандай принциптерін білесіз?
4. Банктерді құру, қайта ұйымдастыру және қызметін тоқтату тәртібі қандай?
5. Банктің лицензия алу шарттарын тізімдеңіз.

10-ТАРАУ. БАНКТЕРДІҢ ПАССИВТІ ЖӘНЕ АКТИВТІ ОПЕРАЦИЯЛАРЫ

3.10.1. Пассивті операциялар

Коммерциялық банктер қаржы делдалдары деп аталатын бизнес-кәсіпорындардың ерекше санатына жатады. Олар капиталды, халықтың жинақтарын және шаруашылық қызмет процесінде босаған басқа да бос ақша қаражатын тартады және оларды қосымша капиталды қажет ететін басқа экономикалық агенттерге уақытша пайдалануға береді.

Осылайша, қаржылық делдалдар қоғамды ақша капиталын салааралық және аймақаралық қайта бөлу механизмін қамтамасыз ететін маңызды ұлттық-экономикалық функцияны орындайды.

Банкті бос ақшаны жинақтайтын және оларды қайтару негізінде орналастыратын мекеме ретінде анықтау оның қызметінде пассивті және белсенді операцияларды бөлуге мүмкіндік береді.

Пассивті операциялар қаражат көздерін және коммерциялық банктің байланысының табиғатын сипаттайды. Олар банк ресурстарын пайдалану шарттарын, нысандары мен бағыттарын, яғни белсенді операциялардың құрамы мен құрылымын анықтайды.

Бұл операцияларды біз «Несие ресурстарын қалыптастыру көздері» тақырыбында несие ресурстарының көзі ретінде егжей-тегжейлі қарастырдық. Сондықтан, бұл тармақ пассивті операциялар тұжырымдамасына қатысты жалпыланған сәттерге ғана қатысты.

Пассивті операциялар көмегімен банк ресурстары құрылады. Жоғарыда айтылғандай, олардың негізгі көздері депозиттік операциялар болып табылады.

Коммерциялық банктің депозиттік (салымдық) операциялары – бұл заңды және жеке тұлғалардың қаражатын белгілі бір мерзімге не талап етілгенге дейін салымдарға, сондай-ақ клиенттердің есеп айырысу шоттарындағы қаражатты оларды несиелік ресурстар ретінде және инвестициялық қызметте пайдалану үшін тарту жөніндегі операциялар.

Салым (депозит) – бұл банкке олардың меншік иесі белгілі бір шарттарда сақтау үшін берген ақша қаражаты (қолма-қол және қолма-қол емес нысанда, ұлттық немесе шетел валютасында).

Депозиттік операциялар кең ұғым болып табылады, өйткені олар депозиттерге қаражат тартуға байланысты банктің барлық қызметін қамтиды. Пассивті операциялардың осы тобының ерекшелігі – банктің мұндай операциялардың көлемін салыстырмалы түрде нашар бақылауы, өйткені салымдарға қаражат салу бастамасы салымшылардың өзінен туындайды.

Бұл ретте, тәжірибе көрсетіп отырғандай, салымшыны банк төлеген пайыздар ғана емес, сондай-ақ банкке сеніп тапсырылған қаражаттың сақталуының сенімділігі де қызықтырады.

Депозиттік операцияларды ұйымдастыру бірқатар қағидаттарды сақтай отырып жүзеге асырылуы тиіс:

- ағымдағы пайда алу және оны болашақта алу үшін жағдай жасау;

- банктің жедел өтімділігін қолдау үшін депозиттік операцияларды басқару кезіндегі икемді саясат;

- депозиттік саясат пен активтердің кірістілігі арасындағы келісімділік;

- клиенттерді тарту мақсатында банктік қызметтерді дамыту.

Коммерциялық банктер үшін салымдар ресурстардың негізгі және сонымен бірге ең арзан түрі болып табылады. Ресурстық базадағы осы элементтің үлесінің артуы пайыздық шығыстарды азайтады, бірақ олардың жоғары үлесі банктің өтімділігін әлсіретеді.

Клиенттердің банк тартқан қаражаты ағымдағы, депозиттік және жинақ шоттарына есептеледі. Олардағы қаражаттың қалдықтары қосылады және баланста бірыңғай көрсеткішпен беріледі. Талдау кезінде тартылған депозиттік қаражат қаражаттың қандай да бір сомасы қандай мерзімге тартылатынын білу үшін жеделдігі бойынша топтастырылады.

Талап етілетін салымдар үлесінің артуы банктің пайыздық шығындарын азайтады және жоғары пайыздық пайда алуға мүмкіндік береді. Алайда, бұл салымдар ең болжанбайтын қаржы құралы екенін есте ұстаған жөн, сондықтан олардың ресурстық базадағы жоғары үлесі банктің өтімділігін әлсіретуі мүмкін.

Мерзімді депозиттер тартылатын ресурстардың неғұрлым тұрақты бөлігі болып саналады. Ресурстық базадағы мерзімді депозиттер үлесінің артуы банктің тұрақтылығын арттыруға ықпал етеді, банктің өтімділігі мен төлем қабілеттілігін тиімді басқаруды жүзеге асыруға мүмкіндік береді.

Клиенттен салымға қаражат тарту кезінде онымен депозиттік шарт жасалады. Банктер депозит шартының нысанын дербес әзірлейді, ол салымның әрбір жеке түрі бойынша үлгілік сипатқа ие болады. Шарт екі данада жасалады: біреуі – салымшыда, екіншісі – банкте несие немесе депозит бөлімінде сақталады (бұл жұмыс банкте кімге тапсырылғанына байланысты).

Шартта салым сомасы, оның қолданылу мерзімі, салымшының шарттың қолданылу мерзімі аяқталғаннан кейін алатын пайыздары, салымшы мен банктің міндеттері мен құқықтары, тараптардың шарт талаптарының сақталуы үшін жауапкершілігі, дауларды шешу тәртібі көзделеді.

Салымдар бойынша операцияларды ресімдеу үшін дербес шот, жинақ кітапшасы, бақылау парағы, есеп айырысу және чек кітапшалары, әліпбилік карточка, операциялық күнделік, түбіртектер, кіріс-кассалық ордерлер, салымшының соманы есептен шығаруға тапсырмасы, кейінгі бақылауға хабарлама, салымды аудару туралы өтініш, өтініштерді жазуға арналған тізілім, жоғалған жинақ кітаптарды тіркеу кітабы қолданылады.

Салым жарнасы тек жеке тұлғалардан қолма-қол ақшамен жүргізілуі мүмкін, заңды тұлғалардан депозиттік шоттарға жарналар тек қолма-қол емес жолмен қабылданады.

Салымды жапқан кезде клиент банкке салым туралы шартты және өтелуі тиіс салым кітапшасын ұсынуы тиіс. Банк клиентке салым сомасы мен ол бойынша пайыздар бойынша кассалық шығыс ордерін ресімдеуді ұсынады.

Банктің клиентпен экономикалық жұмысы банк қызметінің барлық аспектілерін қамтиды: клиентті тартудан бастап оның шоттары бойынша әртүрлі банктік операцияларды жүргізуге дейін.

Клиенттерді тарту банктерден белгілі бір жұмыстарды жүргізуді талап етеді – жарнама, қызметтердің жаңа түрлерін енгізу, келіссөздер жүргізу, қаржылық жағдайды алдын-ала талдау, әртүрлі келісімшарттарды дайындау және жасасу және т.б. бұл жұмыстардың барлығы банктің оның активтері мен міндеттемелерін басқару қызметімен тығыз байланысты.

Клиенттермен жұмыс әртүрлі келісім-шарттар жасасу негізінде құрылады: бірлескен қызметке есеп айырысу, кассалық және несиелік қызмет көрсету, депозиттік шоттарды ашу және жүргізу туралы және т. б.

Клиенттердің ағымдағы және есеп айырысу шоттарын ашу және олар бойынша операцияларды жүргізу есеп айырысу немесе есеп айырысу-кассалық қызмет көрсету туралы шарттар негізінде жүргізіледі.

Есеп айырысу қызметін көрсету туралы шартта есеп айырысу және ағымдағы шотты ашу және ол бойынша операциялар жүргізу талаптары көрсетіледі. Есеп айырысу-кассалық қызмет көрсету туралы шартта бұдан басқа кассалық операцияларды жүргізу тәртібі де регламенттеледі. Есеп айырысу тәртібі құжаттардың белгіленген мерзімде өтуіне кепілдік беруі тиіс.

3.10.2. Активті операциялар

Активті операциялар деп заңнамалық нормаларды сақтай отырып және өтімділік пен активтердің сақталуының қажетті деңгейін сақтай отырып, барынша кірістілік алу мақсатында ақша қаражатын салуды жүзеге асыру түсініледі. Мұндай тәсіл негізгі топтар бойынша белсенді операцияларды жіктеудің тиісті ережелерін қарастырады. Ең жалпы жіктеуге сәйкес:

- 1) кассалық операциялар;
- 2) несиелік сипаты бар несиелік және басқа да операциялар (оларға лизинг және оның түрлері, факторинг және форфейтинг, вексельдермен дисконттық операциялар және т. б. жатады);
- 3) бағалы қағаздарға инвестициялар;
- 4) өзге де активті операциялар.

Барлық активті операцияларды шартты түрде банктің өтімділігін белгілі бір деңгейде ұстап тұруға бағытталған операцияларға және пайда табуға бағытталған операцияларға бөлуге болады. Операциялардың осы түрлерінің арасында банктің қызметін сапалы деңгейде ұстап тұру үшін қажетті қатынас бар. Банктің өтімділігін қолдауға бағытталған салымдарға банктің кассасындағы және ҚР ҰБ шоттарындағы қолма-қол қаражаттың қалдықтары, тез іске асырылатын мемлекеттік бағалы қағаздарға инвестициялар, шоттардағы қаражат және басқа банктердегі салымдар (депозиттер) жатады.

Сонымен қатар, аталған инвестициялардың кейбіреулері белгілі бір кіріс әкелсе де, олардың болуының негізгі себебі банктің жалпы өтімділігін тиісті деңгейде ұстап тұру қажеттілігі болып табылады, ал олар бойынша кіріс маңызды, бірақ қайталама фактор ретінде қызмет етеді.

Кассалық операциялар. Коммерциялық банк кез келген уақытта және клиенттің бірінші талабы бойынша оған талап етілгенге дейінгі шоттардағы салымдарды толық немесе ішінара төлеуге міндетті. Осыған байланысты банк кассасында үнемі белгілі бір мөлшерде қолма-қол ақша болуы керек.

Кассалық қолма-қол ақша – бұл банктің кассасы мен сейфтерінде сақталатын және оның қолма-қол төлемдер үшін күнделікті ақшаға деген қажеттілігін қамтамасыз ететін банкноттар мен монеталар: шоттардан ақша беру, ұсақтау, қолма-қол несие беру, банк шығындарын төлеу, қызметкерлерге жалақы төлеу және т.б. сонымен бірге банктің клиенттердің талаптарын қанағаттандыру үшін әр түрлі купюралар мен монеталардың қоры болуы керек.

Теориялық тұрғыдан алғанда, барлық клиенттердің өз салымдарын қолма-қол ақшамен алу үшін банкке бір уақытта жүгінуі екіталай, бірақ іс жүзінде бәрі болуы мүмкін. Сондықтан, банктің оған ешқандай табыс әкелмейтін қолма-қол ақшасын ескере отырып, осындай төлемдер үшін қажет қаражаттың дұрыс үлесін таңдау керек.

Қолма-қол ақшадан басқа коммерциялық банктер басқа банктермен клирингтік есеп айырысуларды күнделікті теңгерімдеуді қамтамасыз ету үшін өз шоттарындағы қаражаттың белгілі бір қалдықтарын ҚР ҰБ-дағы (корреспонденттік шот) ұстап тұруға міндетті. Мұндай шоттарды коммерциялық банктер өз кассаларын толықтыру үшін ҚР ҰБ арқылы олардан алынатын қолма-қол банкноттар мен монеталар үшін қазынашылықтармен есеп айырысу үшін де пайдаланады.

Коммерциялық банктің корреспондент-банктердегі немесе ҚР ҰБ-дағы ағымдағы шоттарындағы қалдықтардың жалпы сомасы оған табыс әкелмейді, ал инкассация процесіндегі қолма-қол ақшамен және чектермен бірге пайызсыз салымдарда «бұғатталған» болып табылады. Бұл жағдай коммерциялық банктердің өз ресурстарының қалған бөлігі үшін максималды кіріс алуға деген ұмтылысына байланысты. ҚР ҰБ коммерциялық банктердің қаражатын «міндетті резервтер» шоттарына қалыпты аудару үшін шаралар қолданатындықтан, бұл банктерді өзінің несиелік операцияларын қысқартуға мәжбүр етеді.

Несиелік операциялар – бұл несие беруші мен қарыз алушы арасындағы мерзімділік, ақылылық және қайтарымдылық шарттарымен белгілі бір ақша сомасын ұсыну қатынасы.

Банктің белсенді несиелік операцияларын қарастырырайық. Өз клиенттеріне несие бере отырып, банктер салымшылардан ақша алып, оларды қарыз алушыларға ұсына отырып, қаржылық делдал рөлін атқарады. Банктің бұл қызметі несиелік қатынастардың барлық қатысушыларына (салымшыға, қарыз алушыға және банкке) пайдалы. Бұл қатынастарда өзара қызығушылық байқалады: әрқайсысы өз қажеттіліктерін қанағаттандырады.

Тікелей банктік несие беру кезінде несие берушілер қарыз алушыға тікелей несие береді. Кредитор – банк, ал қарыз алушы – шаруашылық жүргізуші субъект. Коммерциялық банктің несиелік операцияларын әртүрлі белгілер бойынша жіктеуге болады:

* мерзімі бойынша – қысқа мерзімді (1 жылға дейін), орта мерзімді (1 жылдан 5 жылға дейін), ұзақ мерзімді (5 жылдан астам);

* қамтамасыз ету түрлері бойынша – қамтамасыз етілмеген (қарыз алушыға сенімге негізделген бланктік) және қамтамасыз етілген;

* қарыз алушылардың түрі бойынша – кәсіпорындарға, билік органдарына, банктерге, халыққа несие беру;

* қарыз алушының тиістілік салалары бойынша – өнеркәсіпке, көлікке, құрылысқа, шаруашылыққа, саудаға несиелер;

* өтеу әдістері бойынша – бір жолғы және бөліп-бөліп өтелетін төлемдер.

Клиенттерге несие беру үшін банк несие шоттарын ашады, онда әр несие беру объектісі үшін несие есебі жүргізіледі. Клиенттердің қажеттілігіне және банктің қызығушылығына байланысты әр жағдайда клиентке қарапайым несие шоты немесе арнайы шот ашылуы мүмкін.

Арнайы несие шоты қарапайымнан ерекшеленеді, өйткені несие беру әр уақытта құжатталмайды, бірақ өтініш негізінде жүзеге асырылады-қарыз алушы арнайы несие шотын ашқан кезде банкке беретін міндеттеме. Қарыз сондай-ақ контокорренттік шоттан беріледі. Бұл шоттың ерекше түрі, онда бір жағынан түсімдер, екінші жағынан несиелер мен төлемдер көрсетіледі.

Несиелік желілер – бұл банк пен қарыз алушы арасындағы белгілі бір мерзім ішінде және белгілі бір шарттар орындалған кезде пайдалана алатын максималды сомаға несие беру туралы келісім.

Несиелік сипаттағы операцияларға лизинг, факторинг, форфейтинг, вексельдермен дисконттық операциялар жатады.

Лизингтік операциялар. «Лизинг» ағылшын тілінен аударғанда «жалға беру, жалға беру» дегенді білдіреді. Лизинг дегеніміз – ұзақ мерзімді заттарды (ғимараттар, машиналар, жабдықтар, автомобильдер және т.б.) жалға беру.

Қазіргі уақытта Қазақстанда лизингтік операциялар жаппай таралмады, бірақ олардың қарқынды даму перспективалары күмән тудырмайды.

Лизинг бірнеше функцияларды орындайды. Біріншіден, бұл негізгі қорларға қаражат салу нысаны, яғни қаржыландыру. Лизинг алушының өзіне қажетті мүлікті өз қаражатын бір мезгілде жұмылдырусыз және қарыз тартусыз пайдалану мүмкіндігі бар. Ол мүліктің құнын бір рет төлеуден босатылады. Екіншіден, бұл өндірісті жаңа жабдықтармен, озық техникамен материалдық-техникалық қамтамасыз етудің ең прогрессивті нысандарының бірі.

Лизингтік мәмілеге өзара қарым-қатынасы шартпен ресімделетін 3 субъект қатысады:

- * біріншісі – мүліктің иесі (лизинг беруші);
- * екіншісі – мүлікті пайдаланушы (лизинг алушы);
- * үшіншісі – мүлікті сатушы (жеткізуші).

Олардың өзара қарым-қатынастары мынадай схема бойынша құрылады: болашақ лизинг алушы қажетті қаражаты бар лизинг берушіге оның мәмілеге қатысуы туралы өтінішпен жүгінеді, яғни ол лизинг алушы үшін қажетті мүлікті жеткізушіден (мүлікті сатушыдан) сатып алып, оны кейіннен лизинг алушыға төлем шартымен жалға беруі тиіс.

Коммерциялық банктер бұл мәмілеге меншік иелері ретінде қатысады: олар мүлікті меншікке алады және оны лизинг алушыға береді, осылайша оған қаржылық қызмет көрсетеді. Негізінде олар осы мүлікке (машиналар, жабдықтар және т.б.) несие береді, яғни несиелік қатынастар пайда болады. Бұл жерде несиелеудің барлық қағидалары айқын: жеделділік, ақылылық және қайтарымдылық.

Шарттың мерзімі аяқталғаннан кейін лизинг алушы мүлікті оның меншік иесіне қайтарады және қызметті - жалдау ақысын төлейді. Нысан бойынша бұл несие ақшалай емес, өнімді, негізгі қорларға тауарлық несие.

Лизинг түрлері әртүрлі:

1. Жедел лизинг қысқа уақытқа беріледі. Оның объектісі моральдық тозу қарқыны жоғары машиналар мен жабдықтар болып табылады.

2. Қаржы лизингі – машиналар мен жабдықтардың амортизация мерзіміне сәйкес келетін неғұрлым ұзақ мерзімге берілетін лизинг. Онда лизинг алушының жалға алынған мүлікті сатып алу мүмкіндігі көзделеді.

3. Қалдық құны бойынша лизинг бұрын пайдаланылған жабдыққа қолданылады, сондықтан лизинг объектісі бастапқы құны бойынша емес, қалдық құны бойынша бағаланады.

Лизингтік бизнесті дамыту үшін лизинг беруші ретінде әрекет ететін арнайы лизингтік компаниялар құрылады. Олардан машиналар мен жабдықтарды сатып алуға арналған қаражаттың негізгі көзі – банктік несиелер.

Құрылған лизингтік компаниялармен салыстырғанда коммерциялық банктердің маңызды артықшылығы бар, олар қазірдің өзінде ұйымдастырылған, лизингтік операция

үшін олар арнайы бөлімдер немесе топтар құрады. Лизинг операциясын жүргізу тиімді: ол жоғары рентабельді, тәуекелі төмен, нақты материалдық қамтамасыз етуі бар.

Коммерциялық банктердің белсенді операцияларының келесі салыстырмалы жаңа түрі – *факторинг*. Бұл клиенттің тауарлар мен қызметтерге, факторингтік компанияға немесе банкке (тәуекелмен) жеткізушінің алдында туындайтын төленбеген қарыз талаптарын (шот-фактуралар мен вексельдерді) қайта беруі. Факторингтің мәні – банктер өз клиенттерінен төлем құжаттарын (олардың дебиторлық берешегін) сатып алып, қызмет үшін пайыз алады. Мұндай мәміле сатып алынған берешектің сомасы және шаруашылық органының дебиторлық берешегі сомасының қанша бөлігі банкке қызмет үшін төлеуге берілетінін көрсететін белгілі бір пайыз көрсетілген шартпен ресімделеді.

Алғаш рет банктер клиенттерге факторингтік қызметтерді 1990 жылы көрсете бастады, олар, атап айтқанда, КСРО Промстройбанкінің жүйелерімен айналысты. Факторингтік қызмет көрсету көбінесе қаржылық қиындықтарға тап болған шаруашылық органдары үшін тиімді.

Факторинг операциясына 3 қатысушы кіреді: фактор, бастапқы кредитор (фактор клиенті) және клиенттен төлемді кейінге қалдыра отырып тауарларды алатын борышкер. Басқаша айтқанда, осы операцияның қатысушылары жеткізуші, факторингтік компания және сатып алушы болып табылады.

Өнім беруші өзінің борыштық талаптарын факторингтік компанияға немесе факторингтік операциямен айналысатын банкке сатады, олар, әдетте, көрсетілген қызметтер үшін комиссиялық төлемдерді шегере отырып, жеткізушіге шот-фактуралар құнының 80% - ын төлейді. Құнның қалған бөлігі борышкер төлем жасағаннан кейін төленеді.

Бұл ретте факторингтік компания немесе банк барлық бухгалтерияны жүргізеді, талаптарды инкассациялауды, төлемдердің толық және уақтылы түсуіне байланысты барлық тәуекелді өзіне алады. Жеткізушінің шығындары бухгалтерлік есеп үшін комиссиялық төлемдерден және берілген аванс пен факторингтік компанияның немесе банктің пайдасы үшін пайыздардан тұратын факторлық алымнан тұрады.

Форфейтингтік операциялар. Форфейтинг – банктің әдетте вексельдер нысанында ұсынылатын төлем міндеттемелерін сатушыға кері талап қою құқығынсыз сатып алуы. Бұл операция негізінен машиналар мен жабдықтарды жеткізуге байланысты сыртқы сауда мәмілелерінің қысқа және орта мерзімді несиелерінің әлемдік практикада кең таралған нысандарының бірі.

«А-форфе» операцияларының пайда болуы өткен ғасырдың 50-жылдарының аяғы мен 60-жылдарының басындағы халықаралық сауданың құрылымы мен жағдайындағы елеулі өзгерістер кезеңін білдіреді, сол кезде машиналар мен жабдықтарды сату шарттары біртіндеп сатушы нарығынан сатып алушы нарығына айналды. Осылайша, 60-жылдардың басында «форфейтингтік несие беру» феномені халықаралық несиеге деген өсіп отырған қажеттілікті қанағаттандыру жолдарының бірі ретінде пайда болды.

Форфеттелетін төлем міндеттемелерін сатушы, әдетте, жеткізілген тауарлардың құнын төлеу үшін вексельдерді қабылдаған экспорттаушы болып табылады, сондықтан сатушы берілген вексельдер бойынша төлем алуға байланысты барлық тәуекелдерден босатылады.

Сатып алушы (форфейтор) төлем міндеттемелерін сатып ала отырып, мәміле нысанасы болып табылатын міндеттемелердің алдыңғы иелерінің кез келгеніне кері талаптар қою құқығынан бас тартады. Вексельдегі өткізу жазбасында «айналымсыз», «кері талап ету құқығынсыз» түріндегі ескертпелер көрсетіледі. Осылайша, сатып алушы сатып алынатын міндеттемелерді төлеу бойынша барлық тәуекелдерді өзіне алады.

Форфейтор үшін борышкердің міндеттемелерінен басқа берілген несиелер бойынша қосымша қолдау алу маңызды. Мұндай қосымша қамтамасыз ету банк кепілдігі немесе аваль – негізгі борышкер тарапынан төленбеген жағдайда белгілі бір мерзімнің басталуы бойынша сомаларды төлеу міндеттемесі болып табылады.

Форфеттелетін борыштық міндеттемелер дисконттық негізде, яғни оларды есепке алу жолымен сатып алынады. Дисконттау белгіленген есептік ставка бойынша несиені пайдаланудың бүкіл кезеңі үшін процентті аванстық алу қаражаты бойынша жүргізіледі. Осылайша, экспорттаушы дисконттың мөлшерін алып тастағанда, жазылған вексельдердің номиналына тең қолма-қол ақша алады. Вексельдер ЕАВ-мен, әдетте, USD немесе EURO-да жазылады.

Коммерциялық банктің келесі белсенді жұмысы – вексельдермен дисконттық операциялар немесе банктердің вексельдерді есепке алуы.

Вексельдерді есепке алу дегеніміз, вексель ұстаушы вексельдерді индоссамент бойынша банкке олар бойынша төлем мерзімі басталғанға дейін береді және ол үшін белгілі бір пайызға азайтылған, есептік пайыз немесе жеңілдік деп аталатын вексель сомасын алады.

Вексельдермен дисконттық операциялар және вексельдерді кепілге қою үшін несиелер беру келесі тарауда қарастырылады.

Банктердің арсеналында лизингтік, факторингтік, форфейтингтік және есептік операциялардың болуы, бірінші кезекте, банктердің өз клиенттеріне қаржылық қызметтердің барынша толық спектрін көрсетуге және нарықтың таңдап алынған секторларына ықпалын кеңейтуге ұмтылуымен байланысты.

Коммерциялық банктердің инвестициялық қызметі. Банк ісінде инвестициялар дегеніміз, әдетте, салыстырмалы түрде ұзақ уақытқа бағалы қағаздарға салынатын инвестициялар деп түсініледі. Портфельдік инвестициялар бағалы қағаздарды сатып алу (Бағалы қағаздар портфелі) немесе ұзақ мерзімді банктік қарыздар (несиелік портфель) беру нысанында жүзеге асырылады.

Коммерциялық банктің инвестициялық қызметінің мақсаты-қаражаттың сақталуын, әртараптандырылуын, кірісі мен өтімділігін қамтамасыз ету.

Инвестициялық операциялар коммерциялық банктердің есебінен жүргізіледі:

- меншікті ресурстар;
- қарыз және тартылған қаражат.

Әдетте, банктердің инвестицияларының негізгі саласы банктің өтімді резервтерінің бір түрі болып табылатын қатты бағалы қағаздарға инвестициялар болып табылады, сондықтан оларды таңдаған кезде олардың сенімділігіне ерекше назар аударылады.

Банктердің қатты пайыздық бағалы қағаздарға инвестицияларының қарқындылығы банк клиенттерінің несиелік ресурстарға деген қажеттілігіне және несиелер нарығындағы пайыздық мөлшерлемелер динамикасының болжамына байланысты.

Егер пайыздық мөлшерлемелердің төмендеуі күтілсе, онда банк үшін қатты бағалы қағаздарға қаражат салу ұтымды болады. Керісінше, егер пайыздық мөлшерлемелердің жоғарылауы мүмкін болса, онда банк оларды одан әрі сатып алудан бас тартып, баланста барын сатуға тырысуы керек.

Банк өз портфелі үшін бағалы қағаздарды сатып алу немесе сату арқылы тәуелсіз саудагер ретінде әрекет етеді. Банктердің сауда операцияларын жүргізудегі басты мақсаты-әртүрлі биржалардағы бірдей бағалы қағаздарға арналған бағамдардың айырмашылығынан кіріс алу. Бұл операциялар тез жүргізілуі керек болғандықтан, олар ақыр соңында бағалы қағаздар бойынша бағамдарды теңестіруге ықпал етеді.

Эмитенттің құқықтық мәртебесі, инвестициялық және несиелік тәуекелдердің дәрежесі, инвесторлардың мүдделерін қорғау кепілдіктері және т.б. тұрғысынан бағалы қағаздар екі негізгі топқа бөлінеді: мемлекеттік емес және мемлекеттік.

Мемлекеттік емес бағалы қағаздары ұсынылды:

- акцияларды;
- кәсіпорындардың, ұйымдардың және банктердің борыштық міндеттемелері (облигациялар, қысқа мерзімді міндеттемелер, депозиттік сертификаттар және т.б.) арқылы жүзеге асырылады.

Ең көп таралған акциялар мен облигациялар.

Мемлекеттік бағалы қағазда, эмитент, яғни шығарған және ол бойынша міндетті тұлға мемлекет болып табылады. Олар әдетте құжатсыз түрде шығарылады. Оларды бастапқы орналастыруды Қаржы министрлігімен жасалған келісім негізінде бас қаржы агенті жүзеге асырады, әдетте, ол ретінде ҚР Ұлттық Банкі әрекет етеді.

Коммерциялық банктердің инвестицияларының көп бөлігі үкіметтің бағалы қағаздарына, сондай-ақ жергілікті билік органдарына тиесілі.

Біздің банктердің қызметінде мемлекеттік және корпоративтік бағалы қағаздарға салу көлемі бойынша айтарлықтай айырмашылық бар, олар мемлекеттік бағалы қағаздармен операцияларға ақша салуды жөн көреді, олар өте аз тәуекелмен жақсы кірістілікті қамтамасыз етеді.

Екінші деңгейдегі банктердің өзге де белсенді операциялары. Оларға шетел валютасымен, қымбат металдармен жасалатын операциялар, банктерге берілген несиелер мен ақша қаражаты, трасттық, агенттік және т. б. операциялар жатады.

Бұл операциялардың экономикалық мазмұны әртүрлі. Бір жағдайларда (шетел валютасын немесе бағалы металдарды сатып алу-сату) банк кредиторларының талаптарын қанағаттандыру үшін пайдалануға болатын активтердің көлемі немесе құрылымы өзгереді; басқаларында (трасттық операциялар) банк өзіне басқаруға берілген меншікке қатысты сенім білдірілген тұлға ретінде әрекет етеді; үшіншіден (агенттік операциялар) банк өз клиенттерінің тапсырмасы бойынша есеп айырысу операцияларын жасай отырып, делдал рөлін атқарады.

Жоғарыда аталған операциялардың ішінде екінші деңгейдегі банктер үшін неғұрлым маңызды валюта болып табылады, біз оларды қарастырамыз.

Қазіргі жағдайда коммерциялық банктердің қызметі ішкі және халықаралық валюта нарықтарына тұрақты қатыспай және оларға дилингтік операцияларды жүзеге асырмай мүмкін емес екені сөзсіз. Банктер валюта нарығында жүргізетін белсенді операциялардың мәні валюталарды сатып алу - сату болып табылады. Бүкіл жұмыс күні ішінде банк пайда табу мақсатында оны кейіннен сату үшін валюта бағамының ең тиімді қатынасы бойынша шетел валютасын сатып алуға тырысады.

Бастапқыда қазақстандық банктердің ішкі валюта нарығындағы қызметі негізінен «Қазақстан теңгесі - американдық доллар» операцияларына дейін қысқарды. Бұл жағдай қазақстандық валюта нарығының қалыптасу процесінде теңгенің АҚШ долларына қатысты бағамының тұрақты ауытқуы орын алған кезде банктердің ішкі банкаралық валюта нарығында едәуір белсенділігі байқалуынан туындады, өйткені алыпсатарлық сипаттағы операцияларды жүргізудің күнделікті мүмкіндігі болды.

Коммерциялық банктер қызметінің мақсаты – пайда табу, бұл оларды клиенттермен қарым-қатынаста икемді болуға және белсенді операцияларды жүргізудегі кәсіпкерлікке мәжбүр етеді.

Коммерциялық мәртебе банкке несие беру мақсаттарын, шарттары мен мерзімдерін, пайыздық мөлшерлемелер деңгейін анықтауда және банктік қызметтің әртүрлі жаңа

нысандарын дамытуда айтарлықтай тәуелсіздік береді. Мұның бәрі республика мен елдің Ұлттық Банкінің нормалары мен заңдарына сәйкес жүзеге асырылуға тиіс.

Сондай-ақ, белсенді операциялардың кірістілігі мен өтімділігі туралы пікірлерден басқа, оларды жүзеге асыру үшін инвестициялар тәуекелі мәселесі маңызды емес екенін атап өткен жөн. Егер ресурстарды қасалық қолма-қол ақшаға орналастыру, ҚР ҰБ шоттарындағы қалдықтар, мемлекеттік бағалы қағаздар (ал кейбір ескертулермен – жергілікті билік органдарының бағалы қағаздарына да) іс жүзінде нөлдік тәуекел дәрежесі бар деп, ал қаражатты басқа банктерде орналастыру – ең төменгі тәуекел дәрежесі бар активтер деп есептелсе, онда әртүрлі фирмаларға, жеке тұлғаларға несиелер, корпоративтік бағалы қағаздарға және валюталық нарықтардағы операцияларға салымдар дәрежесі жүргізілетін операциялардың түрі мен шарттарына байланысты өзгертін неғұрлым елеулі тәуекелмен ұштасады.

Осыған байланысты, осындай белсенді операцияларды жүргізу кезінде банктер үшін тәуекелдерді бөлу және олардың қандай да бір түрде шамадан тыс (артық) шоғырлануына жол бермеу туралы мәселе үлкен мәнге ие. Несие беру процесінде туындайтын тәуекелдерді барынша азайту коммерциялық банктердің белсенді операцияларының тиімділігін арттырудың маңызды бағыттарының бірі ғана емес, сондай-ақ нақты өндірістік сектордың, демек, бүкіл Қазақстан экономикасының жағдайын жақсартудың негізгі факторы болып табылатыны анық.

Өзін-өзі тексеруге арналған сұрақтар

1. Коммерциялық банктердің қандай белсенді операцияларын білесіз?
2. Коммерциялық банктердің несиелік ресурстары қандай көздерден қалыптасады?
3. Коммерциялық банктер интерактивті бизнеске қалай қатысады?

№1 Қосымша

Алушы банкке түсті

№ _____ ТӨЛЕМ ТАПСЫРМАСЫ
 _____ ЖЫЛҒЫ « _____ »
 (жазылған күні)

Ақша жөнелтуші

Сомасы

_____ (атауы)
 ЖСН (БСН) _____
 Алушы банк _____
 _____
 Бенефициар _____ (атауы)
 ЖСН (БСН) _____
 Бенефициардың банкі _____
 Делдал банк _____
 _____
 Сомасы жазумен _____

ЖСК	АЖК	
БСК		
ЖСК	БЕК	
БСК		
БСК		

Тауарды алған (қызметтер көрсетілген күн
 « _____ » _____ ж.
 Төлем мақсаты

Төлем мақсатының коды	
Бюджеттік жіктеу коды	
Валюталау күні	

(тауардың, орындалған жұмыстардың,
 көрсетілген қызметтердің атауы,
 тауар құжаттарының нөмері мен
 күні, және басқа да деректемелер
 көрсетіледі)

Алушы банк
 « _____ » _____ ж. өткізді

Басшының тегі, аты, әкесінің аты (бар болса) _____
 (жауапты орындаушылардың қолы)

М.П. Қолы _____

Бас бухгалтердің тегі, аты, әкесінің аты (бар болса) _____
 Қолы _____

№2 Қосымша

«_____» _____ ж. ақша жөнелтушінің банкі алды
 Қабылдау уақыты _____

«_____» _____ ж.
 (жазылған күні)
 № _____ ТӨЛЕМДІК-ТАЛАП ТАПСЫРМАСЫ

Ақшаны жөнелтуші	Сомасы	
_____ (атауы) ЖСН (БСН) _____	ЖСК	КОД
Ақша жөнелтушінің банкі _____	БСК	
Бенефициар _____ (атауы) ЖСН (БСН) _____	ЖСК	БЕК
Бенефициар банкі _____	БСК	
Делдал банк _____	БСК	
	Төлем мақсаты коды	

Сомасы жазумен _____

Тауарды алу күні (қызмет көрсету)
 «_____» _____ ж.

Төлем мақсаты _____
 _____
 _____

(тауардың, орындалған жұмыстардың, көрсетілген қызметтердің атауы, тауар құжаттарының нөмірі және күні, шарттың нөмірі мен күні және басқа да деректемелері көрсетіледі)

Алушы банкі
 «__» _____ ж. өткізді

_____ (атқарушының қолы)

М.П.

_____ Бенефициар басшының тегі, аты, әкесінің аты (бар болса) _____ қолы

Бенефициардың бас бухгалтернің тегі, аты, әкесінің аты (бар болса) қолы
«Ақцепттің орны»

М.П. _____
Ақша жіберуші тегі, аты, әкесінің аты (бар болса) қолы

Ақша жіберушінің бас бухгалтерінің тегі, аты, әкесінің аты (бар болса)
қолы

Мөртаңба орны

№3 Қосымша

Төлемдік талап-тапсырмалардың № _____ ТІЗІЛІМІ

_____ (бенефициар атауы, АЖК, ЖСН (БСН))

« _____ » _____ ж.
(Үзінді-көшірменің күні)

жалпы сома _____
Төлемдік
талап-тапсырмалардың
саны

Бенефициар банкі _____ қаласында
БСК _____
Бенефициар ЖСК _____

р/с №	Талап-тапсырманың №	Талап-тапсырманың күні	Сомасы
1.			
2.			
3.			
4.			
5.			

Банк бенефициар
« _____ » _____ ж. қабылдады

Басшы тегі, аты, әкесінің аты (бар болса) _____ Уақыты _____

М.П. қолы _____

Бас бухгалтер тегі, аты, әкесінің аты (бар болса) _____

қолы _____ (Жауапты орындаушылардың қолдары)

Мөртаңба орны

№4 Қосымша

« ____ » _____ ж. Ақша жіберушінің банкіне ақша келіп түсті
Қабылданған уақыт _____

« ____ » _____ ЖЫЛҒЫ
(үзінді-көшірменің күні)
№ _____ ИНКАССАЛЫҚ ӨКІМ

Ақша жөнелтуші

Сома

_____ (атауы)

ЖСН (БСН) _____

Ақша жөнелтушінің банкі _____

Бенефициар _____

_____ (атауы)

ЖСН (БСН) _____

Бенефициар банкі _____

Делдал банк _____

ЖСК	АЖК	
БСК		
ЖСК	Бек	
БСК		
БСК		
Төлем мақсаты коды		

Сомасы жазумен _____

Төлем мақсаты _____

(ақша алуына негіздеме болған заңнамалық актіге міндетті түрде сілтеме жасай отырып)

Ақшаны жөнелтушінің банкі
« ____ » _____ ж. өткізді

Басшы тегі, аты, әкесінің аты (бар болса) _____
қолы _____ (қарсы атқарушылар қолы)

Уәкілетті тұлғаның тегі, аты, әкесінің аты (бар болса) _____
қолы _____

Мөртаңба орны

Сыртқы жағы
Инкассалық өкімді ішінара төлеу туралы мәліметтер

Ішінара ақы төлеу сомасына инкассалық өкімнің деректемелері	Ішінара төлеу күні	Ішінара төлем сомасы	Инкассалық өкім сомасының қалдығы	Уәкілетті тұлғалардың қолдары

№5 Қосымша

«_____» _____ ж. ақша жөнелтушінің банкіне келіп түсті
Қабылданған уақыты _____

«_____» _____ ЖЫЛҒЫ
Мемлекеттік кіріс органының
(үзінді-көшірменің күні)
№ _____ инкассалық өкімі

Ақша жөнелтуші _____
_____ (атауы)
ЖСН (БСН) _____
Ақша жөнелтушінің банкі _____
Бенефициар _____
_____ (атауы)
Бенефициар банкі _____
Делдал банк _____

СОМАСЫ	
ЖСК	АЖК
БСК	
ЖСК	БеК
БСК	
БСК	
Төлем мақсатының коды	

Сомасы жазумен _____
Төлем мақсаты _____
(ақша алуға негіздеме болған заңнамалық актіге міндетті түрде сілтеме жасай отырып)

Соманың (төлемнің) түрі мен мерзімі	Бюджеттік жіктеу коды	Сомасы	Операция түрі
ЖИЙНТЫҒЫ:			

Ақша жөнелтушінің банкі
«_____» _____ жылы өткізді
_____
(жауапты орындаушылардың қолы)

Мөр орны

Басшының тегі, аты, әкесінің аты (бар болса) _____
қолы _____

Начальник отдела _____
подпись _____

Мөртаңбаның
орны

Инкассалық өкімді ішінара төлеу туралы мәліметтер
(мемлекеттік кіріс органдарының инкассалық өкімдері үшін ғана)

Ішінара төлеу сомасына инкассалық өкімнің деректемелері	Ішінара төлем жасалған күн	Ішінара төлем сомасы	Инкассалық өкім сомасының қалдығы	Уәкілетті тұлғалардың коддары

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ЖӘНЕ ҰСЫНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР

1. Қазақстан Республикасының Ұлттық Банкі Басқармасының «Банк ашуға рұқсат беру ережесін бекіту туралы» 2004 жылғы 12 шілдедегі № 197 қаулысы.
2. «Қазақстан Республикасының Ұлттық Банкі туралы» 1995 жылғы 30 наурыздағы №2155 Қазақстан Республикасының Заңы (29.04.2009 ж.жағдай бойынша).
3. «Қазақстан Республикасындағы банктер және банк қызметі туралы» 1995 жылғы 31 тамыздағы №2444 ҚР Заңы (20.02.2009 ж.жағдай бойынша).
4. Қазақстан Республикасы Қаржы нарығын және қаржы ұйымдарын реттеу мен қадағалау агенттігі Басқармасының «Екінші деңгейдегі банктер үшін пруденциалдық нормативтер есеп айырысуларының нормативтік мәні мен әдістемесі туралы нұсқаулықты бекіту туралы» 2005 жылғы 30 қыркүйектегі №358 қаулысы (27.02.2009 ж.жағдай бойынша).
5. Қазақстан Республикасы Қаржы нарығын және қаржы ұйымдарын реттеу мен қадағалау агенттігі Басқармасының «Қазақстан Республикасында банктерді мәжбүрлеп тарату ережесін бекіту туралы» 2006 жылғы 25 ақпандағы №40 қаулысы (29.10.2008 ж.жағдай бойынша).
6. «Қазақстан Республикасының екінші деңгейдегі банктерінде орналастырылған депозиттерге міндетті кепілдік беру туралы» 2006 жылғы 7 шілдедегі №169 Қазақстан Республикасының Заңы (12.02.2009 ж.жағдай бойынша).
7. Қазақстан Республикасының Ұлттық Банкі Басқармасының «Қазақстан Республикасында валюталық операцияларды жүзеге асыру ережесін бекіту туралы» 2006 жылғы 11 желтоқсандағы №129 Қаулысы (25.06.2007 ж.жағдай бойынша).
8. «Ақша төлемі мен аударымы туралы» Қазақстан Республикасының 1998 жылғы 29 маусымдағы № 237-І Заңы.
9. Қазақстан Республикасының Ұлттық Банкі Басқармасының «Қазақстан Республикасының аумағында төлем құжаттарын пайдалану және қолма-қол ақшасыз төлемдер мен ақша аударымдарын жүзеге асыру қағидаларын бекіту туралы» 2000 жылғы 25 сәуірдегі №179 қаулысы.
10. Қазақстан Республикасының Ұлттық Банкі Басқармасының «Қазақстан Республикасының аумағында банктік шот ашпай қолма-қол ақшасыз төлемдер мен ақша аударымдарын жүзеге асыру қағидаларын бекіту туралы» 2000 жылғы 13 қазандағы №395 қаулысы.

11. «Банктік шотты тікелей дебеттеу жолымен төлемдерді жүзеге асыру ережесін бекіту туралы» Қазақстан Республикасының Ұлттық Банкі Басқармасының 2000 жылғы 24 тамыздағы №331 қаулысы.

12. ҚР ҰБ Басқармасының «Қазақстан Республикасының аумағында чектерді қолдану қағидаларын бекіту туралы» 1998 жылғы 5 желтоқсандағы №266 қаулысы.

13. Қазақстан Ұлттық Банкі Басқармасының «Қазақстан Республикасының құжаттамалық аккредитивтерімен операциялар жүргізу ережесін бекіту туралы» 2000 жылғы 25 сәуірдегі №178 қаулысы.

14. Қазақстан Республикасының Ұлттық Банкі Басқармасының «Қазақстан Республикасында төлем карточкаларын шығару және пайдалану қағидаларын бекіту туралы» 2000 жылғы 24 тамыздағы №331 қаулысы.

15. «Клиент пен оған қызмет көрсететін банк арасында қолма-қол ақшасыз төлемдерді жүзеге асыру қағидаларын бекіту туралы» ҚР Ұлттық Банкі Басқармасының 2000 жылғы 25 қарашадағы №433 қаулысы. Қазақстан Республикасының Әділет министрлігінде 2001 жылғы 5 қаңтарда № 1352 болып тіркелді.

16. Қазақстан Республикасының Ұлттық Банкі Басқармасының «Қазақстан Республикасында төлем карточкаларын шығару және пайдалану қағидаларын бекіту туралы» 2000 жылғы 24 тамыздағы №331 қаулысы.

17. Қазақстан Республикасы Ұлттық Банкінің Директорлар кеңесінің 15.11.1999 ж. № 397 қаулысымен бекітілген Екінші деңгейдегі банктердің аударым және жай вексельдермен операциялар жүргізу ережесі.

18. Қазақстан Республикасы Ұлттық Банкінің Директорлар Кеңесінің 1999 жылғы 15 қарашадағы № 396 қаулысымен бекітілген Қазақстан Республикасының екінші деңгейдегі банктерінің вексельдерді есепке алу ережесі.

19. Абдильманова Ш.Р. Халыққа қызмет көрсету нарығындағы Банктік маркетинг: Монография. – Алматы: «Жібек жолы», 2000. – 387 б.

20. К. В. Балдин, А. О. Ф. Быстров, В. В. Перцов, М. М. Соколов. Дағдарысқа қарсы басқару: Оқу құралы / ред. К. Балдина. – М.: Гардарики, 2005. – 271 б.

21. Қазақстан тәуелсіздігінің он жылындағы банк жүйесі / Қазақстан Республикасының Ұлттық Банкі. – Алматы: «Іскерлік әдебиет және білім», 2001. – 200 б.

22. Банк құқығы: жоғары оқу орындарына арналған оқулық / ред. И.Ш. Киясханова, Ф. Жуков. – М.: 2009. – 335 б.

23. Банк ісі: оқу құралы / ред. Г. Н. Белоглазова, Л. П. Кроливецкая. – СПб: Питер, 2008. – 24 б. (қысқа курс).

24. О. И. Лаврушин, И. Д. Мамонова, Е. И. Валенцева, З. Г. Ширинская. Банк: оқулық, 2-ші басылым. қайта өңделген және толықтырылған. - М.: Қаржы және статистика, 2002. – 672 б.

25. Банк ісі: Экспресс-курс / ред. О. и. Лаврушина. – М.: КНОРУС, 2006. – 344 б.

26. Банк ісі: оқулық/ред.Б. Г. Белоглазова, Л. П. Кроливецкая. 5-ші басылым қайта өңделген және толықтырылған. – М.: Қаржы және статистика, 2006. – 592 б.

27. О. И. Лаврушин, И. Д. Мамонова, Е. И. Валенцева, З. Г. Ширинская. Банк: оқулық, 4-ші басылым. – М.: КНОРУС, 2002. – 768 б.

28. Банк ісі: оқу құралы / ред. г. н. Белоглазова, Л. П. Кроливецкая. – СПб: Питер, 2008. – 240 б. (қысқа курс).

29. А. М. Тавасиев А. А. Арсланбеков-Федоров, М. А. Бездудный, В. П. Бычков. Банк: клиенттерге арналған қосымша операциялар: арнайы университеттерге арналған оқулық. «Ұйым менеджменті». – М.: Қаржы және статистика, 2005. – 416 б.

30. У. Б. Айтбаева, К. К. Ахметова, Н.К. Колебаева, В. Е. Челышева, Р. Ж. Калгулова, Ж. Ж. Бермагамбетова, Г. С. Тұрғанбаева. Банк ісі: шетелдік тәжірибе және қазақстандық практика: оқу құралы. – Алматы, 2004. – 785 б.
31. Д. Н. Владиславлев. Банктің клиенттік қызметін қалай ұйымдастыруға болады. Бас. 2-ші қайта өңделген және толықтырылған. –М.: Ось – 89, 2005. – 224 б.
32. В. А. Галанов. Банк негіздері: оқулық. – М.: ИНФРА – М, 2008. – 288 б.
33. С. В. Галицкая. Ақша. Несие. Банктер. Дәріс конспектісі: оқу құралы. – М.: Финикс, 2008. – 347 Б.
34. М.В. Грачева. Дамыған елдердегі банк жүйесі: сандық технологиялардың кейбір мәселелері. – М.: Ось-89, 2006. – 96 б.
35. Х. Грюнинг. Банктік тәуекелдерді талдау. Корпоративтік басқаруды бағалау және қаржылық тәуекелді басқару жүйесі. – М.: Бүкіл әлем, 2007. – 304 б.
36. М. Т. Давлетова. Қазақстандағы банктердің несие қызметі: оқу құралы. –Алматы: Экономика, 2001.- 186 б.
37. Л. Е. Давыдова. Қазақстан Республикасының банк құқығы: Оқу құралы. Алматы– : Жеті жарғы, 2004. – 640 б.
38. Ақша, Несие, Банктер: оқулық. 3-ші баслым толықтырылған және қайта өңделген. – Алматы: Қаржы-Қаражат, 2006. – 416 б.
39. Г. С. Сейткасимов. Б. Б.Жәмшиев, М. Н. Воронина, И. И. Исаев, Г. С. Маргацкая. Ақша, Несие, Банктер: оқулық. – Алматы: Экономика, 1999. – 432 б.
40. Ақша. Несие. Банки: оқулық / ред. О. и. Лаврушина.- Изд.5-ші, стереотип. – М.: КНОРУС, 2006. – 560 б.
41. Е. Ф. Жуков, Н.М. Зеленкова, Л. М. Максимова, Л. Т. Литвиенко. Ақша. Несие. Банктер: университеттерге арналған оқулық. 2-ш баслым, қайта өңделген және толықтырылған. – М., 2004. – 600 б.
42. Ақша. Несие. Банктер. Бағалы қағаздар. Практикум: жоғары оқу орындарына арналған оқу құралы/ред.Е. Ф. Жукова. Бас. 2-ші қайта өңделген және толықтырылған. – М.: бірлік-ДАНА, 2008. – 431 б.
43. Ермаков, А. Несиелік мәмілелердегі банктік кепілдік (теория және практика). - М.: Анкил, 2006. – 248 б.
44. Е. П. Жарковская. Банк ісі: оқу құралы. 7-ші басылым. – М.: Омега–Л, 2008. - 288.
45. Г. Т. Қалиева. Қазақстандағы коммерциялық банктер: тұрақтылық мәселелері. – Алматы: Экономика, 1999. – 240 б.
46. В.В. Кузнецова. Банк ісі. Практикум: оқу құралы. – М.: КНОРУС, 2009. –264 б.
47. О. И. Лаврушин. Банк ісі: заманауи несиелеу жүйесі: оқу құралы. 3-ші басылым, толықтырылған. -М.: КНОРУС, 2007. – 264 б.
48. С.Б. Мақыш, А. А Ілиясов. Банк ісі: оқу құралы. – Алматы: Қазақ университеті, 2006.
49. С. Т. Миржакыпова. Қазақстан Республикасындағы банк есебі: оқулық / Под общ. ред. Мамырова. – Алматы: Экономика, 2002. С. 1. – 784 Б.
50. Ф. Мишкин. Ақша, банк және қаржы нарықтарының экономикалық теориясы: оқу құралы / ағылшын тілінен аударылған. Д. В. Виноградова. - М: АспектПресс, 1999. – 820 б.
51. С. Ш. Мурадова. Банк ісі: оқу құралы. - Ростов-на-Дону: Финикс, 2009. -243 Б.
52. Қазақстан Республикасының ұлттық валютасы. Қазақстан Республикасының Ұлттық валюты. Kazakhstan national currency: 1995 жылғы 1 қарашадағы жағдай бойынша/құраст. Абдигапарова ж. жағылш. ауд.яз. М. И. Палатова. – Алматы: Қаржы-Қаражат, 1995. – 44 б.

53. Банк және корпоративтік тәуекелдерді басқару мәселелері: іргелі және қолданбалы зерттеулердің ғылыми альманахы / ред. Л. Н. Красавина. -М.: Қаржы және статистика, 2005. – 378 б.
54. Роуз Питер с. банктік менеджмент: Қаржылық қызметтерді ұсыну. -М.: Іс, 1995. – 768 б.
55. О. С. Рудакова. Банктік электрондық қызметтер: оқу құралы. - М.: Бірлік, 2009. – 400 б.
56. А.Б. Сәдуақасова. Коммерциялық банктердің тәуекелдері: оқу құралы. –Алматы, 1999. – 56 б.
57. М.С. Саниев. Ақша, Несие, Банктер: оқулық. -Алматы: Алматы коммерциялық ин-т, 2000. – 198 б.
58. О.Ю. Свиридов. Ақша, Несие, Банктер: оқу құралы. -М.: Наурыз, 2004. – 480 б.
59. Г.С. Сейітқасымов, К. Шаяхметова, Г. Абдраимова. Банктердегі бухгалтерлік есеп және есептілік: оқулық / ред. г. С. Сейітқасимова. - Алматы: Қаржы-Қаражат, Раритет, 2007- 456 б.
60. А.С. Селищев. Ақша, Несие, Банктер: оқулық. – СПб.: Петр, 2007. – 432 б.
61. А.Н. Тулембаева. Банк маркетингі. Нарықты жаулап алу: Оқу құралы. 2-ші басылым. исправленное и дополненное. -Алматы: ТРИУМФ, 2007. – 448 б.
62. Н.Н. Хамитов. Банк ісі: дәрістер курсы. – Алматы: Экономика, 2006. – 216 б.
63. Н.Н. Хамитов. Банктік қадағалау және оның тиімділігі. – Алматы, 2001.
64. Е.Б. Ширинская. Коммерциялық банктердің операциялары және шетелдік тәжірибе. –М.: Қаржы және статистика, 1993. – 144 б.
65. В. А. Щегорцев. Ақша. Несие. Банктер: университеттерге арналған оқулық. - М.: Бірлік, 2005.- 383 б.
66. Г.Н. Щербакова. Банк қызметін талдау және бағалау (ресейлік және халықаралық стандарттар бойынша жасалған есептілік негізінде). – М.: Шың, 2006. – 464 б.